

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIIY-AMALIY JURNALI

2023-yil 6-son

VOLUME 3 / ISSUE 6 / 2023

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.3.6.

Crossref
Content
Registration

ISSN: 2181-1938

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence

TAHRIR HAY'ATI:

B. XODJAYEV

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor,
yuridik fanlar doktori, professor – bosh muharrir

I. ERGASHEV

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar doktori,
dotsent – bosh muharrir o'rinbosari

N. RAMAZONOV

TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
– mas'ul muharrir

JOAN BLUM

Amerika Qo'shma Shtatlarining Boston kolleji
Huquq maktabi professori, huquq doktori

MARCIN MICHAL WISZOWATY

Polshaning Gdansk universiteti professori

A. HOSHIMXONOV

Yoshlar bilan ishlash bo'yicha prorektor, yuridik
fanlar doktori, dotsent

M. AXMEDSHAYEVA

TDYU Davlat va huquq nazariyasi kafedrasini
professor, yuridik fanlar doktori

X. XAYITOV

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat boshqaruvi akademiyasi Davlat tuzilishi
va boshqaruvining huquqiy asoslari kafedrasini
mudiri, yuridik fanlar doktori

I. TO'RABOYEV

TDYU Ma'muriy va moliya huquqi kafedrasini
dotsenti v.b., yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

S. XOLBOYEV

O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi
huzuridagi Sudyalar oliy maktabi kafedra mudiri,
y.f.n., dotsent

N. RAXMONKULOVA

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti
Xalqaro xususiy huquq va fuqarolik huquqi
fanlari kafedrasini dotsenti, yuridik fanlar
doktori

Z. ESANOVA

TDYU Fuqarolik protsessual va iqtisodiy protses-
sual huquqi kafedrasini professor, yuridik fanlar
doktori

J. NE'MATOV

TDYU Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar
va advakatura kafedrasini professor, yuridik fanlar
doktori

M. KURBANOV

TDYU Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrup-
siyaga qarshi kurashish kafedrasini dotsenti v.b.,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

R. KUCHKAROV

TDYU Umumta'lim fanlar va madaniyat kafed-
rasini dotsenti v.b., filologiya fanlari nomzodi

MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

“Yurisprudensiya” huquqiy ilmiy-amaliy jurnali

“Юриспруденция” правовой научно-практический журнал

“Jurisprudence” legal scientific-practical journal

“Yurisprudensiya” huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O'zbe-
kiston matbuot va axborot agentligida 2020-yil 22-dekabrda
1140-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahka-
masining Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro'yxatiga
kiritilgan.

Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik univer-
sitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal
materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko'paytirish muas-
sis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

ISSN: 2181-1938

© Toshkent davlat yuridik universiteti

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ
NAZARIYASI VA TARIXI.
HUQUQIY TA'LIMOTLAR
TARIXI

- 5 **HAYITOV SHERZOD
RAXMATULLAYEVICH**
Huquqiy eksperimentni o'tkazish bosqichlari:
nazariy-huquqiy tahlil

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ. MA'MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

- 17 **MADIYEV FAXRIDDIN XOSHIM O'G'LI**
Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tushunchasi
va uning huquqiy tabiati
- 29 **ILXOMBEKOV JASURBEK ILXOMBEK O'G'LI**
Internet tarmog'idan axborot olish jarayonini
huquqiy jihatdan tartibga solish va amalga
oshirishda vujudga keladigan muammolar
- 38 **KUATBEK GULNAR KUATBEKOVNA**
Правовые вопросы ведения интернет-
ресурсов представительных органов
местной власти в Узбекистане и Казахстане
- 52 **AMIROV SANJAR ILYOS O'G'LI**
Konstitutsionalizmning paydo bo'lishi va uning
rivojlanish asoslari

12.00.04 – FUQAROLIK
PROTSESSUAL HUQUQI.
XO'JALIK PROTSESSUAL
HUQUQI. HAKAMLIK JARAYONI
VA MEDIATSIYA

- 60 **XAKBERDIYEV ABDUMURAD
ABDUSAIDOVICH**
Hakamlik sudining hal qiluv qarori tushunchasi
va huquqiy ahamiyati
- 69 **KARIMOVA MADINA MIRZADZHANOVNA**
Функции нотариата в современном
правовом государстве

- 77 JALILOVA SARDORA ABDUROZIQ QIZI**
Milliy qonun hujjatlarida mediatsiya institutining umumiy tavsifi hamda ushbu soha doirasida aniqlangan muammolar

**12.00.06 – TABIIY RESURLAR
HUQUQI. AGRAR HUQUQ.
EKOLOGIK HUQUQ**

- 85 XAMIDOVA MAHBUBA ALIJANOVNA**
Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida yechimi kutilayotgan chora-tadbirlar

**12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI.
KRIMINALISTIKA,
TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI**

- 93 MAXMADIYAROVA XUMORA
O‘KTAMOVNA**
Sud muhokamasida taraflarning protsessual imkoniyatlari tengligini ta‘minlash tortishuv prinsipining muhim sharti sifatida

**12.00.12 – KORRUPSIYA
MUAMMOLARI**

- 100 NOROV ILKHOM IBROXIMOVICH**
Exploring dimensions of anti-corruption agencies (in the example of Central Asia)

**13.00.02 – TA‘LIM VA TARBIYA
NAZARIYASI VA METODIKASI
(SOHALAR BO‘YICHA)**

- 112 МАТЕНОВ РАШИД БЕКИМБЕТОВИЧ**
О роли новых педагогических технологий в преподавании языковых дисциплин в юридическом вузе

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./AQH09178>
UDC: 34(042)(575.1)

HUQUQIY EKSPERIMENTNI O'TKAZISH BOSQICHLARI: NAZARIY-HUQUQIY TAHLIL

Hayitov Sherzod Raxmatullayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Davlat va huquq nazariyasi kafedrası
dotsenti v.b., PhD
ORCID: 0000-0003-3804-7210
e-mail: xayitov085@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada huquqiy eksperiment tushunchasi, uning turlari hamda tasnifi, shuningdek, huquqiy eksperimentni o'tkazish bosqichlari milliy va xorij tajribasi asosida tahlil qilingan. Jumladan, huquqiy eksperimentni o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishni uch bosqichda amalga oshirish taklif etilgan bo'lib, eksperiment o'tkazishga mas'ul bo'lgan subyektlar doirasi ham milliy qonunchilik asosida yoritilgan. Huquqiy eksperiment o'tkazilishi davlat siyosatining, islohotlarining tegishli sohalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, undan foydalanishga to'sqinlik qilayotgan muammolar, huquqiy eksperiment ta'rifidan uning samaradorligi va natijadorligini baholashda muhim bo'lgan asosiy xususiyatlari ajratib ko'rsatildi. Huquqiy eksperimentning har bir bosqichi mustaqil vazifalar va harakatlar natijalarini aks ettiruvchi hamda mustahkamlovchi muayyan harakatlar va protsessual hujjatlar bilan tavsiflanishi, uning ahamiyati hamda muhimligi asoslantirildi. Maqolada huquqiy eksperiment yuzasidan xulosa va takliflar ilgari surilgan. Huquqiy eksperimentning o'ziga xos xususiyati uning maxsus ishlab chiqilgan maqsadga qaratilgani bo'lib, u yoki bu huquqiy gipotezani sun'iy ravishda yaratilgan muhitda tekshirish hamda eksperiment subyektining ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishdagi faol rolini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: eksperiment, huquqiy eksperiment, norma ijodkorligi, normativ-huquqiy hujjatlar, qonun loyihasi, huquqiy eksperiment subyektlari, mas'ul subyektlar, huquqiy eksperiment bosqichlari, tartibga solish ta'sirini baholash.

ЭТАПЫ ПРОВЕДЕНИЯ ПРАВОВОГО ЭКСПЕРИМЕНТА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Хайитов Шерзод Рахматуллаевич,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
и. о. доцента кафедры «Теория государства и права»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье на основе национального и зарубежного опыта анализируются понятие правового эксперимента, его виды и классификация, а также этапы проведения правового эксперимента. В частности, предлагается осуществлять подготовку и проведение правового эксперимента в три этапа, при этом круг субъектов, ответственных за проведение правового эксперимента, освещается в рамках национального законодательства. Было отмечено, что проведение правового эксперимента положительно влияет на соответствующую сферу государственной политики, реформы, однако выявлены некоторые проблемы, препятствующие использованию правового эксперимента. Из определения правового эксперимента выделены основные характеристики, важные для оценки его эффективности.

и результативности. Обоснована значимость правового эксперимента, так как каждая его стадия характеризуется выполнением определённых задач, предполагающих осуществление конкретных действий и закрепления их результата в процессуальных документах. В статье выдвигаются соответствующие выводы и предложения по правовому эксперименту. Особенность правового эксперимента состоит в том, что он направлен на достижение специально разработанной цели, заключающейся в проверке той или иной правовой гипотезы в искусственно созданной среде и определении активной роли субъекта эксперимента в развитии общественных отношений.

Ключевые слова: эксперимент, правовой эксперимент, нормотворчество, нормативно-правовые акты, законопроект, субъекты правового эксперимента, ответственные субъекты, этапы правового эксперимента, оценка регулирующего воздействия.

STAGES OF THE LEGAL EXPERIMENT: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Khayitov Sherzod Rakhmatullaevich

Acting Associate Professor of the Department of
Theory of State of Law, PhD in Law,
Tashkent State University of Law

Abstract. This article analyzes the concept of legal experiment, its types and classification, as well as the stages of legal experiment on the basis of national and foreign experience. In particular, it is proposed to prepare and conduct a legal experiment in three stages, while the range of subjects responsible for conducting a legal experiment is covered within the framework of national legislation. It was noted that conducting a legal experiment has a positive effect on the relevant area of public policy and reform, but some problems have also been identified that impede the use of a legal experiment. In the definition of a legal experiment, the main characteristics important for evaluating its effectiveness and efficiency are highlighted. The importance of the legal experiment is substantiated since each of its stages is characterized by the fulfillment of certain tasks involving the implementation of specific actions and the consolidation of their results in procedural documents. The peculiarity of the legal experiment is that it is aimed at a specially developed goal, which consists in testing one or another legal hypothesis in an artificially created environment and determining the active role of the subject of the experiment in the development of social relations.

Keywords: experiment, legal experiment, rulemaking, normative legal acts, draft law, subjects of legal experiment, responsible subjects, stages of legal experiment, assessment of regulatory impact.

Kirish

Huquqiy eksperimentdagi huquqiy gipotezaning eksperimental tadqiqotlarga ta'sir etuvchi omillarini hisobga olgan holda, ushbu institutni eksperimental huquqiy normalarning samaradorligi, foydaliligi va tejamkorligi to'g'risida ilmiy asoslangan taxmin sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Shuni ta'kidlash kerakki, huquq ijodkorligi eksperimentida huquqiy gipoteza asosiy tarkibiy qism hisoblanadi, uning mavjudligi, o'z navbatida huquqiy eksperimentning zarurligini asoslash imkonini beradi.

Huquqiy eksperimentning gipotezasining huquqiy shakli, maxsus ishlab chiqilgan maqsadining mavjudligi, oldindan ishlab chiqilgan dasturining mavjudligi, eksperiment o'tkaziladigan hududi va vaqtini aniq belgilash zarur [1, 4-b.].

Bizningcha, huquqiy eksperimentni o'tkazishda quyidagi vazifalarga tayanilishi kerak: samarali huquqiy modelni shakllantirish; tadqiqot mavzusi to'g'risida bilimlarni to'plash; huquqiy hodisalar sohasida obyektiv haqiqatni o'rnatish; huquqiy sohadagi shoshilinch va samarasiz yoki sifatsiz huquqiy o'zgarishlar-

ning oldini olish. Tahlillarga ko'ra, qonunchilik hujjatlari bilan har yili o'rtacha 10 ga yaqin huquqiy eksperimentlar o'tkazilmoqda. Biroq huquqiy eksperiment o'tkazish bilan bog'liq ijtimoiy-huquqiy munosabatlar kompleks tarzda tartibga solinmagani huquqni qo'llashda ayrim muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Jumladan, amalda huquqiy eksperiment o'tkazish shartlari va davomiylik muddati, huquqiy eksperimentni joriy etish mumkin bo'lmagan sohalar, huquqiy eksperimentning yuqori turuvchi qonunlarga nomuvofiq bo'lganda tartibga solinishi, fuqarolar va tadbirkorlik subyektlariga berilgan imtiyozlar, eksperiment asosida o'rnatilgan tartibga muvofiq olingan ma'muriy hujjatlarning eksperiment yakunlariga ko'ra amal qilishi yoki qilmasligi yoxud javobgarlik masalalari tartibga solinmagan.

Huquqiy eksperimentning o'ziga xos xususiyati uning maxsus ishlab chiqilgan maqsadga qaratilgani bo'lib, u yoki bu huquqiy gipotezani sun'iy ravishda yaratilgan muhitda tekshirish hamda eksperiment subyekti-ning ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishdagi faol rolini aniqlashdan iborat.

Material va metodlar

Ushbu maqolada qiyosiy tahlil metodidan faol foydalanilgan bo'lib, huquqiy eksperiment institutini xorijiy va milliy tajriba asosida taqqoslagan holda ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, maqolada deduksiya, analiz va sintez metodlari yordamida ma'lumotlar tahlil etilgan. Bundan tashqari, prognozlashtirish metodidan foydalangan holda mamlakatimizda huquqiy eksperiment institutidan samarali foydalanishga doir fikr va xulosalar ilgari surilgan.

Tadqiqot natijalari

Eksperiment o'tkazish bo'yicha harakatlarning yig'indisiga kelsak, quyidagilarni ta'kidlash mumkin. Huquqiy eksperiment jarayoni – vakolatli organlar va mansabdor shaxslar tomonidan muammoni hal qilish yoki hal qilishga qaratilgan yuridik ahamiyatga ega

harakatlarni amalga oshirish orqali ro'yobga chiqariladigan huquqiy jarayonning bir turi sanaladi.

S.S. Alekseyev tomonidan taklif qilingan "huquq" tushunchasidan foydalanib [2, 18-b.], huquqiy eksperimentning elementlaridan biri uning asosi – normativ-huquqiy hujjat ekanligini hisobga olib, quyida tavsiflangan huquqning funksiyalari va subfunktsiyalari asosida ko'rib chiqishda qo'llanishi mumkin, degan xulosaga keldik. Boshqa tomondan, huquq ijodkorligi funksiyalariga e'tibor berish, uning funksiyalarini va huquqiy eksperiment bilan o'zaro bog'lash, taqqoslash mazkur masalani hal qilishda muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy eksperimentni amalga oshirish jarayonidagi xususiyati uning huquqiy tajriba, hodisani eksperimental usul bilan aniqlash, tadqiqot, sinov maqsadida ma'lum bir sharoitda biror narsa yaratish imkoniyatidan samarali foydalanish zarurligida namoyon bo'ladi [3, 24-b.]. Ushbu xususiyat huquq ijodkorligi subyektiga eksperiment natijasida real haqiqat to'g'risida xulosa qilishga imkon beradi. Huquqiy eksperiment real ijtimoiy obyektida, hayotdagi ijtimoiy munosabatlarda amalga oshiriladi.

Huquqiy tartibga solishda eksperimental yondashuvdan foydalanish, bir tomondan, qator afzalliklarga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning kamchiliklari ham bor. Shuni alohida ta'kidlash joizki, mazkur yondashuv qonun chiqarishning yangi mexanizmlarini o'zgartirish yoki yaratishga asoslangan jiddiy o'zgarishlarni talab qilmaydi, balki qonun ijodkorligi faoliyatini tuzatish va uni to'g'ri yo'lga solish hisoblanadi [4, 42-b.].

Rob van Gestel va Gays van Deyk huquqiy eksperiment afzalliklari orasida yangi bilimlarni o'zlashtirish, ilmiy bilimlarni kamaytirish va xavflarni noto'g'ri idrok etishdan qochish (ularni kam baholash yoki ortiqcha baholash), tartibga soluvchi subyektlar va tartibga solinadigan obyektlar o'rtasidagi axborot assimilyatsiyasini bartaraf etish, mavjud muammolarni yechishning maqbul

yo'llarini aniqlash, ortiqcha xarajatlarning oldini olish va boshqalarni ko'rsatib o'tadi [5, 539-b.].

Yana bir afzalligi, Z.J. Gubler ko'rsatib o'tganidek, huquqiy eksperiment asosida qo'llangan huquqiy normalar o'tkazish muddati yakunlanishi bilan o'z-o'zidan to'xtaydi, bu esa normativ-huquqiy hujjatni bekor qilish bilan bog'liq xarajatlarning oldini olishga xizmat qiladi [6, 447-b.].

M.B. Abramovich o'tkazgan tadqiqotida huquqiy eksperiment o'tkazilishi davlat siyosati, islohotlarining tegishli sohalariga bir necha jihatdan ijobiy ta'sir ko'rsatishi aytilgan:

- eksperiment o'tkazish orqali yangi ma'lumotlarni olish va tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi;

- huquqiy eksperimentlar davlat tomonidan uzoq va qisqa muddatli rejalangan islohotlarni amalga oshirishga yordam berishi mumkin;

- huquqiy eksperiment natijalarini muhokama qilish qonun chiqaruvchining maqsadlari shaffofligini ta'minlashga yordam beradi [7, 66-b.].

Olimlar huquqiy eksperiment natijasida davlat hokimiyati organlari o'zlarining siyosiy maqsadlarini xalq oldida aprobatsiyadan ham o'tkazib olish imkoniyatiga ega bo'lishi haqida turli qarashlarni ilgari surganlar. Jumladan, R.H. Rojers-Dillon o'zining tadqiqotlarida huquqiy eksperimentning quyidagi asosiy institutsional va siyosiy funksiyalarini ko'rsatadi:

- muayyan siyosatni qo'llab-quvvatlash uchun yangi institutsional tuzilmalarni yaratish, jumladan, moddiy infratuzilmani yaratish, shuningdek, yangi rejimga to'sqinlik qilishi mumkin bo'lgan eski tuzilmalarni o'zgartirish yoki ularni tugatish;

- ilgari surilayotgan yangi siyosiy qarashlar va g'oyalarni qonuniylashtirish [8, 253-b.].

M.B. Abramovich ta'kidlaganidek, hozirgi huquqiy madaniyatda islohotlardan ko'ra huquqiy eksperiment o'tkazish osonroq va samaraliroq bo'lishi mumkin [7, 66-b.].

Huquqiy eksperimentning salbiy tomonlari haqida ham olimlar orasida turli qarashlar va yondashuvlar mavjud. R.H. Rojers-Dillonning fikricha, huquqiy eksperiment qo'llanishi fuqarolarning huquqlarini buzish xavfini oshirishi yoki amaldagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquqlarini himoya qilish choralari nisbatan noqulay ahvolga solishi mumkin [8, 253-b.].

Bundan tashqari, ayrim mualliflar huquqiy eksperimentdan foydalanishga to'sqinlik qilayotgan muammolar qatorida quyidagilarni ajratib ko'rsatadilar:

- 1) ularni uslubiy ta'minlashdagi kamchiliklar;

- 2) eksperimental qoidalar va tartib-taomillar samaradorligini baholashning aniq va qat'iy mezonlarining yo'qligi;

- 3) eksperimental omil va uning ta'sirini ajratib olishdagi qiyinchiliklar;

- 4) normativ-huquqiy hujjatlar doirasida huquqiy eksperimentlarni joriy etish normalarining tizimlashtirilmagani.

Shunga qaramay, huquqiy eksperimentlarni tavsiflovchi salbiy jihatlarni hisobga olgan holda, ularning qonun ijodkorligi va umuman yuridik faoliyat uchun ijobiy ahamiyati yuqori ekanligi to'g'risida qat'iy xulosa qilish mumkin.

Norma ijodkorligida huquqiy eksperiment murakkab va mas'uliyatli, shu bilan birga, yangi institut bo'lgani sababli uni samarali tarzda o'tkazish jiddiy yondashuvni talab etadi. Shu bois bu jarayondagi har bir elementga alohida e'tibor qaratiladi. Huquqiy eksperiment bo'yicha ilmiy tadqiqot o'tkazgan olimlar ushbu jarayonni bir necha bosqichga ajratib tadqiq qilish maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi qarashlarni ilgari suradilar.

T. Y. Zyablova va D.V. Parfenova o'z tadqiqot ishida eksperimental-huquqiy jarayon deganda vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslarning, shuningdek, boshqa manfaatdor huquq subyektlarining huquqiy eksperimentni loyihalashtirish, tayyorlash

va o'tkazish hamda uning natijalarini sarhisob qilish bo'yicha huquqiy tartibga solingan faoliyatini tushunishni taklif qilgan [9, 138-b.].

Huquqiy eksperiment bosqichlari haqida turli adabiyotlarda turlicha yondashuvlar mavjud bo'lib, ularning bir qanchasini ko'rib chiqish ushbu bosqichlar mohiyatini tushunib yetish imkonini beradi. Jumladan, Y.S. Osina quyidagi bosqichlarni ko'rsatib beradi:

1) huquqiy eksperimentni loyihalashtirish bosqichi;

2) huquqiy eksperimentni o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish bosqichi;

3) huquqiy eksperimentni o'tkazish bosqichi;

4) huquqiy eksperiment natijalarini sarhisob qilish bosqichi;

5) huquqiy eksperiment natijalarini hayot (amaliyot)ga tatbiq qilish bosqichi [10, 88-b.].

Huquqiy eksperiment ta'rifidan uning samaradorligi va natijadorligini baholash uchun muhim bo'lgan asosiy xususiyatlarini ajratib olish kerak. Bizningcha, ushbu xususiyatlar quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim:

– tashkil etish (eksperiment bo'yicha chora-tadbirlarning mavjudligi). Ushbu xususiyat huquqiy eksperimentning oldindan rejalashtirilganini va bu reja u yoki bu shaklda mustahkamlanganini anglatadi [11, 8-b.].

– maqsad va kutilayotgan natijaning mavjudligi. Ushbu xususiyat eksperiment maqsadi muayyan texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini tekshirish bilan cheklanib qolmasligi, balki davlat boshqaruvi va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish sifatini (uning asosliligi, samaradorligi va natijadorligi) oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak;

– huquqiy eksperimentning yangiligi. Eksperiment ilgari davlat boshqaruvida umuman foydalanilmagan yoki aniq davlat funksiyalarini amalga oshirish uchun biror davlat organi faoliyatida bevosita foydalanilmagan yangi texnologiyalar, jarayonlar, modellar va talablarni sinovdan o'tkazishni nazarda tutadi;

– huquqiy eksperiment natijalarini, uning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini baholash va bunday baholash natijalari bo'yicha qarorlar qabul qilish, shu jumladan tasdiqlangan texnologiyalar, jarayonlar, modellar va (yoki) talablarni to'liq miqyosda joriy etishning maqsadga muvofiqligi;

– cheklangan doirada olib borilishi: eksperiment ishtirokchilar sonini, eksperiment o'tkaziladigan ijtimoiy munosabat turlarini, eksperiment o'tkaziladigan subyektlarni, u amalga oshirilgan hududlarni aniq belgilash orqali amalga oshiriladi;

– cheklangan vaqt doirasida o'tkazilishi: huquqiy eksperiment dastlab cheklangan muddatga rejalashtiriladi, shundan so'ng ijobiy natijalar mavjud bo'lsa, eksperimental amaliyot tajriba maydonlarida davom ettirishi va kengaytirilishi mumkin;

– eksperiment bilan bog'liq xavflarning mavjudligi: bu ularni minimallashtirish choralari o'z ichiga olishni talab qiladi.

Shu jihatdan, bu bosqichlarni ko'plab olimlar huquqiy eksperiment o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish, huquqiy eksperimentni o'tkazish va xulosalar chiqarishdan iborat deb ko'rsatadi. Har bir bosqich mustaqil vazifalar va harakatlar natijalarini aks ettiruvchi hamda mustahkamlovchi muayyan harakatlardan va protsessual hujjatlar bilan tavsiflanadi. Shu sababli bu bosqichlar o'z navbatida bir nechta kichik elementlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Birinchi bosqich – huquqiy eksperiment o'tkazishga tayyorgarlik. Qayd etish kerakki, huquqiy eksperimentning qay darajada samarali o'tkazilishini belgilab beruvchi harakatlar aynan shu bosqichdan boshlanadi. Ma'lumki, norma ijodkorligi jarayoni normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari tayyorlashni rejalashtirishdan boshlanadi. Biroq normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari tayyorlashni rejalashtirish bosqichini huquqiy eksperiment o'tkazishga tayyorgarlik ko'rishning boshlang'ich nuqtasi sifatida belgilash mumkinmi?!

Albatta, ushbu savolga javob berish uchun huquqiy eksperimentning huquqiy tabiatidan kelib chiqish maqsadga muvofiq. Qonunga asosan, normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan organ tomonidan normativ-huquqiy hujjat samaradorligini, uning vaqtincha amal qilishini muayyan hududda va (yoki) shaxslar doirasi bo'yicha cheklagan holda o'rganish huquqiy eksperimentdir.

Ko'rinib turibdiki, normativ-huquqiy hujjat samaradorligini huquqiy eksperiment tariqasida o'rganish normativ-huquqiy hujjatni qabul qilishga vakolatli subyekt tomonidan belgilanadi. Tegishli normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini rejalashtirish esa ularni qabul qilishga vakolatli bo'lmagan subyektlar tomonidan ham ishlab chiqilishi mumkin.

Jumladan, qonun loyihalarini qabul qilishga Oliy Majlis Qonunchilik palatasi vakolatli bo'lsa-da, ularning loyihalarini ishlab chiqish bo'yicha hukumat o'zining yaqin istiqbolga va uzoq muddatga mo'ljallangan rejalarini ishlab chiqishi mumkin. Shu jihatdan, normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash tashabbusi bilan chiqish bosqichini huquqiy eksperiment o'tkazishning boshlang'ich nuqtasi sifatida olib bo'lmaydi, nazarimizda. Ya'ni bu bosqichda ham normativ-huquqiy hujjat loyihasi odatdagi loyiha ko'rinishida vakolatli organga kiritiladi. Loyihani huquqiy eksperiment sifatida o'rganish esa vakolatli organ tomonidan ko'rib chiqilganidan so'ng belgilanadi.

Huquqiy eksperiment o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish bosqichi haqida gapirilganda norma ijodkorligining yangi instituti bo'lgan tartibga solish ta'sirini baholash haqida to'xtalish joiz. Sababi har ikkala institut ham normativ-huquqiy hujjatning amaliyotda samarali ishlashini aniqlashga qaratilgan. Jumladan, tartibga solish ta'sirini baholash normativ-huquqiy hujjat loyihasining qabul qilinishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtimoliy oqibatlarni va uning tartibga solish maqsadlariga erishilishini, shuning-

dek, amaldagi normativ-huquqiy hujjatning ushbu normativ-huquqiy hujjat bilan tartibga soluvchi munosabatlarga ta'sirining samaradorligi va natijadorligini aniqlash hamda baholashga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidan iboratdir [12].

Huquqiy eksperimentni joriy qilishga qaratilgan maxsus hujjatda uni joriy qilishning zarur talablari va shartlari majmui ham nazarda tutilishi lozim. Ushbu shartlar va talablar doirasiga quyidagilarni alohida kiritishimiz zarur:

birinchidan, huquqiy eksperiment natijasidan kutilayotgan aniq maqsadlar belgilanishi kerak. Bunday maqsadlar sirasiga eksperimental huquqiy rejimni amalga oshirish natijalari asosida iqtisodiy faoliyatning yangi turlari va shakllari paydo bo'lishi, raqobatni rivojlantirish, raqamli texnologiyalarni joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, innovatsiyalar uchun qulay sharoitlar va boshqalar ko'rsatilishi mumkin;

ikkinchidan, huquqiy eksperimentning prinsiplari. Bunday prinsiplar sirasiga fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini cheklashga yo'l qo'yilmasligi, huquqiy ishonchlik, ochiqlik, jamoatchilik fikrining inobatga olinishi, jamoatchilik muhokamalari va boshqalar kiradi;

uchinchidan, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarga nisbatan kafolatlar o'rnatilganligi. Eng avvalo, joriy etilgan huquqiy eksperimentni amalga oshirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har qanday zarrardan himoyalash bo'yicha davlat kafolatlari;

to'rtinchidan, huquqiy eksperimentni joriy qilish muddatlari aniq belgilanishi zarur.

V.I. Chervonyuk yuqoridagilardan tashqari huquqiy eksperiment natijalarini ko'rib chiqish tartib-taomillari, tashabbuskorlarning maqomi, shu jumladan, ularga huquqlarni berish, maqomni tugatish asoslari va tartiblari bilan bog'liq bo'lgan maxsus kompleks qoidalarni ham maxsus hujjatda aks ettirish zarurligini qayd etadi [13, 273-b.]. Ushbu fikrga to'liq qo'shilgan holda aytish kerak-

ki, eksperimentni joriy qilishga qaratilgan hujjat o'zida uni tashkil qilishning barcha tartib-taomillari, yakuniy xulosa jarayonini belgilab beruvchi o'ziga xos ma'muriy reglament rolini bajarishi zarur.

Norma ijodkorligi jarayoni hamda huquqiy eksperiment tabiatidan kelib chiqib, huquqiy eksperiment o'tkazishga tayyorlik normativ-huquqiy hujjat loyihasi uni qabul qilishga vakolatli subyekt tomonidan ko'rib chiqilganidan so'ng boshlanadi. Ya'ni ushbu bosqichga qadar normativ-huquqiy hujjat loyihasi odatdagi tartibda norma ijodkorligi bosqichlaridan o'tib keladi.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasini ko'rib chiqish vaqtida tartibga solish ta'sirini baholash bo'yicha olingan hisobotlar, huquqiy va boshqa turdagi ekspertizalar, shuningdek, ilmiy-tadqiqot muassasalaridan olingan xulosalar ko'rib chiqiladi. Vakolatli subyekt tomonidan to'plangan ma'lumotlarga tayanib, normativ-huquqiy hujjatning amaliyotda qanday ishlab ketishini aniqlash imkoni mavjud emas deb topilsa, loyihani huquqiy eksperiment sifatida o'rganish bo'yicha qaror qabul qilinadi. Albatta, bunday qarorga kelish uchun fan va texnologiyalardagi innovatsiyalar – dronlar va robotlarning ijtimoiy munosabatlarga kirib kelishi, sun'iy intellektdan keng foydalanilishi kabi obyektiv omillar sabab bo'lib xizmat qiladi [14, 169-b.].

Tadqiqot natijalari tahlili

“Davlat”, “davlat-huquqiy”, “iqtisodiy”, “ijtimoiy eksperiment” tushunchalari, agar ularni amalga oshirish natijasida alohida normativ-huquqiy hujjat qabul qilish nazarda tutilsa, ushbu jarayonlarning barchasi “huquqiy eksperiment” tushunchasi bilan qamrab olinishi lozim. Davlat yoki ijtimoiy tuzumning har qanday sohasida islohot (innovatsiyalarni sinovdan o'tkazish) uning asoslarini normativ-huquqiy hujjatda belgilamasdan turib to'liq joriy qilishning imkoni yo'qligini hisobga olib, bunday tajribalar har doim huquqiy xarakterda bo'lishi zarur [15, 77-b.].

Shu bois ham qaysi sohada bo'lishidan qat'i nazar huquqiy eksperimentni samarali tarzda o'tkazish maqsadida huquqiy eksperimentni o'tkazish to'g'risidagi qarorda quyidagi masalalar ochib berilishi kerak.

Birinchi bosqichda normativ-huquqiy hujjat qabul qilinishidan ko'zlangan maqsad aniqlashtiriladi. Samaradorlikni aniqlash mezonlari belgilanadi. Darhaqiqat, belgilangan maqsadga har doim ham to'liq erishilmasligi mumkin. Biroq erishilgan natija, alaloqibat, norma ijodkori uchun yetarli bo'lishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjatlar samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi. Amal qilish hududi, vaqti va shaxslar doirasi belgilanadi. Huquqiy eksperimentning eng asosiy xususiyati normativ-huquqiy hujjat samaradorligini cheklangan doirada o'rganish hisoblanadi. Shu sababdan, huquqiy eksperiment sifatida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatning amal qilish hududi, vaqti va shaxslar doirasini belgilash kerak bo'ladi.

Muqobil variantlar yaratiladi. Huquqiy eksperiment o'z tabiatiga ko'ra, norma ijodkori ilgari surgan farazlarni amaliyotda sinab ko'rishni bildiradi. Farazning esa odatda bir necha muqobil variantlari bo'ladi. Shu jihatdan, huquqiy eksperiment sifatida ilgari surilayotgan normativ-huquqiy hujjat qabul qilinayotganda uning bir nechta muqobil variantlari bo'lishi kerak. Agar birinchi variant amaliyotda o'z tasdig'ini topmasa, ikkinchi variant ilgari surilishi kerak.

Mas'ul guruh belgilanadi. Ma'lumotlar bilan ishlash usuli o'rganiladi. Ishchi guruh monitoring o'tkazish davomida ma'lumotlarni olish, ularga ishlov berish va olingan natijalarga baho berish usullarini oldindan ishlab chiqishi kerak.

Huquqiy eksperiment o'tkazish dasturi ishlab chiqiladi. Ushbu dasturda huquqiy eksperimentni amalga oshirish jarayonida bajariladigan chora-tadbirlar, muddatlari va mas'ul ijrochilari bilan birgalikda ko'rsatiladi. Shuningdek, dasturda natijalarni olishning oraliq va yakuniy bosqichlari ko'rsatiladi.

Ikkinchi bosqich huquqiy eksperiment o'tkazish bosqichi bo'lib, bunda huquqiy eksperiment sifatida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjat amaliyotga tatbiq etiladi. Huquqiy eksperiment o'tkazish bosqichi normativ-huquqiy hujjat kuchga kirgan vaqtdan boshlanadi. Mas'ul organ huquqiy eksperimentni samarali amalga oshirish uchun barcha sharoitlarni ta'minlashi kerak bo'ladi. Jumladan, huquqiy eksperiment o'tkazish dasturi bo'yicha belgilangan chora-tadbirlarning o'z vaqtida amalga oshirilishini va umumiy jarayonning doimiy monitoring qilib borilishini ta'minlashi kerak bo'ladi. Mas'ul ishchi guruh tomonidan huquqiy eksperimentni amalga oshirish davomida sarflangan xarajatlar va shaxslarga yetkazilgan moddiy va nomoddiy zararlar hisobga olinishi kerak.

Yuqorida qayd etilgan harakatlarni amalga oshirish uchun, avvalo, ishchi guruh zarur moddiy-texnika bazasi va tegishli subyektlardan kerakli axborotlarni olish vositalari bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Shuni ta'kidlash o'rinliki, qonunchilikda normativ-huquqiy hujjat loyahasini tayyorlash yuzasidan zarur axborotlarni so'rab olish huquqi belgilangan. Biroq huquqiy eksperiment tariqasida amaliyotga tatbiq etilgan normativ-huquqiy hujjatning monitoringi yuzasidan aniq huquqiy asoslar shakllantirilmagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-noyabrdagi qarori bilan normativ-huquqiy hujjatlar ijrosini ta'minlash samaradorligini yanada oshirish, noto'g'ri yoki ziddiyatli huquqni qo'llash amaliyotiga olib keladigan normalar paydo bo'lishining oldini olish, ularni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish maqsadida davlat boshqaruvi organlari hamda boshqa tashkilotlar tomonidan normativ-huquqiy hujjatlar ijrosi monitoringi amalga oshirilishi belgilandi. Biroq ushbu hujjat O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining qarorlari doirasida amal qiladi. Huquqiy eksperiment esa o'z xususiyatiga ko'ra, barcha turdagi normativ-huquqiy hujjatlar bo'yicha o'tkazilishi mumkin.

Mas'ul ishchi guruh huquqiy eksperimentni o'tkazish jarayonida normativ-huquqiy hujjatning amaliyotda samarali ishlashini o'rganish maqsadida qator ishlarni amalga oshiradi. Jumladan, huquqiy eksperiment tariqasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatning mazmun-mohiyati, qabul qilish sabablari va maqsadlari bo'yicha tushuntirish ishlari olib boriladi.

Huquqiy eksperiment joriy etilayotgan ijtimoiy munosabat ishtirokchilarining u haqda yetarli darajada tasavvurga ega bo'lishlari normativ-huquqiy hujjat samaradorligiga bevosita ta'sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Albatta, ushbu chora-tadbir normativ-huquqiy hujjat kuchga kirgan dastlabki davrda amalga oshiriladi. Shundan keyin normativ-huquqiy hujjat mazmunini sharhlab tushuntirishni so'rab qilingan murojaatlar alohida o'rganiladi. Bu murojaatlarda normativ-huquqiy hujjatning aynan qaysi normalari bo'yicha tushuntirishlar so'ralayotgani qayd etib boriladi.

Bizningcha, mamlakatimizda "huquqiy eksperiment" konsepsiyasini amalga oshirishda ushbu konsepsiyaning barcha afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olgan holda, uning natijasida yuzaga keladigan barcha tavakkalchiliklarni to'g'ri hisobga olishga imkon beradigan muvozanatli yondashuvni shakllantirish muhimdir.

Huquqiy eksperiment mohiyatan fanga eksperimentdan unchalik farq qilmaydi. Ushbu ikki holatda ham eksperimentni to'g'ri o'tkazish juda muhim sanaladi. Huquqiy eksperiment odatda ma'lum bir muammoning tartibga solish mexanizmlarini sinab ko'rish uchun ishlatiladi. Bunday sinov cheklangan vaqt davomida amalga oshiriladi. O'rganish davomida aniqlanadigan yana bir jihat huquqiy eksperiment predmeti bo'yicha kelib chiqayotgan nizolar, ularning sabablari,

shuningdek, mazkur nizolarning yechimi sifati-
tida ko'rilgan chora-tadbirlar, jumladan, sud
tartibida hal qilingan holatlarning tahlilidir.
Shuningdek, vaqti-vaqti bilan huquqiy eks-
periment bo'yicha ishtirokchilarning muno-
sabatlarini o'rganib turiladi. Bunda ular to-
monidan normativ-huquqiy hujjat bo'yicha
kelib tushgan arizalar, takliflar va shikoyatlar
ham o'rganilishi lozim.

Huquqiy eksperimentni amalga oshirish
dasturi bo'yicha olingan ma'lumotlar asosi-
da oraliq natijalar chiqariladi va ma'lumot-
noma tayyorlanadi. Ushbu ma'lumotnomada
shu paytga qadar olingan ma'lumotlar tahlil
qilinadi. Tahlil natijasiga ko'ra, dasturga
ayrim o'zgartirishlar ham kiritilishi mumkin.

Huquqiy eksperimentning samaradorli-
gini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkichlar-
dan biri, shubhasiz, moliyaviy hisob-kitoblar,
jumladan, sarflangan xarajatlar tahlili hisob-
lanadi. Kuchga kirgan normativ-huquqiy
hujjat qoidalarini aylanib o'tish orqali sodir
etilgan huquqbuzarliklar, jumladan, korrupsi-
yaviy holatlar tahlili yuritiladi.

Huquqiy eksperimentning muayyan dav-
rida ishchi guruhning o'zi ham tekshirilishi,
jumladan, taqdim etilgan ma'lumotlar qay-
tadan ko'rib chiqilishi mumkin. Huquqiy eks-
periment o'tkazilishi natijasida kelib chiqqan
ijobiy va salbiy oqibatlar o'rganib chiqiladi.
Ularning o'zaro nisbati aniqlanadi va tegish-
li xulosa shakllantiriladi. Ushbu harakatning
bajarilishi huquqiy eksperiment samarador-
ligini real aniqlash imkonini beradi.

Huquqiy eksperimentning uchinchi bosqi-
chi – yakuniy natijalarni umumlashtirish va
xulosa tayyorlash hisoblanadi. Uchinchi bos-
qichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi.

Oraliq va yakuniy natijalar umumlash-
tiriladi hamda tahlil qilinadi. Bunda dasturda
belgilangan chora-tadbirlar o'z vaqtida va si-
fatli amalga oshirilgani, shuningdek, olingan
ma'lumotlar asosli, to'g'ri va to'liq ekanligi
ko'rib chiqilishi kerak bo'ladi. Natijalar tahlili
yuzasidan xulosa tayyorlanadi. Xulosada ush-
bu qarorlardan biri qabul qilinadi:

huquqiy eksperiment asosida qabul qil-
ingan normativ-huquqiy hujjat ma'qullanadi
va cheklanmagan doiradagi ijtimoiy munos-
abatlarga nisbatan kuchga kiritiladi. Bunda
huquqiy eksperiment muddatidan oldin ham
tugatilishi mumkin [16, 135-b.];

normativ-huquqiy hujjat matniga ayrim
o'zgartirish va qo'shimchalar kiritiladi hamda
cheklanmagan doiradagi ijtimoiy munosabat-
larga nisbatan kuchga kiritiladi;

huquqiy eksperiment sifatida qabul qi-
lingan normativ-huquqiy hujjat samarasiz
deb topiladi va huquqiy eksperiment sifatida
keyingi muqobil loyiha qabul qilinadi. Bunda
huquqiy eksperiment davom ettiriladi;

huquqiy eksperiment o'tkazish mudda-
ti uzaytiriladi va o'rganish davom ettiriladi.
Huquqiy eksperiment o'tkazish dasturiga
ayrim o'zgartirishlar kiritilishi ham mumkin.

Huquqiy eksperiment asosida qabul qilin-
gan normativ-huquqiy hujjat samarasiz deb
topiladi va bekor qilinadi.

Ko'rinib turibdiki, huquqiy eksperiment-
ni o'tkazish murakkab va bir necha bosqich-
dan iborat jarayon hisoblanadi. Shu sababli
ushbu jarayon aniq belgilangan normalar
asosida, mantiqiy izchillikda o'tkazilishi sa-
marali huquqiy eksperiment bo'lishining ga-
rovi hisoblanadi. Umuman olganda, huquqiy
eksperiment o'tkazish bo'yicha jarayonning
huquqiy asoslari ishlab chiqilmagani ushbu
institutni amaliyotga samarali tatbiq etish
imkonini bermaydi.

Nazarimizda, huquqiy eksperiment ins-
tituti hamda uning tuzilishi, funksiyasi, uni
amalga oshirish chegaralari va eksperiment
ishtirokchilarining huquqiy maqomi ham-
da kafolatlari yetarlicha ishlab chiqilmagan;
qanday holatlarda huquqiy eksperimentlar-
ni amalga oshirish foydali yoki zarur bo'lgan
holatlarning aniq bir mezonlari belgilanma-
gan. Huquqiy eksperimentni tashkil qilish
va o'tkazish tartibini belgilovchi, ularni il-
miy tashkil qilishni ta'minlaydigan tavsiyalar
va uslubiy ko'rsatmalar hamda natijalarni
obyektiv ekspertizadan o'tkazishni tartib-

ga soluvchi normativ-huquqiy hujjat mavjud emas.

Jamiyatda tez sur'atlarda rivojlanayotgan texnologik va raqamli o'zgarishlarni tartibga solish ehtiyoji yuzaga kelayotgan ekan, eksperimental qonunchilikni amalga oshirishning ajralmas qismi sifatida uni davriy yoki yakuniy qayta ko'rib chiqish imkoniyatini yaratish muhim sanaladi [17, 15-b.].

Huquqiy eksperiment natijasini baholashda ham uni faqat ikkita ko'rsatkich – “omadli” va “muvaffaqiyatli” deb ajratish orqali soddalashtirishga urinish maqsadga muvofiq emas, deb hisoblovchi olimlarning fikriga to'liq qo'shilamiz. Sababi ushbu holatda huquqiy eksperiment o'tkazilayotgan huquqiy hujjatni tartibga solish yo'nalishi va sohasi, shuningdek, uni to'g'rilash imkoniyatlari haqida ham o'ylash maqsadga muvofiq. Shunga ko'ra, huquqiy eksperimentni baholashning aniq mezonlarini, maqsadlarga erishishning asosiy ko'rsatkichlari va shartlarini oldindan belgilash zarur.

Jahon amaliyoti tajribasida huquqiy eksperimentlarni o'tkazish hamda natijalarini real hayotga joriy etish norma ijodkorligi faoliyatining eng zamonaviy hamda rivojlangan usullaridan biridir. Albatta, bu usul orqali ishlab chiqilayotgan huquqiy norma loyihalarini hayotda qanday ishlab ketishi yuzasidan haqqoniy ilmiy-amaliy asoslangan tavsiya hamda xulosalar olish imkoniyati paydo bo'ladi.

Xulosalar

Xulosa qilib, huquqiy eksperimentning ahamiyati hamda muhimligini quyidagicha:

1. Huquqiy eksperiment ilmiy-nazariy tekshirishning eng muhim vositasi bo'lib, davlat-huquqiy hodisalar borasida obyektiv haqiqatni o'rnatish mezonlari bilan bir qatorda turadi [17, 9-b.].

2. Eksperiment natijasida olingan xulosalar huquqiy munosabatlarni ilmiy bilish qonuniyatlarini rivojlantirish, jamiyatda huquqiy tartibotni takomillashtirish va mustahkamlash, xolisona rivojlanayotgan jarayonlarga

inson ongi ta'sirining chegarasi va usullarini bilish kuchiga ega.

4. To'g'ri tanlangan hamda tashkillashtirilgan huquqiy eksperimentning katta tarbiyaviy ta'siri bor.

5. Norma ijodkorligi jarayonida huquqiy eksperiment o'zining alohida o'rniga ega.

6. Nazariy tadqiqotlar hamda amaliyotni bir-biri bilan uzviy bog'lagan holda huquqiy eksperiment amaliyotchilar takliflari hamda nazariyotchi olimlarning ilmiy sa'y-harakatlarini birlashtirib turuvchi “ko'prik” vazifasini ham o'taydi.

Huquqiy eksperiment bilan bog'liq savollarning faol rivojlanishi doimo yuridik fanlarning yanada rivojlanishiga xizmat qiladi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, ijtimoiy-huquqiy eksperimentlar oldin mavjud bo'lgan huquqiy mexanizmni butunlay rad etish yoki uni keskin tarzda o'zgartirishni nazarda tutmaydi.

Agar huquqiy eksperiment natijasida unda qo'llangan qonunchilikning afzalliklari, moliyaviy xarajatlari maqbul bo'lsa va kelgusida kelib chiqishi mumkin bo'lgan salbiy holatlar namoyon bo'lmasa, u holda huquqiy eksperiment natijasi ijobiy baholanib, normativ-huquqiy hujjat kengroq mintaqa yoki butun davlat hududiga nisbatan qo'llanishi mumkin.

K. Kalliesning qayd etishicha, “Eksperimental tartibga solish davlat organlariga yangi tartibga solish usullarini sinab ko'rish va ularning natijalarini baholash imkonini beradi. Bunday tartibga solish amaldagi qonunchilikdan chetga chiqqan holda eksperimental asosda qabul qilingan buyruqlar yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatlar shaklida amalga oshirilishi mumkin” [18, 15-b.].

Me'yoriy-huquqiy baza huquqiy eksperiment natijalarini baholash haqida eslatib o'tmaydi, lekin bunday baholash, albatta, amalga oshiriladi va muayyan normani majburiy ravishda kiritish zarurati yoki ushbu g'oyani ma'lum sabablarga ko'ra haqiqiy emas, deb tan olish to'g'risida yakuniy qaror

qabul qilishda ishonchli qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

O'tkazilgan huquqiy eksperiment natijasi-da olingan xulosalar kamida uchta savolga javob berishi kerak:

1. Normativ-huquqiy hujjat huquqiy eksperiment oldidan qo'yilgan maqsadlarga erishdimi?

2. Huquqiy eksperimentdan o'tkazilgan me'yoriy-huquqiy hujjatning qabul qilinishi qonun bilan himoyalangan qadriyatlarga salbiy ta'sir ko'rsatmaydimi?

3. Huquqiy eksperiment natijalariga ko'ra normativ-huquqiy hujjatni doimiy tartibga soluvchi huquqiy hujjat sifatida qabul qilish maqsadga muvofiqmi?

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, bugungi kunda huquqiy eksperiment amaliyotini takomillashtirish usullaridan biri sifatida huquqiy eksperiment samaradorligi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish (ta'minlash) ehtiyoji mavjud. Ushbu shartlar huquqiy eksperimentlar samaradorligining

ularni tayyorlash va amalga oshirish sifatiga, tegishli davlat organlari, mahalliy hokimiyat organlari, boshqa subyektlar – eksperiment ishtirokchilari faoliyati darajasiga, ularning huquqiy ongi va boshqalarga bog'liqligini tavsiflaydi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, huquqiy eksperimentning samaradorligi shartlari huquqiy eksperiment maqsadlariga erishishda, ushbu maqsadlarning hayotga tatbiq etilishiga yordam beradigan holatlardadir.

Huquqiy eksperimentning samaradorligi shartlari, shuningdek, qonun ustuvorligi va fuqarolik jamiyati mavjudligini, tegishli huquqiy eksperimentlarda ishtirok etuvchilarning – eksperiment tashkilotchilari va eksperimental guruh a'zolarining yuqori huquqiy ongi hamda huquqiy madaniyati, yuridik tajribalarini oshirish masalalariga e'tibor qaratish zarur. Tashkiliy chora-tadbirlarning to'g'ri yaratilgani huquqiy eksperimentlarni o'tkazishda xatolarni minimallashtiradi, uning samarali natijasiga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Zagaynova G.G. Organy mestnogo samoupravleniya - obyekt dlya konstitutsionno-pravovogo eksperimenta [Local government bodies - an object for a constitutional and legal experiment]. *Pravo i praktika – Law and Practice*. 2018, no. 4.

2. Alekseev S.S. Pravo. Azbuka. Teoriya. Filosofiya. Opyt kompleksnogo issledovaniya [Right. ABC. Theory. Philosophy. Experience of complex research]. Moscow, Norma-Infra publ., 1998, p. 18.

3. Makarov I.I. Printsipy provedeniya pravovykh eksperimentov v organizatsii mestnoy vlasti: vzglyady sovetsikh yuristov [Principles of conducting legal experiments in the organization of local authorities: views of Soviet lawyers]. Gosudarstvennaya i munitsipalnaya sluzhba – State and Municipal service, 2013, no. 1, p. 24.

4. Anokhin Yu. V. Mekhanizm gosudarstvenno-pravovogo obespecheniya prav i svobod lichnosti (na materialax Rossiyskoy Federatsii) [Mechanism of state legal provision of individual rights and freedoms (based on materials of the Russian Federation)]. PhD thesis. Saratov publ., 2007, p. 42.

5. Gestel, van R., Dijck, van G. Better Regulation through Experimental Legislation. *European Public Law*, 2011, vol. 17, no. 3, pp. 539–553.

6. Gubler Z.J. Experimental Rules. *Boston College Law Review*, 2014, vol. 55, no. 1, pp. 129–179.

7. Abramowicz M.B. Randomized Legal Experimentation. GW Law Faculty Publications. *Other Works. Paper*, 2008, p. 66.

8. Rogers-Dillon R.H. The Welfare Experiments: Politics and Policy Evaluation. Stanford (California), Stanford Law and Politics. 2004, 253 p.

9. Zyablova T. E., Parfenova D. V. O znachenii pravovogo eksperimenta v pravotvorcheskom protsesse [On the importance of legal experiment in the law-making process]. *Modern Science*, 2021, no. 2-1, pp. 138–143.

10. Osina Ye.S. Pravotvorcheskiy eksperiment kak metod pravotvorcheskoy deyatelnosti [Law-making experiment as a method of law-making activity]. *Logika i Metodologiya nauchnykh issledovaniy – Logic and Methodology of Scientific Research*, 2020, pp. 88–98.

11. Yujakov V.N., Dobrolyubova Ye.I., Yefremov A.A. Podxody k otsenke rezultativnosti i effektivnosti eksperimentov v gosudarstvennom upravlenii [Approaches to assessing the effectiveness and efficiency of experiments in public administration]. *Vestnik VGU. Seriya: Pravo – VGU newspaper. Series: Law*, 2021, no. 3, pp. 8–26.

12. Yelsov V.N. Pravovoy eksperiment v sovremennoy Rossii: problemy effektivnosti [Legal experiment in modern Russia: problems of efficiency]. PhD thesis, 2009, p. 17.

13. Chervonyuk V. I. Innovatsionnyye yuridicheskiye tekhnologii [Innovative legal technologies]. *Yuridicheskaya texnika – Legal technology*, 2021, no. 15, pp. 273–293.

14. Heldeweg M. A. Experimental legislation concerning technological & governance innovation—an analytical approach. *The Theory and Practice of Legislation*, 2015, vol. 3, no. 2, pp. 169–193.

15. Hlukhenkyi S. Structure of legal experiment as a element of regulation. *Innovative Solution in Modern Science*, 2021, vol. 8, no. 44, pp. 77–86.

16. Kochetkov A.V., Yelsov V.N. Problemy i sposoby povysheniya effektivnosti pravovogo eksperimenta [Problems and ways to increase the effectiveness of legal experiment]. *Pravovaya politika i pravovaya jizn – Legal Policy and Legal Life*, 2009, no. 3, pp. 26–29.

17. Ranchordás S. Time, Timing, and Experimental Legislation. *The Theory and Practice of Legislation*, 2015, vol. 3, no. 2, pp. 135–139.

18. Calliess C. Towards a European Innovation Principle Endorsed by Better Regulation. *Berliner Online-Beitrage zum Europarecht*, 2020, 15 p.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./HARX6496>
UDC: 342.721(045)(575.1)

SHAXSIY HAYOT DAXLSIZLIGI HUQUQI TUSHUNCHASI VA UNING HUQUQIY TABIATI

Madiyev Faxriddin Xoshim o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Konstitutsiyaviy huquq kafedrası katta o'qituvchisi
ORCID: 0000-0002-3034-7334
e-mail: fmadiyev92@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tushunchasi va uning huquqiy tabiati nazariy tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, jamiyat hayotida raqamli texnologiyalarning keng joriy qilinishi fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligini ta'minlash borasida ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda. Shu bois shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tushunchasini konseptual, ilmiy-metodologik jihatdan o'rganish, tahlil etish lozim. Insonning yashash huquqi, uy-joy daxlsizligi, yozishmalar siri, vijdon erkinligi kabi tabiiy huquq va erkinliklar davlat tomonidan berilmaydi, balki tug'ilganidanoq shaxsga tegishli hisoblanadi. Har bir shaxsning o'z sifatlariga ma'naviy-axloqiy baho berishga bo'lgan huquqini uning shaxsiy huquqi sifatida baholasak, subyektiv xususiyatga ega hisoblanadi. Shu bois uning qadr-qimmati va obro'-e'tibori jamiyatdagi ijtimoiy fikr bilan mos kelishi yoki mos kelmasligi ham mumkin. Maqolada "shaxsiy hayot", "shaxsiy hayot daxlsizligi", "shaxsiy hayot daxlsizligining funksiyalari va vazifalari" kabi tushunchalar tahlil qilindi. Shuningdek, xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasi hamda huquqshunos olimlarning shaxsiy hayot daxlsizligiga oid yondashuvlari o'rganilib, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqini kompleks tahlil qilish, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqiga mualliflik tarifi ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: shaxsiy hayot, shaxsiy hayot daxlsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining prinsiplari, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining vazifa va funksiyalari, shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi.

ПОНЯТИЕ ПРАВА НА НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ И ЕГО ПРАВОВАЯ ПРИРОДА

Мадиев Фахриддин Хошим угли,
старший преподаватель кафедры «Конституционное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье проводится теоретический анализ понятия права на неприкосновенность частной жизни и его правовой природы. Развитие цифровых технологий, их широкое внедрение в общественную жизнь требует проведения научных исследований по обеспечению конфиденциальности частной жизни граждан. Поэтому необходимо изучить и проанализировать понятие права на неприкосновенность частной жизни с концептуальной, научной и методологической точки зрения. Естественные права и свободы, такие как право на жизнь, неприкосновенность жилища, тайна переписки, свобода совести, не дарованы государством, а принадлежат личности от рождения. Если считать право каждого человека на морально-этическую оценку своих качеств своим личным правом, то оно имеет субъективный характер. Следовательно, его ценность и престиж могут быть совместимы, а могут и не соответствовать общественному мнению в обществе. Автор затронул темы «личная жизнь», «приватность личной жизни», «функции и задачи приватности». В статье

проведён комплексный анализ права на неприкосновенность частной жизни, проанализирован передовой опыт зарубежных стран и подходы учёных-юристов к неприкосновенности частной жизни, разработана авторская тарификация на право на неприкосновенность частной жизни.

Ключевые слова: частная жизнь, неприкосновенность частной жизни, принципы права на неприкосновенность частной жизни, задачи и функции права на неприкосновенность частной жизни, конфиденциальность персональных данных.

THE CONCEPT OF THE RIGHT TO PRIVACY AND ITS LEGAL NATURE

Madiev Fakhridin Khoshim ugli,

Tashkent State University of Law,
Senior lecturer of the Department of Constitutional Law

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the concept of the right to privacy and its legal nature. The development of digital technologies and the widespread introduction of digital technologies in the lives of society require conducting scientific research on ensuring citizens' privacy. Therefore, it is necessary to study and analyze the concept of the right to privacy from a conceptual, scientific, and methodological point of view. Natural rights and freedoms, such as the right to life, privacy of housing, privacy of correspondence, and freedom of conscience, are not granted by the state but belong to the individual from birth. If we consider the right of each person to make a moral and ethical assessment of his qualities as his personal right, it is considered to have a subjective nature. Therefore, its value and prestige may or may not be compatible with the social opinion in society. The author touched on "personal life," "privacy of personal life," and "functions and tasks of privacy." In the article, a comprehensive analysis of the right to privacy, analyzing the advanced experience of foreign countries and the approaches of legal scholars to the privacy of personal life, and an author's tariff on the right to privacy of personal life have been developed.

Keywords: privacy, right to privacy, principles of the right to privacy, tasks and functions of the right to privacy, privacy of personal data.

Kirish

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, jamiyat hayotiga keng joriy qilinishi fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligini ta'minlash borasida ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda. Shu bois shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tushunchasini konseptual, ilmiy-metodologik jihatdan o'rganish, uning huquqiy tabiatini ilmiy-huquqiy jihatdan tahlil etish mazkur tadqiqot ishining dastlabki vazifasi hisoblanadi.

Avvalo, tadqiqot jarayonida konstitutsiyaviy huquq nuqtayi nazaridan O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlarida "shaxsiy hayot daxlsizligi" tushunchasiga aniq ta'rif berilmagani aniqlandi. Shu sababli "shaxsiy hayot daxlsizligi" tushunchasini nazariy-huquqiy jihatdan o'rganish va uning huquqiy tabiatiga baho berish maqsadida

milliy qonunchilik hujjatlari bilan bir qatorda xalqaro hujjatlarning tahlilini olib borishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Fikrimizcha, avvalo, shaxsiy hayot daxlsizligi hamda shaxsga doir ma'lumotlarning daxlsizligi to'g'risidagi xalqaro hujjatlar tahlil qilinishi maqsadga muvofiq. Jumladan, 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 3-moddasida har kim shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega ekanligi va 12-moddasida esa hech kimning shaxsiy hayotiga o'zboshimchilik bilan aralashish mumkin emasligi, shuningdek, har bir inson xuddi shunday aralashuv yoki tajovuzdan qonun orqali himoyalash huquqiga ega ekanligi belgilangan [1].

Shuningdek, Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 17-moddasida "Hech kim o'zining shaxsiy va

oilaviy hayotiga o'zboshimchalik yoki noqonuniy tarzda aralashishga, o'zining uy-joyi yoki yozishmalari siri daxlsizligiga o'zboshimchalik yoki noqonuniy tarzda tajovuz qilinishiga yoki uning or-nomusi va sha'niga noqonuniy tajovuz qilinishiga duchor etilishi mumkin emas. Har bir inson xuddi shunday aralashuv yoki tajovuzlardan qonun orqali himoya etilish huquqiga ega", [2] deb belgilangan.

Bundan tashqari, BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi 16-moddasida "...hech bir bolaning shaxsiy, oilaviy hayotiga, uyining daxlsizligiga yoki yozishmalar siriga bo'lgan huquqiga o'zboshimchalik bilan yoki noqonuniy aralashish yoki uning sha'ni va obro'siga noqonuniy tajovuz qilish mumkin emas"ligi hamda "...bola bunday aralashuv yoki tajovuzdan qonuniy himoyalaniş huquqiga ega" ekanligi kafolatlangan.

Barcha mehnatkash migrantlar va ularning oila a'zolarining huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiyada "...hech bir mehnatkash migrant va ularning oila a'zolari shaxsiy hayotiga, oilaviy hayotiga, uyiga, yozishmalariga yoki boshqa aloqalariga aralashuvga yo'l qo'yilmasligi" belgilangan [3].

BMT Bosh Assambleyasi va Inson huquqlari bo'yicha kengashi tomonidan qabul qilingan Raqamli asrda shaxsiy daxlsizlik huquqi to'g'risidagi rezolyutsiyada "...insonning shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi deganda hech kim uning shaxsiy va oilaviy hayotiga, uy-joyiga yoki yozishmalariga aralashmasligi va bunday aralashuvdan qonuniy himoyalanişga bo'lgan huquqi" tushunilishi nazarda tutilgan.

Yevropa Ittifoqining 2018-yil 25-maydagi Ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha umumiy reglamenti (GDPR) shaxsiy ma'lumotlarning qonuniy, adolatli va shaffof tarzda to'planishi hamda qayta ishlanishi va shaxslarning shaxsiy ma'lumotlari ustidan nazoratni ta'minlashga qaratilgan.

Material va metodlar

Mazkur masalani tadqiq etishni uch turdagi asoslar bilan amalga oshirish maqsadga muvofiq. Birinchidan, milliy huquqshunos olimlarning bu boradagi ilmiy qarashlari hamda yondashuvlarni tahlil etish, ikkinchidan, xorijiy mutaxassislarning fikr-mulohazalarini talqin etish, uchinchidan, ilg'or xorijiy tajribani qiyosiy-huquqiy tadqiq etish orqali muayyan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish vazifasi belgilab olindi.

Yuqorida sanab o'tilgan masalalarga javob topish maqsadida tadqiqot ishida tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy-huquqiy, mantiqiy, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish, statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

Xalqaro hujjatlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ularda "shaxsiy hayot daxlsizligi" tushunchasi to'la o'z ifodasini topmagan, balki asosan shaxsiy hayotga aralashishlardan himoya qilinish huquqining bayoni ifoda etilgan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, ularda shaxsiy hayotning aniq chegarasi hamda shaxsga doir ma'lumotlarning aniq turkumi va kategoriyalarini belgilab olish zarurati mavjud.

E'tirof etish lozimki, O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi 31-moddasida "Har bir inson shaxsiy hayotining daxlsizligi, shaxsiy va oilaviy sirga ega bo'lish, o'z sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish huquqiga ega" deb qayd etilgan.

Tabiiyki, mazkur rahbariy va metodologik ahamiyatga molik konstitutsiyaviy qoidalar asosida yaqin istiqbolda mamlakatimizning butun qonunchilik tizimi modernizatsiya qilinadi. Ushbu jarayonda shaxsiy hayot daxlsizligi, shaxsiy va oilaviy sirga ega bo'lish, o'z sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish huquqiga oid qonunchilik hujjatlarini raqamli texnologiyalar rivojlanishi sharoitiga mos tarzda tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini yanada takomillashtirishga jiddiy hamda alohida mas'uliyat bilan yondashish lozim bo'ladi.

Shu o'rinda boshqa qonun hujjatlarini, xususan, O'zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi, "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi Qonunlari, Oila va Fuqarolik kodekslarini tahlil etish ularda shaxsiy hayot daxlsizligi tushunchasiga aniq ta'rif keltirilmaganini ko'rsatadi. Shunday ekan, sun'iy intellekt rivojlanishi va raqamlashtirish sharoitida shaxsiy hayot daxlsizligi tushunchasining ta'rif mavjud emasligi uning xususiyatlarini aniqlash uchun nazariy-huquqiy doktrinal tadqiqotlarni o'rganishni taqozo etadi. "Shaxsiy hayot daxlsizligi" tushunchasi yuzasidan xalqaro va milliy qonunchilik hujjatlariga tahliliy baho berilgach, shu o'rinda, xorijiy hamda milliy huquqshunos olimlarning bu bilan bog'liq ilmiy qarashlarini tahlil etish maqolada ko'zlangan asosiy maqsadga yetishga xizmat qilishi mumkin, deb hisoblaymiz. Qiyosiy-huquqiy tadqiqot, avvalo, AQSh, Yevropa, MDH hamda milliy huquqshunos olimlarning ilmiy ishlariga murojaat etish orqali amalga oshirildi.

Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqiga doir dastlabki ilmiy tadqiqotlar AQShning Boston huquq maktabi olimlari S. Uorren va L. Brandis tomonidan olib borilgan. Ularning "Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi" (*Right to privacy*)[4] maqolasida dastlab shaxsiy daxlsizlik huquqi odat huquqi sifatida har bir shaxsning "daxlsiz shaxsiyat"i (*inviolate personality*) himoya qilinishini o'zida mujassam etgan huquq sifatida tasvirlanadi. Mualliflar asosiy huquqiy tizimda shaxsiy daxlsizlik huquqi tan olinishi kerakligiga e'tiborni qaratib, o'z nuqtayi nazarini shaxsning shaxsiy hayoti haqidagi ma'lumotlar boshqalarga taqdim etilganda, bu uning obro'siga ta'sir ko'rsatishi va hatto moliyaviy zarar yetkazishi bilan asoslagan.

Demak, shaxsiy hayotga ta'rif berishda bu masalani shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi bilan bog'liq holda tahlil qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Rus olimasi M.N. Maleina o'zining "Fuqarolarning shaxsiy nomulkiy huquqlari: tu-

shuncha, amalga oshirish, himoya qilish" asarida: "Shaxsiy hayot sirini ma'lum shaxs haqidagi, uning kasbiy yoki ijtimoiy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan, uning xarakteri, tashqi qiyofasi, sog'lig'i, moddiy ahvoli, oilaviy maqomi, turmush tarzi, tarjimayi holining ayrim faktlari, uning qarindoshlari, do'stlari, tanishlar va boshqalar bilan munosabatlariga doir ma'lumotlar tashkil etadi" [5], deb fikr bildirgan. Muallifning ushbu ta'rifidan omma-viy bo'lmagan barcha ma'lumotlar sir bo'lishi hamda shaxsiy hayotning bir qismi hisoblanishi lozim, degan xulosa kelib chiqadi.

I.B. Grigoryev: "Shaxsiy hayot – individning o'zi nazorat qiladigan va tashqi ta'sirdan xoli bo'lgan jismoniy va ma'naviy hayoti hisoblanadi"[6], – deb ta'riflagan. Muallifning fikriga ko'ra, "shaxsiy hayot" tushunchasi ikkita belgiga ega bo'lgan soha – individning o'zi tomonidan nazorat qilinadigan va tashqi ta'sirdan xoli ekanligidir.

Bizningcha, shaxsiy hayot doim ham individning o'zi tomonidan nazorat qilinmasligi mumkin. Masalan, bir nechta shaxsga tegishli bo'lgan oilaviy sir haqida so'z borganda, bu unga bog'liq bo'lmagan holda boshqa shaxslar tomonidan ham oshkor qilinishi mumkin. Muallifning ajratgan ikkinchi belgisini qo'llab-quvvatlagan holda, shaxsiy hayot tashqi ta'sirlardan, jumladan, davlat, jamiyat va boshqa shaxslarning aralashuvidan xoli bo'lishi lozim deb hisoblaymiz.

L.O. Krasivchikova o'zining ilmiy ishida shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining bir necha tomonlarini ko'rsatgan. Jumladan, uning fikricha, shaxsiy hayot turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Xususan, shaxsning "jinsiy hayoti" uning individual hayoti ekanligini, shaxsning "oilaviy hayoti" uning oila a'zolari bilan bog'liq ma'lumotlari ekanligini, "tashkiliy hayoti" uning ish joyi, o'qish joyi, yashash joyi, mulkiy ma'lumotlari kabi ma'lumotlarni o'z ichiga olishini, "sog'liq bilan bog'liq" ma'lumotlar esa shaxsning shaxsiy kasallik varaqasidagi ma'lumotlarni, "dam olish" xususiyati shaxsning ko'ngli istagan joyda dam olish va

hordiq chiqarishga bo'lgan huquqi ekanligini, "aloqa" xususiyati esa do'stlari, tanishlari bilan munosabatlari ekanini yuqoridagi kabi tushunchalarga bo'lib ta'riflagan [7].

I.L. Petruxin "shaxsiy hayot" tushunchasini quyidagicha ta'riflaydi: "Oilaviy hayoti, qarindoshchiligi, do'stlari bilan munosabatlari, jinsiy va boshqa shaxsiy munosabatlari, biron-bir narsani yoqtirish-yoqtirmasligi, ijod erkinligi, fikr bildirishi, uni ifodalash huquqlari shaxsiy hayot bilan bog'liq" [8].

N. Richards shaxsiy hayot tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan: "Butun oiladagi hayot, qarindoshlik va do'stona aloqalar, turmush tarzi, jinsiy va boshqa shaxsiy munosabatlar, muhabbat, simpatiya va antipatiya, fikrlash, qiziqishlar ham shaxsiy hayot sohasiga kiradi" [9].

Ushbu olimlarning fikrini tahlil qilsak, shaxsiy hayot tushunchasiga berilgan ta'rif shaxsning oilaviy va ijtimoiy hayotini to'liq qamrab olmagan.

L.J. Straxilevis "Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqning pozitiv nazariyasi" asarida shaxsiy hayotni tushunish uchun bir necha xususiyatlarini sanab o'tadi [10]:

"Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqning pozitiv nazariyasi bo'yicha shaxsiy hayotning bir-lamchi xususiyatlari:

a) oilaviy masalalar (oiladagi munosabatlarga oid ma'lumotlar);

b) tashkiliy masalalar (kun tartibini belgilash, o'qish yoki ish joyini tanlashda va tashkiliy masalalarda namoyon bo'ladi);

d) tibbiy masalalar (sog'liqni saqlashga qaratilgan harakatlarda ifodalanadi);

e) hordiq chiqarishga oid masalalar (dam olish va ko'ngil ochish kabi harakatlarda namoyon bo'ladi);

f) turli munosabatlarga oid masalalar (do'stlar, tanishlar va boshqalar bilan munosabatlar);

jinsiy munosabatlarga oid masalalar (jinsiy odatlar) va boshqalar".

Bu yerda, bizningcha, olim shaxsiy hayot daxlsizligi va shaxsga doir ma'lumotlarning

turlariga bo'lgan yondashuvni "aralashtirib" yuborgani hamda "ruhiy" (psixologik) daxlsizlik masalasi nazardan chetda qolganiga guvoh bo'lish mumkin. Nazarimizda, shaxsiy hayot daxlsizligi tushunchasini nazariy-huquqiy va konseptual yondashuv asosida ishlab chiqish, avvalo, shaxsiy hayot daxlsizligining quyidagi belgilarini aniqlashni taqozo etadi:

"shaxsiy hayot" haqidagi ma'lumotlarni shaxsning rozilgisiz to'plash, saqlash, undan foydalanish yoki har qanday shakldagi ishlov berishning taqiqlanganligi;

shaxsga doir ma'lumotlarni nazorat qilish huquqi faqat shaxsga taalluqli ekanligi;

sha'n, qadr-qimmat va turli shaxsiy yoki oilaviy qadriyatlarining himoya qilinganligi;

tibbiy, biologik, genetik va kasbiy sirning himoya qilinganligi;

shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi ommaviy manfaatlarga daxldor emasligi;

shaxsning rozilgisiz u haqidagi ma'lumotlarni oshkor qilish yoki ishlov berish shaxsiy hayot daxlsizligining buzilishi sifatida belgilanishi.

S. Smart [11], P. Miller, N. Rouz [12], J. Ekler [13], V.A. Shtroo, A.A. Kozyak [14] kabi olimlarning tadqiqot ishlaridagi shaxsiy hayotning psixologik, sotsiologik, huquqiy va boshqa jihatlarini tadqiq etgan holda, raqamlashtirish sharoitida uning yangi tendensiyalari vujudga kelayotganini ta'kidlanmoqda. Shaxsiy hayot so'z erkinligi, din erkinligi, fikr erkinligi, o'z qarorlarini qabul qilish va o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini o'z ichiga oladi. Ushbu huquq insonga o'z qadriyatlari, e'tiqodlari, afzalliklari, munosabatlari va yaqinligini aniqlash imkoniyatini beradi [15].

Umuman olganda, shaxsiy hayot har bir insonning shaxsiy hayoti, erkinligi va davlat organlari, jamoatchilik yoki boshqa shaxslarning istalmagan va noqonuniy aralashuvidan himoya qilish huquqiga ega bo'lgan shaxsiy makondir.

Shu nuqtayi nazardan "shaxsiy hayot" tushunchasiga quyidagicha mualliflik ta'rifi

ilgari surilmoqda: "Shaxsiy hayot – shaxsiy erkinlik, o'zini namoyon qilish va o'z taqdirini o'zi belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladigan inson hayotining konfidensiallik va maxfiylik asosidagi shaxsiy, jinsiy va shaxsiy aspektlari yig'indisidir".

Shuningdek, ayrim tadqiqotchilar shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tushunchasiga ta'rif berish bo'yicha barcha harakatlar behuda ekanligi, ko'p hollarda shaxsiy hayot daxlsizligi sohalararo tadqiqotni talab etgani bois unga berilgan ta'rif yangi savollarni yuzaga keltirishi mumkinligini bildirib o'tadi. Jumladan, Gonkong universiteti professori R. Uaks shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi sohasida tadqiqotlar o'tkazib, ushbu tushunchaga doktrinal ta'rif berish shart emasligini [16] qayd etgan. Y. Telina ilmiy tadqiqotida shaxsiy hayot, shaxsiy va oilaviy sirlarga bo'lgan huquq insonning ajralmas konstitutsiyaviy huquqi hisoblanib, fuqaroligidan yoki milliy mansubligidan qat'i nazar, himoya qilinishi kerakligini [17], A.A. Avedyan shaxsiy hayot insonning amaldagi qonun hujjatlariga zid bo'lmagan ma'naviy va fiziologik hayoti bo'lib, shaxsning ongida sir sifatida belgilanadigan ma'lumotlar tizimini tashkil etishini [18], M.V. Balgay shaxsiy hayot shaxsning hayot tarzi bo'lib, u boshqalar qo'liga tushishini istamaydigan ma'lumotlari hisoblanishi, bu "shaxsiy suverenitet" ekanligini [19], O.Y. Kutafin daxlsizlik tashqaridan bo'lgan har qanday tajovuzlardan himoyalanganlik holati hisoblanishini [20] qayd etib o'tadi.

O.E. Kutafin Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasiga bergan sharhida shunday yozadi: "Shaxsiy hayot daxlsizligi deganda shaxsiy, intim xarakterga ega bo'lgan ma'lumotlarning oshkor etilishiga yo'l qo'ymaslik, o'zi haqidagi ma'lumotlarni nazorat qilish uchun davlat tomonidan kafolatlangan imkoniyat tushuniladi. U bir qator vakolatlardan iborat. Bunda davlat va jamiyatdan, ish joyidan, ijtimoiy muhitdan tashqarida bo'lish imkoniyati borligi, ushbu huquqni amalga oshirishda aralashmas-

likning huquqiy kafolatlarini yaratish tushuniladi" [21].

Yuqorida nomlari qayd etilgan huquqshunos olimlarning ilmiy ishlarini tahlil etishdan ma'lum bo'ldiki, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqini ta'minlashda shaxsiy hayot daxlsizligining aralashmaslik va himoyalanganlik prinsiplari juda muhim ahamiyatga ega. Fikrimizcha, maxfiylik va konfidensiallik prinsipining mazmun-Fmohiyatini farqlashda shaxsning erkinligini davlat organlari, jamiyat yoki boshqa shaxslarning istalmagan aralashuvidan himoya qilish dolzarb ahamiyatga ega.

"Shaxsiy hayot" tushunchasini aniqlashda uning har bir shaxsga individual ravishda qo'llash mumkin bo'lgan shaxsiy hayotning umumiy mezonlarini aniqlashdan kelib chiqish joiz. Birinchidan, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining chegaralari subyektiv bo'lib, shaxsiy hayot (*privacy*) tushunchasi turli madaniyatlarda keskin farq qilishi mumkin. Jumladan, G'arb mamlakatlari va Sharq mamlakatlarida shaxsiy hayot chegaralari bir xil emas.

Ikkinchidan, shaxsiy hayot tushunchasining chegarasi holatlarga qarab o'zgarishi mumkin. Masalan, biz oilada shaxsiy hayotga tegishli deb biladigan ma'lumot ish joyida kasbiy ma'lumotlardan biri sifatida belgilanishi mumkin.

Uchinchidan, shaxsiy hayot tushunchasi vaqt o'tishi bilan ham shaxsiylik doirasining o'zgarishini boshdan kechirishi mumkin. Jumladan, hozir biz shaxsiy ma'lumot deb hisoblagan ma'lumotlar vaqt o'tishi bilan shaxsiylik xususiyatini yo'qotishi ham mumkin.

To'rtinchidan, davlat organlari mansabdor shaxslarining shaxsiy hayotida davlat fuqarolik xizmati doirasida yoki korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarga bog'liq istisnolarni e'tiborga olish holatlari ham kuzatilishi mumkin.

Konfidensiallik (*confidencial*) shuni anglatadiki, shaxsga doir ma'lumotlar shifrlangan, ularga kirish login va parol bilan yopil-

gan va xavfsizlik tizimi o'rnatilgan bo'ladi. Maxfiylik – daxlsizligini nazorat qilish shaxsning o'zida saqlanib qoladigan, tashkilotlar, saytlar, xizmatlar doirasida ishlatadigan ma'lumotlar tizimi deyish mumkin.

Demak, shaxsiy hayot daxlsizligining asosiy prinsiplari sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin, deb hisoblaymiz.

Birinchidan, aralashmaslik prinsipi (*Laissez-faire*) davlat va boshqa shaxslar shaxsiy hayotga uning roziligisiz yoki qonuniy asossiz aralashmasligi kerakligini anglatadi. Bu shaxsning huquqqa zid yoki noqonuniy aralashuvdan, shu jumladan, tegishli qonuniy asoslarsiz va protseduralarga rioya qilmasdan noqonuniy tinglash, kuzatish, qidirish yoki so'roq qilishdan ozod bo'lish huquqiga ega bo'lishini ta'minlaydi. Aralashmaslik shaxsiy hayotni himoya qilishning asosiy prinsipi bo'lib, shaxsning shaxsiy sohasi, shaxsiy hayoti va shaxsiy ishlari hurmat qilinishi kerakligini anglatadi.

Ikkinchidan, himoyalanganlik prinsipi maxfiylik huquqini kafolatlash va ta'minlash bilan bog'liq. Bu odamning shaxsiy hayoti va shaxsiy sohasining ehtimoliy buzilishlaridan himoyalanihini anglatadi. Himoya, qonunda nazarda tutilgan holatlardan tashqari, shaxsiy ma'lumotlarni har qanday shaklda noqonuniy yig'ish, ishlatish yoki oshkor qilishning oldini olish uchun qonuniy qoidalar va mexanizmlar mavjud bo'lishi kerakligi bilan ifodalanadi.

Uchinchidan, maxfiylik prinsipi har bir kishiga u haqida qanday ma'lumotlar va shaxsiy ma'lumotlar to'planishi, ishlatilishi va oshkor etilishini nazorat qilishni kafolatlaydi. Ushbu huquq shaxs to'g'risidagi ma'lumotlarni noqonuniy to'plashdan, shaxsiy hujjatlarga yoki yozishmalarga uning roziligisiz kirishdan himoya qilishni, shuningdek, qonuniy asoslarsiz shaxsiy ishlar hamda ma'lumotlarni jamoatchilikka oshkor qilishni cheklashni ifodalaydi.

To'rtinchidan, konfidensiallik prinsipi shuni ko'rsatadiki, shaxsiy ma'lumotlar, shuningdek, maxfiy ma'lumotlar shaxsning roziligisiz no-

qonuniy yig'ilishi, foydalanilishi yoki oshkor qilinishidan himoyalangan bo'lishi kerak.

Beshinchidan, o'z taqdirini o'zi belgilash hamda mustaqillik prinsipi har bir insonning mustaqillik, tanlov erkinligi, shaxsiy qarorlarga aralashishdan xoli bo'lish huquqini, shuningdek, fikr, e'tiqod va so'z erkinligini anglatadi.

Oltinchidan, diskriminatsiyadan himoyalanih prinsipi jamiyat va qonunchilikni har bir shaxsning o'ziga xos xususiyatlariga, shu jumladan, yosh, jins, millat, din, nogironligiga asoslangan kamsitishning har qanday shakliga qarshi kurashishga majburligini anglatadi.

Milliy huquqshunos olimlardan professor O. Xusanovning fikricha, shaxsiy hayot uning yakka o'ziga tegishli bo'lgan huquqlari, fikrlari, ishlari, yakka tartibda o'zi uchun muhim qarorlarni qabul qila olishi [22], akademik A. Saidovning fikriga ko'ra, shaxsiy hayot daxlsizligi shaxsning individual hayotiga tashqaridan aralashmaslikni nazarda tutib, bunga fizik (hayoti, inson sog'lig'i) va psixik daxlsizlikni (axloqiy, diniy, shaxs sha'ni va vijdoni) anglatadi [23].

Fikrimizcha, shaxsiy hayot daxlsizligi har bir insonning individual erkinligi va mustaqilligini hurmat qilishga asoslangan. Uning mohiyatiga ko'ra, boshqa shaxslar yoki ommaviy manfaatga putur yetkazmagan holda, har bir inson o'zi haqida qanday ma'lumotlarni va kimga oshkor qilishni, shaxsiy hayotga nisbatan qanday qarorlar qabul qilishni va o'zini qanday tutishni mustaqil ravishda aniqlash huquqiga ega.

N. Saburov o'zining ilmiy ishida shaxsiy hayot daxlsizligiga quyidagicha ta'rif bergan: "Shaxsiy hayot daxlsizligi – shaxsning tug'ilishi bilan vujudga keladigan va hech kimning aralashishiga yo'l qo'yilmaydigan insonning hayot turmush tarzidir" [24]. Shuningdek, Sh. Saydullayev ham o'z ilmiy ishida N. Saburovning yondashuvini qo'llab-quvvatlaydi [25].

Mazkur fikrni qo'llab-quvvatlagan holda shuni qo'shimcha qilish mumkinki, har bir inson o'limidan keyin ham o'z shaxsini va integ-

ritetini saqlab qolish huquqiga ega. Bu shuni anglatadiki, inson hayoti davomida maxfiy bo'lgan ma'lumotlar uning o'limidan keyin ham maxfiy bo'lishi kerak.

G. Tulaganova "Shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish konstitutsiyaviy huquqlardan biridir" nomli maqolasida shaxsiy hayot daxlsizligini shaxsiy hayotga aralashuv bilan bog'lagan. Jumladan, olim a'z maqolasida "Shaxsiy hayotga aralashmaslik – insonning shaxsiy huquqlarini kafolatlovchi asosiy konstitutsiyaviy prinsiplardan biridir. Mazkur prinsip ostida insonning shaxsiy va oilaviy hayotiga kimningdir aralashuvi, shuningdek, uning roziligisiz shaxsiy hayotiga oid ma'lumotlarni tarqatish man etilishi tushuniladi", – deb ta'riflagan [26].

Xorijiy va milliy huquqshunos olimlarning ilmiy ishlarini tadqiq etish davomida olimlar tomonidan shaxsiy hayot daxlsizligi tushunchasining ta'rifi ishlab chiqilgan yoki ayrim mutaxassislarining fikrlariga ko'ra, shaxsiy hayotga ta'rif murakkab, noaniq va ko'p qirrali tushuncha deb hisoblangan bo'lsa-da, ammo mazkur tushunchaning tarkibiy xususiyatlari hamda huquqiy tabiati to'laqonli ochib berilgan, deb bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi milliy huquqiy internet portalida berilgan izohli lug'atda "Shaxsiy hayot daxlsizligi – insonning asosiy konstitutsiyaviy huquqlaridan biri bo'lib, shaxsiy va oilaviy hayotning qonun bilan qo'riqlanishini anglatadi. Shaxsning roziligisiz uning shaxsiy hayoti to'g'risida axborot to'plash, saqlash, foydalanish va tarqatish taqiqlanadi. Ba'zida shaxsning o'zi to'g'risidagi ro'yxatga olingan ma'lumotlar bilan tanishib chiqish, ulardan foydalanish, noaniqliklari bo'lsa, tuzatishlar kiritish tarzidagi qo'shimcha kafolatlar ni belgilaydi" [27], deb ta'riflangan.

Ko'rinib turganidek, qomusiy manbalarda ham shaxsiy hayot daxlsizligi tushunchasiga shaxsga doir ma'lumotlar tushunchasi bilan hamohang yondashuv aks ettiriladi. Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi mazmunini ochib berish uchun uning tarkibiga kiradigan ikki-

ta eng muhim elementni ajratib tahlil qilish lozim bo'ladi. Jumladan, "shaxsiy hayot" va "daxlsizlik" tushunchalariga aniqlik kiritish lozim.

Fikrimizcha, shaxsiy daxlsizlik deganda bir jihatdan, davlat, jamiyat, uchinchi shaxslar tomonidan aralashmaslik, boshqa tarafdin esa ma'lum sohalarida davlat tomonidan himoyalani sh tushuniladi.

V.N. Lopatin insonning har qanday erkinligiga qilingan tajovuz shaxsiy hayot daxlsizligiga qilingan tajovuz ekanligini [28], V.N. Bloskiy shaxsiy hayot hayotning ma'lum daqiqalarida o'zini ajratish, o'zi uchun chegaralari boshqalarga daxlsiz bo'ladigan ma'lum bir jismoniy va psixologik makonni ta'minlash istagini anglatishini [29], S.V. Solgalov shaxsiy hayot insonning o'zi tomonidan boshqariladigan jismoniy va ma'naviy soha sifatida belgilanib, tashqi boshqaruvchi ta'sirlardan, shu jumladan, huquqiy tartibga solishdan xoli bo'lishi lozimligini [30], N.V. Tkachyova shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi subyektiv huquq hisoblanib, shaxsni to'liq mustaqil shaxs sifatida o'z hayotini o'zi belgilash, o'zi uchun mustaqil qarorlar qabul qilish, shaxsiy va oilaviy ma'lumotlarini himoya qilishini ta'minlash huquqini o'z ichiga olishini qayd etadi [31].

Tadqiqot natijalar tahlili

Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqini ta'minlashga oid kafolatlarining rivojlanish bosqichlariga taalluqli doktrinal qarashlar va xalqaro standartlarni tahlil qilgan holda, quyidagi tendensiyalarni ilgari surish mumkin.

*Birinchi*dan, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining shakllanishi: shaxsiy hayot tushunchasi turli madaniyat va jamiyatlarda tarixiy ildizlarga va o'ziga xos shartlarga ega. Hammurapi qonuni va Aristotel tomonidan ishlab chiqilgan shaxsiy hayot daxlsizligiga oid tamoyillar hamda falsafiy g'oyalar mazkur fenomenning ilmiy-nazariy poydevorini yaratdi.

*Ikkinchi*dan, inson huquqlarini himoya qilish va xalqaro huquqning rivojlanishi: XX asrda inson huquqlarining rivojlanishi faol

tarzda xalqaro faoliyatga kirib bordi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi kabi muhim xalqaro hujjatlar shaxsiy hayot daxlsizligini asosiy huquqlardan biri sifatida e'tirof etdi. Ushbu xalqaro e'tirofdan so'ng shaxsiy hayotni himoya qilishga qaratilgan huquqiy hujjatlarni yaratish ishlari boshlandi.

Uchinchidan, milliy qonunchilikning rivojlanishi: inson huquqlarining rivojlanishi bilan milliy davlatlar shaxsiy hayot daxlsizligini kafolatlaydigan qonunlar va siyosatlarini ishlab chiqdilar. Bunga ma'lumotlarning maxfiylikni ta'minlash va shaxsiy ma'lumotlar va maxfiylikni himoya qilishning boshqa shakllari kiradi.

To'rtinchidan, texnologik o'zgarishlar va raqamli makonning rivojlanishi: texnologiyaning rivojlanishi hamda jamiyatning raqamlashtirilishi bilan shaxsiy hayotga yangi muammolar va tahdidlar paydo bo'ldi. Internet, mobil qurilmalar, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish kabi texnologiyalar shaxsiy hayot daxlsizligini buzish uchun yangi xavf-xatarlarni vujudga keltirmoqda. Ushbu qiyinchiliklarga javoban raqamli muhitda shaxsiy hayotni himoya qilishga qaratilgan yangi qonunlar va siyosatlar paydo bo'ladi.

Beshinchidan, xalqaro hamkorlik va standartlar: raqamli davrda shaxsiy hayotni himoya qilishda yuzaga keladigan muammolar xalqaro hamkorlik va xalqaro standartlarni ishlab chiqishni talab qiladi. BMT, Yevropa Ittifoqi va boshqa tashkilotlar zamonaviy qiyinchiliklar va texnologik o'zgarishlarni hisobga olgan holda shaxsiy hayotni himoya qilishni kafolatlaydigan xalqaro vositalar va standartlarni ishlab chiqish ustida ishlamoqda.

Raqamli texnologiyalarni rivojlantirish sharoitida shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining asosiy funksiyalari quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish: raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan biz haqimizda ko'proq shaxsiy ma'lumotlar

yig'iladi, qayta ishlanadi va saqlanadi. Raqamli davrda shaxsiy hayotning asosiy vazifasi shaxsiy ma'lumotlarni ruxsatsiz kirish, o'qish yoki suiiste'mol qilishdan himoya qilishdir. Bunga maxfiylik tamoyillari, rozilik asosida ma'lumotlarni yig'ish, majburiy ogohlantirish va xavfsizlik choralari kiradi.

2. Onlayn maxfiylik: raqamli asrda hayotimiz tobora ko'proq ijtimoiy media, elektron pochta, onlayn xaridlar va boshqa raqamli platformalar orqali o'zaro aloqada bo'lgan onlayn muhitga o'tmoqda. Maxfiylikning asosiy vazifasi shaxsiy ma'lumotlarimiz, hisoblarimiz, yozishmalarimiz, moliyaviy ma'lumotlarimiz va boshqa raqamli faoliyatimizning onlayn maxfiylikni va uni himoya qilishni o'z ichiga oladi.

3. Davlat nazoratini tartibga solish: raqamli texnologiyalarning rivojlanishi sharoitida davlat nazorati va fuqarolarni nazorat qilish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo'lmoqda. Maxfiylikning asosiy vazifasi davlat ma'lumotlarini yig'ish, kuzatish, tinglash va boshqa raqamli nazorat shakllari uchun qoidalar va cheklovlarni belgilash, xususi sohani suiiste'mol qilish va noqonuniy bosib olishning oldini olishdir.

4. Raqamli izni himoya qilish: raqamli muhitdagi barcha harakatlarimiz to'planishi, tahlil qilinishi va turli maqsadlarda ishlatilishi mumkin bo'lgan iz qoldiradi. Maxfiylikning asosiy vazifasi raqamli izimizni himoya qilish va raqamli ma'lumotlarimizga kim kirishini hamda undan qanday foydalanilishini nazorat qilish imkoniyatini o'z ichiga oladi.

5. Fikr erkinligi va diversifikatsiyasini kafolatlash: raqamli asrda ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar erkin fikr bildirish hamda ma'lumotlarga kirish uchun muhim maydonga aylandi. Maxfiylikning asosiy vazifasi so'z erkinligini himoya qilish, fikrlarni diversifikatsiya qilish va har bir insonning onlayn muhitda o'z aloqalari va qarashlarining maxfiylikiga bo'lgan huquqini ta'minlashdir.

Yuqorida keltirilgan olimlarning fikrlaridan xulosa qiladigan bo'lsak, shaxsiy hayot daxlsizligi insoniy odatlarni belgilovchi,

oiladagi munosabatlarni, boshqa shaxslar bilan norasmiy muloqotni o'zida aks ettiruvchi ma'lumotlar himoyasiga bo'lgan huquqni ifodalaydi. Shaxsiy hayot daxlsizligi tabiiy huquq bo'lgani sababli, ya'ni qonun hujjatlarida mustahkamlangan yoki mustahkamlanmaganidan qat'i nazar, tug'ilishdan shaxsga tegishli bo'ladi. Davlat ushbu huquqning amalga oshishi uchun undan foydalanish imkoniyatini emas, balki ushbu huquqqa ega bo'lishini ta'minlash majburiyatini bajarishi zarur.

Xulosalar

Shaxsiy hayot daxlsizligining yuridik tabiati xususida quyidagi yakuniy xulosalarga kelish mumkin:

1) shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi shaxsning o'z hayotiga, shaxsiy harakat va qarorlariga bo'lgan mustaqillik huquqini ifodalaydi. Ushbu huquq muayyan shaxsning individualligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, boshqa subyektlarning aralashuvidan himoyalaniş holatini ifodalaydi;

2) shaxsning tashqi ta'sirlardan xoli bo'lgan jismoniy va ruhiy holati turli muhitlarni, xususan, oilaviy muhiti, maishiy muhiti (oilalar, lavozimi, millati, dini va boshq.), muloqot muhiti (ishqiy, do'stona yoki qiziqishlari va b.), diniy muhiti to'g'risidagi ma'lumotlarning himoyalanganlik holatini aks ettiradi;

3) shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi boshqa shaxsiy huquqlar bilan bog'liq huquq hisoblanadi;

4) uchinchi shaxslar tomonidan shaxsning roziligisiz shaxsga doir ma'lumotlarni to'plash, saqlash, undan foydalanish, tarqatish yoki har qanday ko'rinishda ishlov berish taqiqlanishi va huquqiy kafolatlarni talab etadi;

5) shaxsning shaxsiy hayot daxlsizligiga davlat, tashkilotlar, yuridik va jismoniy

shaxslar tomonidan o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi va bu boradagi qonun buzilishlari bo'yicha qat'iy javobgarlik choralari belgilanishini taqozo etadi.

Demak, yuqorida keltirilgan ta'riflar va shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining xususiyatlaridan kelib chiqib, shaxsiy hayot daxlsizligiga quyidagicha mualliflik ta'rifini berish maqsadga muvofiq.

“Shaxsiy hayot daxlsizligi” institutining huquqiy va ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilish asosida uning tushunchasini “Shaxsiy hayot daxlsizligi – shaxsiy, oilaviy, ruhiy-psixologik va boshqa shaxsiy tusdagi munosabatlarga boshqa shaxslar tomonidan aralashmaslik, shaxsiy, oilaviy va boshqa shaxsiy tusdagi sirlarni oshkor qilmaslik, shaxsning roziligisiz shaxsiy ma'lumotlarini yig'ish, saqlash, o'zgartirish, foydalanish, tarqatish yoki har qanday ko'rinishda ishlov berishga yo'l qo'ymaslik hisoblanadi”, deya ifodalash mumkin.

Zamonaviy konstitutsiyaviy doktrinalarga ko'ra, inson, uning huquq va erkinliklari eng oliy qadriyat sifatida e'tirof etilgan. Shunga qaramay, inson huquqlari murakkab ko'p qirrali tushuncha ekanligidan kelib chiqib, shaxsiy hayot daxlsizligi tushunchasining aniq nazariy-huquqiy ta'rifini ishlab chiqish boshqa huquqlarga yondashishni taqozo etadi. Jumladan, insonning yashash huquqi, uy-joy daxlsizligi, yozishmalar siri, vijdon erkinligi kabi tabiiy huquq va erkinliklar davlat tomonidan berilmaydi, balki tug'ilganidanoq shaxsga tegishli hisoblanadi. Davlat esa huquq va erkinliklarni qonun bilan mustahkamlashi hamda uni ta'minlashi lozim bo'ladi.

Shu jihatdan shaxsiy hayotni insonning shaxsiy va oilaviy hayoti, yashash muhiti, turar joyi, jismoniy va ruhiy daxlsizligini ifodalaydigan holat sifatida ta'riflash mumkin.

REFERENCES

1. Universal Declaration of Human Rights. Official website of the United Nations. Available at: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
2. International Covenant on Civil and Political Rights. Available at: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
3. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families Adopted by General Assembly resolution 45/158 of 18 December 1990. Available at: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/cmw.pdf>
4. Warren S., Brandeis L. The right to privacy. *Columbia University Press*, 1989, pp. 1–21.
5. Maleina M. Lichnyye neimushhestvennyye prava grazhdan (ponyatiye, osushchestvleniye i zashchita) [Personal non-property rights of citizens (concept, implementation and protection)]. 1997.
6. Grigor'yev B. Chastnaya zhizn', yeyo neprikosnovennost' i pravo: sootnosheniye ponyatiy [Private life, its inviolability and law: the relationship of concepts]. *Education and Law*, 2010, no. 1, pp. 123–128.
7. Krasavchikova L. Lichnaya zhizn' grazhdan pod okhranoy zakona [Personal life of citizens under the protection of the law]. 1983.
8. Petrukhin I. O prepyatstviyakh na puti sudebnoy reformy [On the obstacles to judicial reform]. Problems of ensuring the rights of participants in the process under the new Criminal Procedure Code of the Russian Federation. *Proceedings of the Interregional scientific and practical conference*. Samara, 2002, December 18–19. Ed. S.A. Shafer. 2003, p. 7.
9. N. Richards Intellectual privacy. *Tex. L. Rev.*, 2008, vol. 87, p. 387. Available at: <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=bcbe4e4f-1398-46ed-a3c1e99fe0adcaf3%40redis>
10. Strahilevitz L. Toward a positive theory of privacy law. *Harvard Law Review*, 2013, vol. 126, no. 7, pp. 2010–2042. Available at: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1588&context=law_and_economics
11. Smart C. Personal life. *Polity*, 2007.
12. Miller P., Rose N. Governing the present: Administering economic, social and personal life. *Polity*, 2008.
13. Eekelaar J. Family law and personal life. Oxford University Press, 2017.
14. Shtroo V.A., Kozyak A.A. Lichnostnyy smysl balansa mezhdu rabotoy i lichnoy zhizn'yu [Personal meaning of work-life balance]. *World of Psychology*, 2015, no. 3, pp. 253–267.
15. Bocharov V. Kontseptsiya balansa raboty i lichnoy zhizni kak osnovaniye dlya tipologii strategiy trudovogo povedeniya rabochey molodezhi [The concept of work-life balance as the basis for a typology of labor behavior strategies for working youth]. *Social and Labor Research*, 2020, no. 2 (39), pp. 113–129.
16. Wacks R. Law, Morality and the Private Domain. Hong Kong University Press, 2000, vol. 1.
17. Telina Y. Konstitutsionnoye pravo grazhdanina na neprikosnovennost' chastnoy zhizni, lichnuyu i semeynuyu taynu pri obrabotke personal'nykh dannyykh v Rossii i zarubezhnykh stranakh [The constitutional right of a citizen to privacy, personal and family secrets when processing personal data in Russia and foreign countries]. 2016.
18. Avedyan A. Yuridicheskaya priroda obespecheniya prava na neprikosnovennost' chastnoy zhizni [Legal nature of ensuring the right to privacy]. *Yurist-Pravoved – Lawyer*, 2012, vol. 2 (51), pp. 93–96. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskaya-priroda-obespecheniya-prava-na-neprikosnovennost-chastnoy-zhizni/viewer>
19. Balgay M. Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii [Constitutional law of the Russian Federation]. Moscow, Norma Publ., 2015, p. 666.
20. Kutafin O. Neprikosnovennost' v konstitutsionnom prave Rossiyskoy Federatsii [Inviolability in the constitutional law of the Russian Federation]. Moscow, Prospekt Publ., 2014. Available at: <https://>

books.google.co.uz/books?hl=ru&lr=&id=Jia5BAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT2&ots=ReIdVdiugG&sig=i4yAWHMZPGdX7mIUeFhhXNv0YAg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

21. Postateynyy nauchno-prakticheskiy kommentariy k Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii kollektiva uchenykh-pravovedov pod rukovodstvom rektora MGYUA, akademika RAN O.Ye. Kutafina [Article-by-article scientific and practical commentary on the Constitution of the Russian Federation by a team of legal scholars under the leadership of the rector of the Moscow State Law Academy, academician of the Russian Academy of Sciences O.E. Kutafina]. Moscow, 2003, p. 342.

22. Xusanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq [Constitutional right]. Tashkent, Military-technical institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan Publ., 2019, 185 p.

23. Saidov A.X. Inson huquqlari umumiy nazariyasi [General theory of human rights]. Tashkent, 2012, 42 p.

24. Saburov N. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh [Commentary on the Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 2008, 137 p.

25. Saydullayev Sh. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh [Commentary on the Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 2013, 137 p. Available at: <http://unicat.natlib.uz:8088/uz-Latn-UZ/Record/Details/03204d75-8abd-4127-9395-b8708d7831dd>

26. Tulaganova G. Zashchita chesti i dostoinstva cheloveka kak odno iz konstitutsionnykh prav [Protection of human honor and dignity as one of the constitutional rights]. *Review of Law Sciences*, 2020, vol. 4, no. spec. iss.

27. National legal internet portal of the Republic of Uzbekistan. Legal dictionary. Available at: <https://huquqiyportal.uz/dictionary>

28. Bachilo I., Lopatin V., Fedotov M. Informatsionnoye pravo [Information law]. *Law and Informatization of Society*, 2002, no. 02.

29. Blotskiy V. Konstitutsionnoye obespecheniye prava cheloveka na neprikosnovennost' chastnoy zhizni v Rossiyskoy Federatsii [Constitutional provision of the human right to privacy in the Russian Federation]. 2001.

30. Solgalov S. Konstitutsionno-pravovyye osnovy prava na neprikosnovennost' chastnoy zhizni v Rossiyskoy Federatsii [Constitutional and legal foundations of the right to privacy in the Russian Federation]. PhD thesis. Moscow, Russian Academy of Public Administration under the President of the Russian Federation, 2010.

31. Tkacheva N. Konstitutsionnyy printsip neprikosnovennost' chastnoy zhizni [Constitutional principle of privacy]. *Bulletin of the South Ural State University. Law Series*, 2005, no. 8 (48), pp. 194–196. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnyy-prinsip-neprikosnovennost-chastnoy-zhizni>

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./MGCU4495>
UDC: 342: 004.738.5(045)(575.1)

INTERNET TARMOG'IDAN AXBOROT OLIISH JARAYONINI HUQUQIY JIHATDAN TARTIBGA SOLISH VA AMALGA OSHIRISHDA VUJUDGA KELADIGAN MUAMMOLAR

Ilxombekov Jasurbek Ilxombek o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Konstitutsiyaviy huquq kafedrası o'qituvchisi,
ORCID: 0000-0002-9867-3363
e-mail: jafarbak22@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada global tarmoqdan axborot olish jarayonida vujudga kelishi mumkin bo'lgan bir qator muammolar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Asosiy urg'u Internetdan foydalanish jarayonida vujudga keladigan salbiy oqibatlarini huquqiy tartibga solish masalalariga qaratilgan. Ilmiy maqolada axborotga bo'lgan huquqni tartibga solish va bu borada konstitutsiyaviy huquqni amalga oshirish nuqtayi nazaridan ahamiyatga ega bo'lgan masalalar tahlil qilingan. Internetning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, axborotga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqqa muayyan tahdidlar mavjudligi, shu sabab tarmoqda vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilikdagi takomillashtirish zarur bo'lgan yo'nalishlar sanab o'tilgan. Maqolada global tarmoqda mavjud tahdidlardan hisoblangan "Spam" mavzusi batafsil yoritilgan. Shuningdek, maqolada xorijiy olimlarning turli ta'riflari va yondashuvlari o'z aksini topgan. Ushbu tahlil va fikrlar mamlakatimizda global tarmoqdan axborot olish jarayonida vujudga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarning oldi olinishiga va ushbu sohadagi qonunchilikning takomillashtirilishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Internet tarmog'i, axborot, huquq, virtual makon, muammolar, axborotga bo'lgan konstitutsiyaviy huquq, kompyuter, login va parol, spam, elektron pochta.

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРОЦЕССА ПОЛУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ ИЗ СЕТИ ИНТЕРНЕТ

Илхомбеков Жасурбек Илхомбек угли,
преподаватель кафедры «Конституционное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье с научной точки зрения анализируется ряд проблем, которые могут возникнуть в процессе получения информации из глобальной сети. Основной акцент сделан на вопросах правового регулирования негативных последствий, возникающих при использовании сети Интернет. Анализируются важные вопросы с позиции регулирования права на информацию и реализации конституционного права в связи с этим. Исходя из специфических характеристик сети Интернет, в статье упоминаются определённые угрозы конституционному праву на информацию. Также перечислены направления совершенствования законодательства, регулирующего отношения, возникающие в сети Интернет. Кроме того, подробно рассматривается понятие спама, который является одной из угроз в глобальной сети. Исходя из содержания данной статьи, отражены различные мнения и подходы к этому вопросу зарубежных учёных. Результаты и заключения проведённого анализа помогут в

предотвращении угроз, которые могут возникнуть в процессе получения информации из глобальной сети, и совершенствовании законодательства в этой сфере в нашей стране.

Ключевые слова: сеть Интернет, информация, закон, виртуальное пространство, проблемы, конституционное право на информацию, компьютер, логин и пароль, спам, электронная почта.

PROBLEMS ARISING IN THE LEGAL REGULATION AND IMPLEMENTATION OF THE PROCESS OF OBTAINING INFORMATION FROM THE INTERNET.

Ilkhombekov Jasurbek Ilkhombek ugli
Lecturer of the Department of Constitutional Law,
Tashkent State University of Law

Abstract. This article scientifically analyzes a number of problems that may arise in the process of receiving information from the global network. The main emphasis is on the issues of legal regulation of negative consequences arising from the use of the Internet. The scientific article analyzes important issues from the point of view of regulation of the right to information and implementation of the constitutional right in this regard. Based on the specific characteristics of the Internet, certain threats to the constitutional right to information are mentioned in the article. Also, directions for improvement of the legislation regulating relations established on the Internet are listed. The article discusses in detail "Spam," which is one of the threats to the global network. Based on the content of our scientific article, different definitions and approaches of foreign scientists are reflected in the article. These analyses and opinions serve to prevent threats that may arise in the process of receiving information from the global network in our country and to improve the legislation in this field.

Keywords: Internet network, information, law, virtual space, problems, constitutional right to information, computer, login and password, spam, e-mail.

Kirish

Global axborotlashtirish davrida virtual makonda axborot olish va tarqatish kundalik turmush tarzimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Bugungi kunda ushbu jarayonga biror-bir jihatdan aralashish, uni cheklash va nisbatan cheklov o'rnatish mantiqsizlik sanaladi. Shuning uchun ham virtual makonda axborot olishni huquqiy jihatdan tartibga solish muammolarini muhim masala sifatida tadqiq qilish hamda yuzaga keladigan muammolarga yechim topish muhimdir.

Internetdan ma'lumot olishni huquqiy jihatdan tartibga solish va amalga oshirish muammolari, birinchi navbatda, axborotga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqning turli elementlari bo'yicha ko'plab o'ziga xos tahdidlarning paydo bo'lishi, mavjudligi va jadal rivojlanishi bilan bog'liq. Mavjud muammolarni huquqiy jihatdan to'g'ri tahlil qilish

esa bugungi kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Ayni paytda dunyoda axborot texnologiyalari faol rivojlanmoqda, qariyb chorak asrdan buyon jamiyat global tarmoqqa tobora qaram bo'lib bormoqda. Global Internet ham sifat, ham miqdoriy jihatdan rivojlanmoqda (axborot tarmog'ining operatorlari va foydalanuvchilari soni ortib bormoqda, shuningdek, taqdim etilayotgan xizmatlar doirasi kengaymoqda). Axborot jamiyatining shakllanishi va unda Internet axborot tarmog'idan foydalanish bilan bevosita bog'liq bo'lgan yangi ijtimoiy munosabatlarning paydo bo'lishi munosabati bilan ushbu sohani huquqiy tartibga solish zaruriyati paydo bo'ladi. Yuzaga keladigan munosabatlar sohasidagi qonunchilikning samarali va barqaror rivojlantirishini tarmoqdan foydalanish bilan bog'liq holda ta'minlash mumkin.

Material va metodlar

Mazkur maqolada huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlaridan foydalandi hamda qiyosiy-huquqiy usul, tahlil, sintez, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi.

Tadqiqot natijalari

Virtual makondan axborot olish bilan birga, unda axborotga bo'lgan ehtiyojni qondirish jarayonida yuzaga keladigan qator muammolarga ham e'tibor qaratish kerak. Xususan, bu borada Y. Melnikov va A. Terenin o'z izlanishlarida internetdagi eng keng tarqalgan axborot tahdidlariga to'xtalib o'tadilar. Ular ushbu tahdidlarni quyidagicha ifodalaydilar:

- tizim resurslari va ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish: parolni taxmin qilish, himoya va boshqaruv tizimini buzish, maskarad (boshqalar nomidan harakatlar);

- trafikni ushlab turish va almashtirish (to'lov topshiriqlarini qalbakilashtirish);

- IP spoofing (tarmoq manzillarini almashtirish);

- xizmat ko'rsatishni rad etish;

- amaliy darajadagi hujum;

- tarmoqni skanerlash yoki tarmoqni qidirish;

- tarmoqdagi ishonchli munosabatlardan foydalanish [1].

Axborotga bo'lgan konstitusiyaviy huquqqa tahdidlarning amalga oshirilishida kelib chiqadigan salbiy huquqiy oqibatlar mavjud. Tahdidlar Internetning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, butun bir kompleks tarzda buzilgan huquqlarning yirik ko'rinishi shaklida, axborotga bo'lgan konstitusiyaviy huquqning elementlari sifatida o'zini namoyon qiladi.

Izlanishlar davomida ko'plab olimlarning tadqiqotlari bilan tanishdik. Xususan, F.S. Voroyanskiy, A. Proxorov, A. Yevangeli, R. Nasakin, M.S. Azarov, Y.V. Altovskiy kabi olimlar internetda mavjud tahdidlarni o'rganganlar va tadqiqot olib borganlar. Ushbu olimlarning izlanishlaridan foydalanib, mazkur tad-

qiqotlarni o'rgandik va kelib chiqadigan 8 ta tahdidni tahlil qildik. Quyida ana shu tahdidlarga batafsil to'xtalib o'tamiz.

1) Axborotdan foydalanish huquqlarining buzilishi:

- internet xizmatlarini ko'rsatishni qonunga xilof ravishda rad etish tufayli ma'lumotlarga kirish huquqlarining buzilishi;

- login va parollarning o'g'irlanishi sababli ma'lumotlarga kirish huquqlarining buzilishi;

- pulli ma'lumotlar bazalariga kirishni ta'minlovchi login va parollar o'g'irlanishi sababli ma'lumotlarga kirish huquqlarining buzilishi;

- kompyuter tizimi va uning dasturiy ta'minoti ishlamay qolgani sababli ma'lumotlarga kirish huquqlarining buzilishi – parolni taxmin qilish, xavfsizlik va ma'muriy tizimlarni buzish, boshqa usullardan, jumladan, zararli kompyuter dasturlaridan foydalanish;

- qidiruv yo'nalishini manipulyatsiya qilish orqali ma'lumotlarga kirish huquqlarining buzilishi, ya'ni tizimni manipulyatsiya qilish, domen manzillari tizimiga kirish va Internet kontentini filtrlash tizimlari.

2) Shaxsning iqtisodiy va boshqa qonuniy manfaatlariga qonunga xilof ravishda tajovuz qilish maqsadida identifikatsiya va avtorizatsiya qilish huquqini buzish:

- login va parolni buzish yoki ushlab qolish orqali (elektron pul tizimlari, elektron to'lovlar, bank xizmatlari va boshqalar) ushbu shaxsning to'lov tizimlaridagi hisob raqamlariga ruxsatsiz kirib, uning huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzish. Bunda turli usullar, jumladan, viruslar, kompyuterning zararli dasturlarini qo'llash va shu orqali akkaunt egalariga tegishli bo'lgan mablag'larni o'g'irlash, ushbu shaxsni obro'sizlantirish, shantaj qilish yoki boshqa noqonuniy harakatlarni amalga oshirish uchun noqonuniy foydalanish;

- shaxsning korporativ moliyaviy-tahliliy, logistika va boshqa kirish cheklangan ax-

borot tizimlaridagi akkauntlariga ruxsatsiz kirish orqali login va parolni buzish yoki ushlab qolish, shaxsning belgilangan huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzish hamda boshqa noqonuniy usullar;

– shaxsning belgilangan huquqlari va qonuniy manfaatlarini elektron imzoni qalbakilashtirish orqali buzish (aksariyat mamlakatlarda ushbu usul orqali firibgarlar fuqarolarning bankdagi hisob raqamlaridan pul mablag'larini yechib oladilar, ularning nomlariga kredit rasmiylashtiradilar va boshqa turli jinoyatlar sodir etadilar);

– shaxsning belgilangan huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzish Internetdagi firibgarlik faoliyati, shu jumladan, bank yoki muayyan bir tashkilot nomidan qo'ng'iroq qilib, fuqarolarga tegishli bo'lgan muhim ma'lumotlarni so'rash va ushbu usuldan foydalangan holda ularning huquqlarini buzish (bugungi kunda mamlakatimizda ko'plab firibgarlar ushbu usuldan foydalanmoqda va aholining aksariyat qismi mazkur holatning qurboniga aylanmoqda).

3) Shaxslararo aloqalar doirasida ma'lumotlardan foydalanish va axborot aylanmasi huquqlarini buzish, shaxslararo yozishmalar jarayonida axborot uzatish jarayoni va kanallarini himoya qilish huquqlarining buzilishi:

– shaxsiy elektron pochta qutisi tarkibiga yoki tezkor xabar almashish xizmati tizimining interfeysiga ruxsatsiz kirish va ularni boshqarish orqali (elektron pochta manzilini, tezkor xabarlar xizmati tizimidagi manzilni (login) o'g'irlash, elektron pochta yoki tezkor xabar almashish xizmati orqali yuborilgan bir martalik yoki tizimli ravishda ko'rish maqsadida) ushbu huquqlarni buzish;

– qonun bilan qo'riqlanadigan kompyuter ma'lumotlariga, ya'ni elektron ma'lumot tashuvchi qurilmaga yoki ularning tarmog'idagi ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish orqali ushbu huquqlarni buzish (jumladan, agar ushbu harakat yo'q qilish, bloklash, o'zgartirish yoki o'zgartirishga olib kelgan bo'lsa). Ushbu harakatlar ma'lumotlarni nusxalash, kompyu-

terlar, elektron tizimlar yoki ularning tarmoqlari ishini buzish orqali, ya'ni parolni taxmin qilib buzish, himoya va boshqaruv tizimlarini buzish, boshqa usullardan, shu jumladan, zararli kompyuter dasturlaridan foydalanish.

4) Fuqarolarning shaxsiy hayoti to'g'risidagi ma'lumotlar daxlsizligi va himoyasi, ularning shaxsiy yoki oilaviy sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar, shaxs to'g'risidagi faqat ungagina tegishli bo'lgan ma'lumotlar hamda boshqa shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, shuningdek, uning tasvirini himoya qilish huquqini buzish:

– qonun bilan himoyalangan elektron qurilmadagi ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish orqali;

– Internet tarmog'ida fuqaroning shaxsiy hayoti to'g'risidagi ma'lumotlarni, uning shaxsiy yoki oilaviy sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarni, shuningdek, shaxs to'g'risidagi boshqa sirlarni noqonuniy ravishda tarqatish orqali.

5) Ma'lumotlardan foydalanish huquqlarining, shu jumladan, tadbirkorlik va qonun bilan taqiqlanmagan boshqa iqtisodiy faoliyat uchun o'z qobiliyatlari va mol-mulkidan erkin foydalanish huquqi, o'z asarlarini nashr etish va o'z ishidan ma'lum bir foyda olish huquqining buzilishi.

6) Axborotni tarqatish (shu jumladan, uzatish) huquqlarining buzilishi:

– Internet ommaviy axborot vositalarining tarmoqdagi saytlariga kiberhujumlar (bosma ommaviy axborot vositalarining yoki telekanallarning onlayn versiyalari), shu jumladan, ushbu saytlarni yo'q qilish yoki faoliyatining boshqacha tarzda buzilishi yoki materiallarni ruxsatsiz joylashtirish tufayli ommaviy axborot vositalari erkinligiga (masalan, provokatsion maqsadlarda) tajovuz qilish;

– Internet tizimini manipulyatsiya qilish, domen manzillari tizimi va internet kontentini filtrlash tizimlariga kirish tufayli ommaviy axborot vositalari erkinligiga tajovuz;

– reklama joylashtirilishi kerak bo'lgan internet saytlarga kiberhujumlar tufayli uni tarqatish huquqining buzilishi.

7) Axborotdan himoyalaniş huquqlarining buzilishi:

– voyaga yetmagan bolalarning jismoniy, ruhiy, ma'naviy va axloqiy salomatligi hamda rivojlanishiga tahdid soluvchi ma'lumotlarga, shuningdek, ularning ishonchi va tajribasining yetishmasligidan foydalanish, noqonuniy materiallarni internet saytlariga joylashtirish va tajovuzkor reklama yoki majburlash (spam va boshqalar) orqali himoya qilish huquqlarini buzish;

– Internet tarmog'ida fuqarolarning diniy kelib chiqishi, millati yoki irqi bo'yicha insoniy qadr-qimmatini kamsituvchi, millati yoki irqini tahqirlovchi, ekstremistik xarakterdagi boshqa ma'lumotlarni joylashtirish orqali axborotdan himoyalaniş huquqlarini buzish; shaxs sha'nini kamsituvchi va uning shaxs sifatidagi qadr-qimmatini kamsituvchi ma'lumotlar; tuhmat yoki haqoratni o'z ichiga olgan ma'lumotlar; tashkilotning ishbilarmonlik obro'siga putur yetkazadigan ma'lumotlar;

– foydalanuvchilarning ongiga ta'sir ko'rsatadigan ma'lumotlarni Internet tarmog'ida joylashtirish yoki ularga nisbatan boshqa ruhiy yoki psixologik zo'rvonlik qilish orqali axborotdan himoyalaniş huquqlarini buzish.

8) Axborotni olish va (yoki) uni iste'mol qilishni rad etish (axborot bilan tanishish) huquqlarining buzilishi:

– axborotni, shu jumladan, pochta jo'natmalari va elektron xabarlarini (spam) oluvchilarni aniqlash vositalaridan foydalangan holda axborotni tarqatishda axborotni olishni rad etish huquqini buzish;

– reklama xarakteridagi ma'lumotlarni olish yoki undan foydalanishdan bosh tortish huquqini buzish.

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuqoridagi masalalar axborotga bo'lgan huquqni tartibga solish va bu borada konstitutsiyaviy huquqni amalga oshirish nuqtayi nazaridan ahamiyatga ega. Ko'rib o'tganimizdek, Internetning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, axborotga bo'lgan

konstitutsiyaviy huquqqa muayyan tahdidlar mavjud. Fikrimizcha, virtual makonda, xususan, internet sohasidagi qonunchilikni quyidagi yo'nalishlarda takomillashtirish zarurati mavjud. Bular:

– kibermakonning umumiy huquqiy rejimini, shu jumladan, internet tuzilmasini va milliy domen zonasini boshqarishni takomillashtirish;

– shaxsiy ma'lumotlar, fuqarolarning shaxsiy hayoti haqidagi ma'lumotlar, jumladan, global tarmoqdagi maxfiy aloqalar xavfsizligini ta'minlashni takomillashtirish;

– Internet tarmog'ida moliya-xo'jalik faoliyatini himoya qilish va tarmoqdan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish, jumladan, elektron tijorat, elektron to'lov tizimlari mexanizmlari hamda vositalarini xavfsizlik va muhofaza tizimini takomillashtirish, elektron imzo mexanizmining ishlashini osonlashtirish;

– saylov tizimini shakllantirish jarayonida internet tizimining huquqiy tartibga solinishini takomillashtirish;

– odil sudlov, sudlar, shuningdek, boshqa davlat hokimiyati organlari faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanish jarayonida internet tizimini huquqiy tartibga solishni takomillashtirish;

– Internet tarmog'ida va tarmoq bilan bog'liq huquqbuzarliklar, axborotga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqqa noqonuniy tajovuzlar uchun jinoiy va ma'muriy javobgarlik choralari tartibini takomillashtirish.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan va takomillashtirilishi zarur bo'lgan milliy qonunchiligimizdagi bo'shliqlarni bartaraf etish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida", "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida", "Jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to'g'risida", "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida", "Noshirlik faoliyati to'g'risida", "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida", "Reklama to'g'risida", "Axborotlashtirish to'g'risida", "Telekommunikatsi-

yalar to'g'risida"gi qonunlarimizda yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklar mavjud. Ularning takomillashtirilishi esa axborot olish jarayonining oson va qulay bo'lishiga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillarni hisobga olgan holda, ko'rsatilgan huquqlar va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha qonunchilik sohasidagi mavjud muammolarning yechimlarini topishning o'ziga xos murakkabliklari bo'lib, ularni ko'rsatib o'tish masalaning dolzarbligini belgilaydi. Mavjud tahdidlarni birgina maqola davomida obyektiv ravishda keng qamrovli o'rganishning imkoniyati yo'q. Shuning uchun ushbu tahdidlarning faqat bit-tasi, ya'ni spam haqida to'xtalib o'tishni joiz deb hisoblaymiz.

Shu o'rinda spam nima ekanligiga qisqacha to'xtalsak. "Spam" – elektron pochtaga keladigan nomaqbul va istalmagan xabarlar. Bunda odatda mahsulot va xizmatlarni reklama qilish uchun bir vaqtning o'zida bir necha manzilga pochta jo'natmasi amalga oshiriladi.

Spam – qabul qilib oluvchining rozilgisiz jo'natiladigan ommaviy jo'natma – tarmoq chiqindisi. Spamning jo'natilishi kompyuter tarmoqlaridan foydalanish qoidasiga va etiketga zid hisoblanadi. Spamni jo'natuvchilar xakerlar deb ataladi." [2].

Internetda ma'lumot joylashtirishning nisbatan texnologik soddaligi va arzonligi spang qarshi kurashda, shu jumladan, spam yuborgan shaxsni aniqlashda sezilarli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Bu xususda Y.V. Altovskiyning fikrlari o'rinli, nazarimizda. Uning fikriga ko'ra, aslida spamerlar "ma'lumotlar axlati"ni qabul qiluvchilarning shaxsiy yashash maydoniga bostirib kiradilar, chunki elektron pochta xuddi oddiy pochta yoki telefon kabi odamlar o'rtasidagi shaxsiy muloqot uchun mo'ljallangan. Shaxs ishtirokisiz aloqa va murojaatlar uchun boshqa vositalar mo'ljallangan [3].

Xo'sh, spamlar foydalanuvchilarga qay tartibda jo'natiladi? Spamlar asosan skript (Skript – vazifani avtomatik ravishda bajarish uchun yaratilgan harakatlar ketma-ketligini

o'z ichiga olgan kichik dastur) [4] orqali foydalanuvchilarga jo'natiladi. Bunda biror algoritm tuziladi hamda ushbu algoritm ommaga keng miqyosda yuboriladi. Bundan tashqari, spam xabarlarining qo'lda birma-bir virtual manzillarga yuboriladiga ko'rinishi ham uchrab turadi.

Spam orqali quyidagi xabarlar kelishi mumkin:

- pulli qo'ng'iroqlar. Biror mahsulot reklama qilinadi va nomer ko'rsatilib, shu nomerga qo'ng'iroq qilish taklif etiladi. Qo'ng'iroq qilsangiz, avtojavobbergich ko'taradi va sizga ulanganingiz uchun pul yoziladi;

- pulli piramidalarining reklamasi. Pulingiz ko'payib ketishi aytiladi, lekin dastlab biror summa tikish kerakligi ham bildiriladi;

- ma'lumotlar yig'ish. Biror anketa jo'natiladi va siz to'ldirgan ma'lumotlar yig'ilib, statistika qilinadi;

- troyanlarni jo'natish. Troyan dasturchalar sizning kompyuteringiz haqida ma'lumotlar to'playdi [5].

Haqli savol tug'iladi: spammerlar (spam jo'natadigan odamlar yoki tashkilotlar) kerakli pochta manzillarni qayerdan oladi? Bunga javoban aytish mumkin, virtual makon foydalanuvchisi o'z pochta manzilini kiritib, biror forum yoki saytda ro'yxatdan o'tadi, izoh yozadi. Mana shularning oqibatida manzil spammerlar qo'liga o'tadi. Chunki manzillarni yig'adigan maxsus dasturlar mavjud bo'lib, ular orqali spammerlar virtual makon foydalanuvchilarining manzilini topadi va spam jo'natadigan manzillar ro'yxatiga kiritib, xabar jo'natishni boshlaydi.

Fikrimizcha, spam – ma'lumot oluvchilarni, jumladan, pochta va elektron xabarlarini aniqlashga imkon beradigan vositalar yordamida ma'lumot tarqatishda axborot olishdan bosh tortish huquqining qo'pol ravishda buzilishi hisoblanadi. Bundan tashqari, reklama xarakteridagi ma'lumotlarni olish yoki foydalanishdan bosh tortish huquqi, uni jismoniy shaxslarga yuborishda (uyda (shaxsiy) elektron pochta manzillari, mobil tele-

fonlarga xabarlar yo'llash orqali va boshqalar) ularning shaxsiy hayotlarining daxlsizligiga noqonuniy tajovuz, deb hisoblash to'g'ri bo'ladi.

Xulosalar

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, global tarmoqdan foydalanish jarayonida foydalanuvchilar konstitutsiyaviy huquqlarining ta'minlanishi va ushbu huquqlarining buzilishining oldini olish hozirgi davrning dolzarb masalalari qatoridan o'rin oldi.

Internet tarmog'idan axborot olish jarayonini huquqiy jihatdan tartibga solish va amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan muammolar mavjud bo'lib, ular birinchi navbatda axborotga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqning turli elementlari bo'yicha ko'plab o'ziga xos tahdidlarning paydo bo'lishi, mavjudligi va jadal rivojlanishi bilan bog'liq. Maqola davomida ushbu muammolarni huquqiy jihatdan tahlil qilishga harakat qildik.

Umuman olganda, olimlar global tarmoqni turlicha tushunganlar. Xususan, A.N. Shermet Internetga "telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish orqali shaxslar va guruhlarining axborot-kommunikatsiya ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan global ijtimoiy-kommunikatsiya tarmog'idir" [6], S.V. Mixaylov o'zining interaktivligi tufayli "Internet ommaviy axborotni ommaviy aloqa vositasiga aylantiradi" [7], V.A. Kopilov "tarmoqli global avtomatlashtirilgan axborot tizimi", [8] I.M. Rassolov uni "xilma-xil (geterogen) makon" deya ta'riflab, "rivojlanayotgan axborot jamiyatining eng muhim infratuzilmasi, ijtimoiy tartibga solish infratuzilmasi" [9], A.A. Lukyanova "Internet – joy, bu odamlardan va ularning son-sanoqsiz o'zaro ta'siridan iborat muhit, bu shuncha-ki texnologiya emas, balki hamkorlik qilish, ishtirok etish va g'amxo'rlik qilishning yangi usulidir" [10], S.V. Malaxov esa Internetni "ma'lum bir mulk to'plami sifatida, jamoat birligi sifatida va nihoyat, axborot bilan aloqalar to'plami sifatida" tavsiflagan [11].

Qonunchiligimiz tahlili shuni ko'rsatdiki, Internetdan foydalanishni tartibga solish muammolari milliy qonunchilikda o'z yechimini topmagan. Ushbu soha nisbatan yangi bo'lgani uchun bugungi kunda sohani to'liq tartibga soluvchi qonun mavjud emas.

Biroq yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizning 33-moddasida "Davlat Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanishni ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratadi" [12] degan normaning kiritilishi soha rivoji uchun katta yutuq bo'ldi. Chunki bosh qomus darajasida internetdan foydalanishda davlatning roli belgilandi. Ushbu normaning Konstitutsiyada aks etishi mamlakatimiz fuqarolarining axborot erkinligini yana bir bor ta'minlashga asos bo'ldi. Shundan kelib chiqqan holda mavjud qonunchiligimizdagi bo'shliqlarni bartaraf etish kerak.

Milliy qonunchiligimizda amalda mavjud bo'lgan qonun normalari Internet makonidan foydalanishda kelib chiqadigan munosabatlarni u yoki bu jihatdan tartibga soladi. Shuning uchun ham mavjud milliy qonunchilik orqali ushbu sohani tartibga solishda ayni bir qonun normasiga emas, balki bir nechta normativ huquqiy hujjatlarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

Milliy qonunchiligimizda Internetning huquqiy tabiatiga nisbatan turlicha qarashlar mavjud. Xususan, 2007-yil 15-yanvarda qabul qilingan "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi [13] Qonunga ko'ra, Internetga ommaviy axborot tarqatish manbasi sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasining "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi [14] va "Axborotlashtirish to'g'risida"gi [15] Qonunlarida Internetga butunjahon axborot tarmog'i sifatida ta'rif berilgan. Ushbu qonunlarda internet makoni axborot-telekommunikatsiya tarmog'i sifatida ta'riflangan. Shular asosida global tarmoq axborot uzatish vositasi yoki aloqa vositasi deya xulosaga ham kelish mumkin.

Umuman olganda, Internetga turli soha olimlari turlicha ta'rif berganlar. Masalaga

falsafa sohasidagi olimlar falsafiy yondash-salar, jurnalistika sohasi vakillari o'z sohalari nuqtayi nazaridan kelib chiqib yondashadi-lar. Shuning uchun ham bugungi kunga qadar Internetga nisbatan umum e'tirof etilgan aniq bir ta'rif mavjud emas.

Internet orqali vujudga keladigan munosabatlarni normativ hujjatlar bilan tartibga solish – davr talabi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, bugungi kunda jahonning birorta dav-latida internet makoniga doir kodekslashtiril-gan qonunchilik mavjud emas. Internet ma-konining normativ-huquqiy bazasini tahlil qilish jarayoni sohada mavjud bo'lgan nor-mativ bazani tizimlashtirishga zarurat borlig-ini ko'rsatmoqda.

Internet tarmog'ida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi normalar-ning huquqiy tizimdagi o'rnini aniqlash muhim jihatlardan biri sanaladi. Internetdan foydalanish chog'ida global tarmoqning o'zi-ga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan hol-da yuzaga keladigan tahdidlar bor va ularni qonunchilik nuqtayi nazaridan bartaraf etish dolzarb vazifadir. Buning uchun esa Internet sohasining yuqorida keltirib o'tilgan tegishli yo'nalishlaridagi qonunchilikni takomillash-tirish zarur.

Demak, ushbu sohani kompleks tarzda tar-tibga soluvchi qonun qabul qilinishi yuqorida-gi ko'rib o'tilgan muammoli masalalarga amaliy yechim bo'la oladi, deyish mumkin.

REFERENCES

1. Melnikov Yu., Terenin A. Vozmozhnosti napadeniya na informatsionnyye sistemy banka iz Interneta i nekotoryye sposoby otrazheniya etikh atak [The possibility of an attack on a bank's information system on the Internet and some methods of attack]. Available at: <https://studylib.ru/doc/838075/vozmozhnosti-napadeniya-na-informacionnyye-sistemy-banka-iz-...>
2. Internet lug'ati – Spam [Internet dictionary - Spam]. Available at: <https://hidoyat.uz/26722>
3. Altovskiy Ye.V. Ostorojno, spam! – M.: MOO VPP YUNESKO Informatsiya dlya vsekh [Be careful, spam!] - Moscow, MOO VPP UNESCO Information for all]. 2006. Available at: <https://ifap.ru/as/beware.pdf>.
4. What is a script in simple words. Available at: <https://ru.hostings.info/terms/chto-takoe-skript.html>
5. Elektron pochta dushmani – SPAM haqida [About the email enemy - SPAM]. Available at: <https://www.terabayt.uz/post/elektron-pochta-dushmani-spam-haqida>.
6. Sheremet A.N. Internet kak sredstvo massovoy kommunikatsii: sotsiologicheskiy analiz [Internet as a means of mass communication: sociological analysis]. PhD thesis. Yekaterinburg, 2003.
7. Mixaylov S.V. Internet kak sotsialnoye yavleniye [Ternet as a social phenomenon]. PhD thesis. Ulyanovsk, 2003.
8. Kopylov V.A. Informatsionnoye pravo [Information law]. 2nd ed., revised. and additional]. Moscow, Yurist publ., 2002.
9. Rassolov I.M. Teoreticheskiye problemy internet-prava [Theoretical problems Internet-right]. Moscow, RPA MYU RF publ., 2002, pp. 71-72.
10. Lukyanov A.A. Osnovnyye kontsepsii internet-prava [Basic principles Internet-right]. *Information*. 2007, vol 3.
11. Malaxov S.V. Grazhdansko-pravovoye regulirovaniye otnosheniy v globalnoy kompyuternoy seti Internet [Civil regulation of relations in the global computer network Internet]. PhD thesis. Moscow, 2001.
12. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi [Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Uzbekistan publ., Tashkent, 2023.

13. Xuzhokova I.M. Pravo na neprikosновенnost chastnoy jizni v sisteme prav cheloveka [The right to privacy in the human rights system]. *Sravnitelnoye konstitutsionnoye obozreniye – Comparative Constitutional Review*, 2007, vol. 2.

14. Kurbaliyya Y. Upravleniye Internetom. Koordinatsionniy sentr natsionalnogo domena seti Internet [Internet management. Coordination center for the national Internet domain]. Moscow, 2010.

15. Sosseti vzlomany! Samye gromkiye vzlomy v istorii [Social networks have been hacked! The most notorious hacks in history]. Available at: <https://mrpl.city/news/view/sotsiseti-vzlomany-samye-gromkie-vzlomy-v-istorii>

16. Shalak V.I. Logicheskiy analiz seti Internet [Logical analysis of the Internet]. PhD thesis.

17. Tedyev A.A. Kontsepsiya ustanovleniya pravovogo regulirovaniya obshchestvennykh otnosheniy, formiruyushikhsya v protsesse ispolzovaniya informatsionnoy sredy seti Internet [Concept of establishing legal regulation of social relations formed in the process of using the Internet information environment]. Available at: <https://www.slideshare.net/gridnev/ss-1337159>.

18. Ilkhombekov J. Development tendencies of the right to receive information in the virtual space. *International journal of social science. Interdisciplinary research*, 2022, pp. 17-22.

19. Ilkhombekov J. The role and role of the media in the information distribution process. *Academic research in modern science*, 2022, vol 1, no.17, pp 80-84.

20. Ilxombekov, J. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ommaviy axborot vositalari erkinligini ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari... *Scientific progress*, 2022, 3 (4), pp. 1068-1074.

21. Ilxombekov J. Axborot tushunchasi, mohiyati, huquqiy jihati va kafolatlari [Concept, essence, legal aspects and guarantees of information]. *Yurist axborotnomasi – Lawyer newsletter*, 2022, vol. 2, no. 6, pp. 49–53.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./SCHE7379>

UDC: 342.53:004:352.075(045)(574+575.1)

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ВЕДЕНИЯ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ МЕСТНОЙ ВЛАСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ И КАЗАХСТАНЕ

Куатбек Гулнар Куатбековна,

самостоятельный соискатель Ташкентского
государственного юридического университета

ORCID: 0009-0007-8262-6937

e-mail: kuatbek_gulnar@mail.ru

Аннотация. В статье проведён сравнительно-правовой анализ организационно-правовых основ ведения интернет-ресурсов представительных органов местной власти в Узбекистане и Казахстане, обеспечения открытости их деятельности. В результате исследования было выявлено, что веб-сайты некоторых представительных органов местной власти содержат не всю информацию, определённую в законодательстве, в том числе информацию о заседаниях, не обеспечена их трансляция, не используются возможности социальных сетей для этого, встречаются случаи необновления информации. Была выдвинута гипотеза, что для устранения существующих недостатков, необходимо уточнить перечень информации о деятельности представительных органов местной власти с учётом их особенностей. Содержание соответствующих норм национального законодательства, толкование терминов и опыт зарубежных стран подтвердили гипотезу. Автором было предложено внести в перечень информации, размещаемой на веб-сайтах представительных органов местной власти, сведения об официальных выступлениях и заявлениях их руководителей, председателей постоянных комиссий и депутатов, информационные сообщения, пресс-релизы, направленные на оповещение населения о сроках проведения заседаний представительных органов местной власти и их рабочих органов, протоколы открытых заседаний представительных органов местной власти и их рабочих органов, результаты заслушивания отчётов и информации о деятельности представительных органов местной власти, их постоянных комиссий и депутатов.

Ключевые слова: Интернет, веб-сайт, информация, открытость, трансляция, деятельность, комиссия, депутат.

O'ZBEKISTON VA QOZOG'ISTONDA MAHALLIY HOKIMIYAT ORGANLARINING INTERNET RESURSLARINI YURITISH BO'YICHA HUQUQIY MASALALARI

Kuatbek Gulnar Kuatbekovna,

Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi

Аннотасија. Мақоллада О'збекистон ва Қозоғ'истонда маҳаллий ҳокимият вакиллик органларининг интернет ресурсларини юритиш, улар фаолиятининг очиқлигини та'минлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинган. О'рганлар натијасида айрим маҳаллий ҳокимият вакиллик

organlarining veb-saytlarida qonun hujjatlarida belgilangan barcha ma'lumotlar, jumladan, ularning majlislari to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud emasligi, yig'ilishlar translyatsiyasi ta'minlanmagani, ayrim ma'lumotlar yangilanmagani, majlislarni translyatsiya qilish uchun ijtimoiy tarmoqlar imkoniyatlaridan foydalanilmayotgani aniqlandi. Mavjud kamchiliklarni bartaraf etish uchun mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlari faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar ro'yxatini ularning xususiyatlarini hisobga olgan holda tasdiqlash zarurligi faraz qilindi. Milliy qonunchilikdagi tegishli normalarning mazmuni, atamalar talqini va xorijiy mamlakatlar tajribasi farazni tasdiqladi. Muallif mahalliy hokimiyat vakillik organlarining veb-saytlarida joylashtirilgan ma'lumotlar ro'yxatiga mahalliy hokimiyat vakillik organlari rahbarlarining, doimiy komissiyalar raislarining va deputatlarning rasmiy nutqlari hamda rasmiy bayonotlari, xabarlari, aholini xabardor qilishga qaratilgan matbuot relizlari to'g'risidagi ma'lumotlarni, mahalliy hokimiyat vakillik organlari va ularning ishchi organlarining yig'ilishlari, ochiq majlislari bayonnomalari, ushbu organlar va ularning doimiy komissiyalari hamda deputatlari faoliyati to'g'risidagi hisobotlar, ma'lumotlarni eshitish natijalarini kiritishni taklif qildi.

Kalit so'zlar: Internet, veb-sayt, axborot, ochiqlik, efir, faoliyat, komissiya, deputat.

LEGAL ISSUES OF MAINTAINING INTERNET RESOURCES OF REPRESENTATIVE BODIES OF LOCAL AUTHORITIES IN UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN

Kuatbek Gulnar Kuatbekovna,
Independent researcher of TSUL

Abstract. The article provides a comparative legal analysis of the organizational and legal basis for maintaining the Internet resources of representative local authorities in Uzbekistan and Kazakhstan, ensuring the openness of their activities. As a result of the study, it was revealed that the websites of some representative local authorities do not contain all the information specified in the legislation, including information about their meetings; broadcasting of meetings is not provided; some information is not updated; and social networking opportunities are not used to broadcast meetings. It was hypothesized that in order to eliminate existing shortcomings, it is necessary to clarify the list of information on the activities of representative bodies of local government, taking into account their characteristics. The content of the relevant norms of national legislation, the interpretation of terms, and the experience of foreign countries confirmed the hypothesis. The author proposed to include in the list of information posted on the websites of representative bodies of local authorities information about official speeches and official statements of their leaders, standing committees and deputies, information messages, press releases aimed at notifying the population about the dates of meetings of representative bodies of local authorities and their working bodies, minutes of open meetings of representative bodies of local government and their working bodies, the results of hearing reports, and information on the activities of representative bodies of local government, its standing commissions, and deputies.

Keywords: Internet, website, information, openness, broadcast, activity, commission, deputy

Введение

В законодательстве Узбекистана и Казахстана определены способы обеспечения открытости деятельности государственных органов, в том числе и пред-

ставительных органов местной власти (далее – ПОМВ). Размещение информации о деятельности ПОМВ на их официальных интернет-ресурсах является одним из таких способов. Следовательно, ПОМВ

обязаны вести свои страницы на интернет-ресурсах в соответствии законодательством.

Интернет-ресурс представляет собой эффективное и доступное средство коммуникации для ПОМВ. Это особенно важно в наше время, когда цифровые технологии играют все более значимую роль в обществе. Хорошо разработанный и управляемый интернет-ресурс может помочь органам местной власти обеспечить не только доступность, но и доведение

публичной информации до населения и привлечения граждан в местное управление.

Вместе с тем в Узбекистане и Казахстане у некоторых ПОМВ страницы на интернет-ресурсах вообще не существуют, а если существуют, то их возможности используются неполностью. В частности, на страницах на интернет-ресурсах размещается не вся информация о деятельности ПОМВ, не обеспечивается присутствие пользователей информации на открытых заседаниях и допускаются другие недостатки. Это обстоятельство ставит задачу выявить причины данных проблем и разработки мер по их устранению.

В настоящее время вопросы ведения страниц на интернет-ресурсах ПОМВ изучены зарубежными исследователями как комплексно [1, 2], так и частично [3–5]. Казахстанскими исследователями отмечалось о необходимости размещения большей информации на интернет-ресурсах ПОМВ, отсутствии интереса населения к ним [6, с. 27] и других проблемах, но они не были исследованы. В Узбекистане наблюдаем такую же ситуацию.

В Узбекистане и Казахстане исследованы некоторые вопросы ведения сайтов государственных органов [7–9] в целом и некоторых отдельно [10]. В этих работах веб-сайты государственных органов в основном рассмотрены с точки зрения ока-

зания ими публичных услуг, размещения в них необходимой информации [11, с. 98] и кибербезопасности [12]. Также обращено внимание на создание условий пользования Интернетом [13].

Изучение научных работ казахстанских и узбекистанских исследователей показывает, что в них внимание не акцентируется на обеспечении лёгкости нахождения и доступности информации, трансляции коллегиальных заседаний и других вопросах ведения интернет-ресурсов публичных органов. В зарубежных странах эти вопросы изучены более подробно, разработаны стандарты ведения интернет-ресурсов ПОМВ и инструменты их оценки [14].

Состояние изученности ведения интернет-ресурсов ПОМВ показывает необходимость совершенствования национальных практик с учётом достижений зарубежных стран в данной сфере, что определяет цель исследования. Для достижения данной цели предполагается изучить стандарты ведения интернет-ресурсов ПОМВ, результаты научных исследований по их имплементации и возможность их внедрения в условиях Узбекистана и Казахстана.

Прежде всего необходимо уточнить объект исследования выбранного вопроса. Для этого необходимо определить содержание понятий: «интернет-ресурс» и «веб-сайт», поскольку им придают различный смысл. В Законе Республики Узбекистан от 5 мая 2014 года за № ЗРУ–369 определено размещение и обновление информации о деятельности органов государственной власти и управления на их официальных веб-сайтах, а в Законе Республики Казахстан от 5 ноября 2022 года за № 157-VII – размещение информации на интернет-ресурсе обладателя информации.

Можно согласиться с тем, что интернет-ресурс – это элемент сети Интернет

[15, с. 468], совокупность интегрированных средств технического и программно-аппаратного характера, а также информации, предназначенной для публикации во Всемирной паутине [11], однако нельзя согласиться с тем, что веб-сайт, сайт являются его синонимами [16]. Интернет-ресурсами являются все доменные имена, электронные адреса, единые указатели ресурсов, интернет-блоги, сайты и учётные записи социальных сетей (например, Facebook, YouTube, Twitter) и аналогичные онлайн-ресурсы [17].

Понятие интернет-ресурса, данное в подпункте 46 статьи 1 Закона «Об информатизации», отражает общепринятое содержание. Согласно данному подпункту, интернет-ресурс – информация (в текстовом, графическом, аудиовизуальном или ином виде), размещённая на аппаратно-программном комплексе, имеющем уникальный сетевой адрес и (или) доменное имя и функционирующем в Интернете [18, с. 18].

С учётом определения интернет-ресурса логичным будет его использовать и в отношении ПОМВ, поскольку почти все ПОМВ Узбекистана размещают информацию на веб-сайтах соответствующих хокимиятов, что, безусловно, не является самостоятельным веб-сайтом. Также понятие веб-сайта органов государственной власти и управления, данное в статье 13 Закона Республики Узбекистан от 5 мая 2014 года за № ЗРУ–369, не отражает практику ПОМВ объективно.

В вышеуказанной статье указано, что официальные веб-сайты органов государственной власти и управления являются общедоступным ресурсом во всемирной информационной сети Интернет, идентифицируемым им в качестве официального веб-сайта, принадлежащим этим органам или вышестоящему в порядке подчинённости органу и содержащим информацию об их деятельности. Это понятие нельзя

отнести к ПОМВ, поскольку они не являются нижестоящим органом соответствующего хокимията или не входят в их структуру.

Наличие у ПОМВ веб-страниц на веб-сайте хокимиятов показывает необходимость применения в законодательстве Узбекистана понятия интернет-ресурсы государственных органов. Кроме того, это легализует ведение ПОМВ и каналов на Facebook, YouTube, Telegram и других социальных сетях. Однако в Казахстане и Узбекистане и граждане, и ПОМВ пользуются социальными сетями относительно пассивно.

Материалы и методы

Законодательство об открытости и практика его применения ПОМВ показали необходимость исследования ведения ими своих веб-сайтов и страниц в социальных сетях. Для выполнения задач исследования применён формально-юридический метод, т. е. изучены нормативно-правовые акты, регулирующие ведение веб-сайтов ПОМВ и других государственных органов. Сравнительным методом исследованы условия ведения интернет-ресурсов ПОМВ в Узбекистане и Казахстане для внедрения достижений зарубежных стран. Также использованы системный, статистический, индуктивный и другие методы исследования.

Результаты исследования

В результате поиска были обнаружены веб-сайты пяти Кенгашей народных депутатов (далее – Кенгаш) ПОМВ Узбекистана: Самаркандской области [20], Ургенчского [21], Янгибазарского [22], Хонкинского [23] райнов и города Хивы [24] Хорезмской области. Большинство Кенгашей имеют свои страницы на веб-сайтах хокимиятов соответствующего уровня. А некоторые не имеют ни первого, ни второго.

Изучение веб-сайтов Кенгашей показывает, что в Хорезмской области они по

структуре одинаковы и отличаются от веб-сайта Самаркандского областного Кенгаша. За исключением веб-сайта Хивинского городского Кенгаша, который не открывается, остальные три веб-сайта Кенгашей в Хорезмской области имеют шесть разделов: «Общие сведения», «Депутаты», «Постоянные комиссии», «Сессии Кенгаша», «Информационная служба», «Оставить обращение». В первых пяти разделах есть ссылки на определённые страницы.

В разделе «Общие сведения» даны ссылки на пять страниц: 1) «Информация о деятельности», 2) «План работы», 3) «Председатель», 4) «Регламент» и 5) «Структура Кенгаша». Однако соответствующая информация на этих страницах не размещена. Такая же ситуация и на четырёх страницах раздела «Депутаты»: 1) «Депутаты районного Кенгаша», 2) «Деятельность депутатов», 3) «Члены Сената», 4) «Партийные группы», и на 6 страницах раздела «Постоянные комиссии»: 1) «Основные направления деятельности», 2) «Список и состав», 3) «Протоколы» и 4) «Отчёты постоянных комиссий, рассмотренные вопросы в планах работы и общественные слушания».

В остальных трёх разделах есть различия, а на страницах размещена информация. Например, на веб-сайтах Ургенчского и Ханкинского районных Кенгашей в четвёртом разделе дана ссылка на две пустые страницы: 1) «Протокол сессии Кенгаша» и 2) «Список вопросов, рассмотренных на сессии районного Кенгаша». Однако если зайти на этот раздел веб-сайта первого Кенгаша, появится информация о прошедших сессиях.

В четвёртом разделе веб-сайта Янгибазарского районного Кенгаша в дополнение двум вышеуказанным страницам дана третья страница – «Решения сессии». На трёх страницах размещена информация, но на некоторых из них она не соответ-

ствует названию страницы. Например, на странице «Протоколы сессии» размещены три материала: «Заглавие», «Принятое» и «Проект решения». На остальных двух размещены решения Кенгаша.

В пятом разделе «Информационная служба» веб-сайта всех Кенгашей Хорезмской области дана ссылка на три страницы «Новости»: 1) «Узбекистан», 2) «Кенгаш», 3) «В этой сфере». На всех страницах размещена информация, но её мало, и некоторые страницы долгое время не обновлялись. Например, информация на странице «Новости Кенгаша» Ургенчского районного Кенгаша не обновлялась с 22 мая 2021 года [21], а Ханкинского районного Кенгаша – с 7 мая 2021 года [23].

Веб-сайт Кенгаша Самаркандской области имеет девять разделов: 1) «Главная страница», 2) «Новости», 3) «Общие сведения», 4) «Постоянные комиссии», 5) «Депутаты», 6) «Сессии Кенгаша», 7) «Города и районы», 8) «Галерея» и 9) «Видеогалерея». В третьем, четвёртом и пятом разделах есть ссылки на определённые страницы. При этом виды и состав постоянных комиссий размещены не только на двух страницах четвёртого раздела, но и в первом, шестом и седьмом разделах, а в восьмом и девятом разделах информация не размещена [20].

В разделе «Новости» веб-сайта Самаркандского областного Кенгаша размещается и обновляется информация о событиях, фактах, связанных с его деятельностью. На страницах «Депутаты областного Кенгаша» и «Члены сената» пятого раздела дана соответствующая информация. При этом в списке депутатов указаны округа, в которых они избраны, их должности, но не указаны членство в партии или от какой партии они выдвинуты.

В разделе «Общие сведения» даны ссылки на пять страниц: 1) «О деятельности», 2) «Регламент Кенгаша», 3) «Структура Секретариата» и 4) «План работы

Кенгаша на первое полугодие 2023 года». На первой странице размещено «Положение о постоянных комиссиях», что не соответствует её названию. На остальных размещена соответствующая информация, но название и содержание четвёртой страницы по состоянию на 20 декабря 2023 года показывает необходимость их обновления.

Учитывая то, что Янгиабдский, Ханкинский районные и Хивинский городской Кенгаши имеют свои веб-сайты, они могут себе позволить не иметь страницы на веб-сайтах соответствующих хокимиятов [25–27]. Отсутствие веб-страниц соответствующих Кенгашей на веб-сайтах хокимиятов Ташкентской, Джизакской [28] областей, Ташлакского [29] и других хокимиятов недопустимо, с учётом отсутствия и создания в дальнейшем их собственных веб-сайтов. Размещение информации о прошедших сессиях и решениях соответствующих Кенгашей на веб-сайтах хокимиятов недостаточно.

Вместе с тем даже в ведении страниц Кенгашей на веб-сайтах хокимиятов есть недостатки. Например, в раздел «Деятельность депутатов» веб-сайта Туракурганского районного хокимията невозможно перейти [30], а в разделах «Кенгаш» веб-сайта хокимията Элликалинского района даны ссылки на страницы «Депутаты» и «Постоянные комиссии», на которых размещен по одной фамилии депутатов [31], а на странице хокимията Турткульского размещена только краткая информация о прошедших сессиях [32].

На веб-сайте некоторых хокимиятов размещена информация, не соответствующая наименованию ссылки. Например, на веб-сайте Зарафшанского городского хокимията в разделе «Регионы» даны ссылки на страницы «Депутаты», «Деятельность Кенгаша», «Постоянные комиссии», «Партийные группы», «Координирующие и совещательные органы»

[33]. Однако на первых двух страницах размещена информация о деятельности Кенгаша, остальные вообще не открываются, а эти ссылки не размещены на главной странице веб-сайта.

На веб-сайтах остальных хокимиятов также размещено мало информации о деятельности Кенгашей. Например, на веб-сайтах хокимията Хорезмской области в разделе «Деятельность депутата» даны ссылки на страницы «Список депутатов областного Кенгаша», «Список постоянных комиссий областного Кенгаша», «Решения, принятые областным Кенгашем» [34], хокимията Сырдарьинской области в разделе «Местный Кенгаш» в дополнение к перечисленным страницам даны ссылки на страницы «Члены Сената» и «Заведующие секретариатов» [35].

В результате исследования было выявлено, что самым распространённым недостатком является отсутствие на веб-сайтах и страницах Кенгашей необходимой информации об их деятельности. Для устранения этих пробелов был создан портал Кенгашей, однако и на нём не размещена необходимая информация, а некоторая существующая не обновляется в установленные сроки [36].

Во ведении веб-сайтов маслихатов Казахстана существуют такие же проблемы, как и в Кенгашах Узбекистана. Несмотря на то, что для предоставления пользователям сети Интернет официального, актуального и достоверного контента, согласно единой структуре на трёх языках, создана Единая платформа интернет-ресурсов государственных органов (далее – ЕПИРГО) [37], указанная цель не достигнута.

В разделе «Маслихаты» ЕПИРГО, запущенной в 2021 году в новом формате, созданы веб-сайты 221 маслихатов. Учитывая то, что на состояние 2023 года, согласно информации Цетрального избирательной комиссии, существует 223

маслихатов, только у двух маслихатов отсутствуют веб-сайты на ЕПИРГО. Главные страницы веб-сайтов имеют одинаковые разделы, но их содержание отличается, на некоторых веб-сайтах размещена не вся информация, указанная в законодательстве, она не обновляется, кроме того, имеются другие недостатки.

Главные страницы веб-сайтов большинства маслихатов состоят из следующих шести разделов: «О маслихате», «Деятельность», «Документы», «Пресс-центры», «Контакты», «Онлайн-приёмная». На веб-сайте маслихата города Алматы из этих разделов отдельно выделены следующие два раздела: «Депутаты» и «Карта округов» [38]. А в некоторых отсутствует раздел «Онлайн-приёмная», функцию которой выполняет подраздел «Направить обращение» в разделе «О маслихате» [39].

Разделы «О маслихате» веб-сайтов обычно состоят из общей информации о соответствующем маслихате и двух подразделов: «Структура» и «Написать обращение». В подразделе «Структура» даны ссылки на информацию под названием: «Руководство», «Аппарат маслихата», «Депутаты маслихата». В этом разделе веб-сайтов маслихата существуют различия. Например, если на веб-сайтах одних маслихатов размещены данные уполномоченного по этике [40], то на остальных – нет [40].

В разделе «Онлайн-приёмная» веб-сайтов существуют два подраздела. В этом разделе всех веб-сайтов существует подраздел «Электронные обращения», в котором обращение направляется через портал <https://idr.egov.kz/>. Второй подраздел большинства веб-сайтов называется «Записаться на приём», и в нём размещаются график приёма, номера контактных телефонов председателя маслихата и руководителя аппарата маслихата [41], а в некоторых – раздел «Вопрос – ответ» и рекомендуется подать обра-

щение через информационную систему «Е-otinish» [42].

Структура раздела «Деятельность» веб-сайтов маслихатов тоже отличается. Этот раздел веб-сайта маслихата города Астаны состоит из следующих девяти подразделов: 1) «Сессии маслихата», 2) «Общественный совет города Астаны», 3) «Бюджет Астаны», 4) «Постоянные комиссии», 5) «Вопросы противодействия коррупции», 6) «История маслихата», 7) «Избирательные комиссии», 8) «Информация о реализации законодательных актов», 9) «Гражданский бюджет» [41, 43], а маслихата Восточно-Казахстанской области – пустой [44].

В разделе «Документы» веб-сайта маслихатов размещены документы и существует поисковая программа по ключевым словам, периода публикации, типу, направлению, категории деятельности и ответственному органу. Веб-сайты отличаются количеством и видами документов. Например, если в поиске документов веб-сайта маслихата города Астаны дан перечень 29 видов документов [43], то Актюбинской области – 6 видов [45].

В разделе «Пресс-центр» веб-сайтов обычно существуют различные подразделы, и в них даны ссылки на различные страницы. Например, в этом разделе веб-сайта маслихата города Астаны даны ссылки на страницы «Новости» и «Архив новостей», в подразделе «Полезные материалы» – на страницы «Информация», «Направления», «Отчёт», «Перечень» и «Полезная информация», города Аркалыка – соответственно «Новости» и «Онлайн-трансляции», подразделы «Полезные материалы» и «Медиагалерея» [41].

В разделе «Контакты» веб-сайтов также дана различная информация. Например, на веб-сайте маслихата Глубоковско-го района в этом разделе размещена информация: «Основные контакты» – адрес,

номера телефонов и адрес электронной почты, местонахождение на карте [46], маслихата Восточно-Казахстанской области дополнительно – номер телефона и адрес электронной почты председателя маслихата [44], маслихата Кызылординской области – ссылки на социальные сети [47].

Изучение содержания веб-сайтов ПОМВ Узбекистана и Казахстана показали, что в них содержится различный объём и виды информации, нередки случаи её обновления. Результаты исследования показали, что причиной допущения данных недостатков является отсутствие перечня информации о деятельности ПОМВ. Наличие такого перечня послужит определению структуры веб-сайтов, наполнения их необходимой информацией.

В законодательстве Узбекистана и Казахстана определён перечень информации, которую государственные органы должны размещать на своих веб-сайтах. С учётом того, что ПОМВ имеют свои особенности, этот перечень информации требует уточнения. Поэтому согласно статье 5 Закона Республики Узбекистан «Об открытости деятельности органов государственной власти и управления» государственные органы должны утвердить перечень информации о своей деятельности.

В законодательстве Казахстана не указано, что государственные органы должны утверждать перечень информации. Но согласно статье 9 Закона Республики Казахстан «О доступе к информации» обладатели информации должны предоставлять достоверную и полную информацию. Исполнение этой нормы требует определения перечня информации о деятельности маслихатов.

Обобщая нормы законодательства Узбекистана и Казахстана об открытости деятельности ПОМВ, в практике их применения логичным будет определить следующий перечень информации:

- сведения о составе и председателе ПОМВ;
- контактные данные;
- перечень постоянных комиссий, их задачи и функции, а также сведения об их составе;
- нормативные правовые акты, регламентирующие компетенцию, полномочия, задачи и функции;
- официальные новости, пресс-релизы;
- лента новостей;
- календари предстоящих официальных событий деятельности;
- тексты официальных выступлений и заявлений руководителей ПОМВ, постоянных комиссий и депутатов;
- перечень принятых нормативных правовых актов и других решений;
- тексты проектов нормативных правовых актов вместе с пояснительными записками (при их наличии) и сравнительными таблицами к ним (в случаях внесения изменений и (или) дополнений в нормативные правовые акты), заключения научных экспертиз и экспертные заключения субъектов частного предпринимательства (при их наличии), отчёты о завершении их публичного обсуждения;
- информационные сообщения, пресс-релизы, направленные на оповещение населения о сроках проведения заседаний ПОМВ и их рабочих органов, публичных обсуждений проектов нормативных правовых актов, бюджетов, ссылки на их трансляцию;
- проекты республиканского и местных бюджетов;
- утверждённые республиканский и местные бюджеты;
- отчёты об исполнении бюджета;
- гражданский бюджет;
- план ПОМВ и отчёт о его реализации;
- программы развития территорий и отчёты об их реализации;
- государственные и территориальные программы, концепции, доктрины, стра-

тегии, планы развития соответствующей территории, а также отчёты об их реализации;

- статистическая информация и показатели, характеризующие состояние и динамику развития территории;

- аналитические доклады и обзоры о деятельности, а также отчёты и доклады о проделанной работе;

- стенограммы и (или) протоколы открытых заседаний ПОМВ и их рабочих органов;

- итоги оценки эффективности деятельности ПОМВ;

- информация о принимаемых мерах по противодействию коррупции;

- перечень международных организаций, в деятельности которых принимает участие ПОМВ;

- сведения об участии ПОМВ в реализации международных договоров и программ международного сотрудничества;

- заключения, экспертные оценки, рекомендации и другие аналитические материалы международных организаций по вопросам деятельности ПОМВ;

- информация в сфере государственных закупок;

- информация о результатах проверок, проведённых ПОМВ, его постоянными комиссиями и депутатами, а также результатах заслушивания отчётов и информации об их деятельности;

- информацию о мерах государственной поддержки частного предпринимательства;

- данные о результатах проведённых социологических, аналитических и иных исследований, а также опросов населения;

- информацию по работе с населением;

- график личного приёма физических лиц и представителей юридических лиц;

- контактные данные уполномоченных лиц (фамилия, имя, отчество (если

оно указано в документе, удостоверяющем личность), номер телефона и адрес электронной почты), посредством которых предоставляется возможность получить информацию по вопросам личного приёма физических лиц и представителей юридических лиц, а также рассмотрения обращений и запросов, включая порядок обжалования решений и (или) действий (бездействия) по результатам рассмотрения обращений и запросов;

- образцы заявлений и запросов, принимаемых ПОМВ к рассмотрению;

- информация, неоднократно запрашиваемая пользователями информации, по результатам обобщения и анализа поступивших запросов.

Вышеуказанный перечень информации отражает особенности ПОМВ и охватывает их деятельность. Утверждение данного перечня будет способствовать предоставлению полной информации о деятельности ПОМВ и выполнению норм законодательства о доступе к информации.

Анализ результатов исследования

Одной из особенностей деятельности ПОМВ является то, что они являются коллегиальными органами, имеют статус депутатов, поэтому особенно важна их подотчётность перед своими избирателями. Исходя из этого, в перечень информации предложено внести информацию о деятельности ПОМВ, их рабочих органов, в том числе партийных групп, депутатов, о трансляции заседаний ПОМВ и их рабочих органов.

Следует отметить, что внесение в перечень информации о деятельности Законодательной палаты Олий Мажлиса Законодательной палаты сведений о деятельности депутатов было предложено исследователем А. Юлдошевым [48]. Реализация данного предложения требует больше трудовых ресурсов, но несмотря

на эти издержки, послужит повышению ответственности депутатов перед избирателями.

Также дополнительных издержек требует публикация данных о результатах проведённых социологических, аналитических и иных исследований, а также опросов населения. Проведения ПОМВ таких исследований требует и принцип деятельности ПОМВ – учёт общественного мнения, что повысит эффективность выполнения ими представительской функции.

Трансляция заседаний ПОМВ и их рабочих органов также является необходимой информацией, которую надо размещать на их интернет-ресурсах. Например, в подпункте б пункта 14 Указа Президента Республики Узбекистан от 16 июня 2021 года № УП-6247 установлено требование обеспечения трансляций заседаний сессий областных, районных, городских Кенгашей. Согласно статьям 10 и 13 Закона Республики Казахстан «О доступе к информации», местные представительные органы области, города республиканского значения, столицы Республики Казахстан обеспечивают трансляцию открытых заседаний.

Вместе с тем некоторыми ПОМВ Узбекистана и Казахстана не обеспечена трансляция их заседаний. Это связано, во-первых, с затратами на разработку модуля трансляции на веб-сайте и необходимую аппаратуру. Такую возможность имеют социальные сети, страницы которых также являются интернет-ресурсами ПОМВ.

Количество страниц Кенгашей в социальных сетях относительно небольшое. Например, только 10 из более 200 Кенгашей открыли свои каналы в Telegram (от 2 до 1499 подписчиков), в Facebook (Meta) – 30 официальных страниц (в 14 страницах – до 5 подписчиков), в Instagram – 28 аккаунтов (в аккаунте Пайарыкского рай-

онного Кенгаша – 0 подписчиков). На некоторых страницах вообще нет публикаций или публикации не обновлялись более года.

В Узбекистане пользователей социальных сетей не очень много относительно количества интернет-пользователей, которые составляют более 27 млн человек [49]. Например, на 7 февраля 2023 года в Telegram – 18 млн пользователей, в «Одноклассниках» – 16,7 млн, в Facebook (Meta) – 5,6 млн, в Instagram – 4,5 млн, «ВКонтакте» – 2,6 млн и в LinkedIn – 432 тыс. [50]. Эта ситуация требует глубокого изучения причин и определения мер их устранения.

В Казахстане количество страниц маслихатов – ПОМВ в социальных сетях сильно не отличается от Узбекистана. Например, 56 маслихатов из 223 имеют аккаунты в Instagram, в Facebook (Meta) – 31, в Telegram – 3. Как и в Узбекистане, на страницах некоторых маслихатов нет публикаций или публикации не обновлялись более года.

В Казахстане на май 2023 года в Instagram подписаны 10,9 млн пользователей, TikTok – 10,8 млн, «ВКонтакте» – 5 млн, в «Одноклассниках» – 4,9 млн, в Facebook – 4,2 млн [51]. Эти показатели являются низкими относительно общего количества интернет-пользователей – 17,3 млн человек. Самое большое число пользователей зафиксировано в Жамбылской области – 92 %, самое низкое в Актыубинской – 61,9 %, в Алматы – 90,8 %, в Астане – 91 %. В среднем по стране проникновение сети Интернет составляет 89,2 % [52].

Использование ПОМВ веб-сайтов и социальных сетей позволит им эффективно предоставлять населению информацию о своей деятельности. Для достижения данной цели также необходимо обеспечить население возможностью пользоваться Интернетом.

Выводы

Развитие общественных отношений, с одной стороны, требует совершенствования механизма открытости государственных органов, с другой – создаёт само необходимые условия и средства. Усложнение нормотворческой, бюджетной и другой управленческой деятельности требует сделать её более прозрачной и открытой, а динамичное развитие интернет-технологий позволяет достичь ожидаемых результатов.

Утверждение перечня информации о деятельности ПОМВ послужит росту активности ПОМВ, их постоянных комиссий, секретариатов (аппарата) и депута-

тов. Наличие такого перечня усилит ответственность представителей народа за выполнение целей и задач, будет способствовать развитию механизма предоставления информации.

В заключение отметим, что утверждение перечня информации о деятельности местных Кенгашей, размещение их на веб-сайтах, в том числе трансляция заседаний ПОМВ и их рабочих органов, обеспечив исполнение конституционных прав граждан и норм о доступе к информации, запустит механизм внутреннего саморегулирования и совершенствования системы информационной открытости местных ПОМВ.

REFERENCES

1. Fulga T.M., Profiroiu M.C. Do Local Government Websites Meet the Minimum Criteria to Serve their Purpose? *Management Research & Practice*, 2019, vol. 11, no. 2, pp. 45–63.
2. Lipinskiy D.A. O strategii razvitiya saytov predstavitel'nykh organov mestnogo samoupravleniya [On the development strategy for websites of representative bodies of local self-government]. *Business and Strategies*, 2018, no. 1 (10), pp. 78–84.
3. Ho A.T.K. Reinventing local governments and the e-government initiative. *Public Administration Review*, 2002, vol. 62, no. 4, pp. 434–444.
4. Borshchevskaya Ye.O. Analiz kontenta i yuzabiliti veb-saytov munitsipal'nykh obrazovaniy Sankt-Peterburga [Analysis of content and usability of websites of municipalities of St. Petersburg]. PR and advertising technologies in modern society. Proceedings of the All-Russian scientific and practical conference. St. Petersburg, 2020, January 01–31, vol. 1. St. Petersburg, POLYTECH-PRESS Publ., 2020, pp. 64–73.
5. Karyukov A.M. Informatsionnyye tekhnologii v munitsipal'nom upravlenii na primere predstavitel'nogo organa munitsipal'nogo obrazovaniya [Information technologies in municipal government on the example of a representative body of a municipal formation]. Information technologies in modeling and management: approaches, methods, solutions/ Proceedings of the V All-Russian scientific conference with international participation. Tolyatti, 2022, April 20–22. Tolyatti, Tolyatti State University, 2022, pp. 352–358.
6. Zhanuzakova L.T. Pravovyye osnovy obespecheniya razvitiya instituta mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazakhstan na sovremennom etape [Legal basis for ensuring the development of the institution of local self-government in the Republic of Kazakhstan at the present stage]. *Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 2021, no. 4 (67), pp. 21–30.

7. Zholdybalina A.S., Nurgaliyeva M.M., Sankhayeva Zh.M., Kasimova G.M. «Otkrytoye pravitel'stvo» v Kazakhstane: Otsenka effektivnosti ["Open Government" in Kazakhstan: Efficiency Assessment]. *Public Administration and Public Service*, 2018, no. 2 (65), pp. 32–39.
8. Ruziyev A.A. Razvitiye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy v Uzbekistane [Development of information and communication technologies in Uzbekistan]. *International Journal of Open Information Technologies*, 2017, vol. 5, no. 4, pp. 74–77.
9. Dergacheva T.A. Voprosy otsenki effektivnosti vnedreniya proyektov sistemy «Elektronnoye pravitel'stvo» v Respublike Uzbekistan [Issues of assessing the effectiveness of implementing projects of the "Electronic Government" system in the Republic of Uzbekistan]. Digital economy - education and science of the Union State of Belarus and Russia. Proceedings of the International Correspondence Scientific and Practical Conference. Minsk, 2020, February 26–28. Eds. A.B. Eliseev, I.A. Mankovsky et al. Minsk, Belarusian State Agrarian Technical University, 2020, pp. 65–70.
10. Safarov D.I. Informatsionnyye sistemy i tekhnologii v deyatel'nosti parlamenta: opyt Uzbekistana [Information systems and technologies in the activities of parliament: the experience of Uzbekistan]. Information and telecommunication systems and technologies. Proceedings of the All-Russian Scientific and Practical Conference. Kemerovo, 2017, October 12–13. Kemerovo, Kuzbass State Technical University named after. T.F. Gorbachev Publ., 2017, pp. 159–161.
11. Asadov Sh. O'zbekistonda mahalliy hokimiyatning ochiqligini huquqiy ta'minlash istiqbollari [Prospects of legal provision of openness of local authorities in Uzbekistan]. *Society and Management*, 2013, vol. 1 (1), pp. 94–101.
12. Khuzhayev Sh. Perspektivy pravovogo regulirovaniya sotsial'nykh setey v Respublike Uzbekistan [Prospects for legal regulation of social networks in the Republic of Uzbekistan]. Combating offenses in the field of digital technologies and issues of organizational and legal support of information security, 2022, vol. 1 (01), pp. 324–330.
13. Mannanova Sh.G. Osnovnyye voprosy razvitiya IT-tekhnologiy v Uzbekistane [Main issues of development of IT technologies in Uzbekistan]. *Economics and Business: Theory and Practice*, 2018, vol. 2, pp. 56–59.
14. Website Good Practice: A guide for Local Authority. Waste & Recycling Teams, 2022, January. Available at: <https://wrap.org.uk/sites/default/files/2022-02/5362-Good-Practice-Guide%20FINAL.pdf>
15. Usmanov S.A. Analiz vozmozhnostey Internet-resursov dlya povysheniya effektivnosti obrazovatel'nogo protsessa [Analysis of the capabilities of Internet resources to increase the efficiency of the educational process]. *Bulletin of RUDN University. Series: Informatization of education*, 2017, no. 4, p. 468.
16. Internet Marketing Glossary. Available at: https://www.glossary-internet.ru/terms/%C8/internet_resurs/
17. Legal Definitions Dictionary. Available at: <https://www.lawinsider.com/dictionary/internet-resources>
18. Law of the Republic of Kazakhstan "On Informatization" dated November 24, 2015 no. 418-V ZRK. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>
19. Rules for the content of Internet resources of government bodies. Appendix 1 to the order of the Minister of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan dated April 2, 2021 No. 114/HK. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100022491>
20. Official website of the Council of People's Deputies of Samarkand region. Available at: <http://samdeputat.uz/ru>

21. The official website of the Council of People's Deputies of Yangibozor district of Khorezm region. Available at: <https://urganch-xdk.uz/>
22. The official website of the Council of People's Deputies of Yangibozor district of Khorezm region. Available at: <https://yangibozor-xdk.uz/>
23. The official website of the Secretariat of the Khanka District Council of People's Deputies. Available at: <https://xonqa-xdk.uz/>
24. xivash-xdk.uz is in redemption period status. Available at: <http://xivash-xdk.uz/>
25. The official website of Yangiabad district administration. Available at: <https://yangibod.jizzax.uz/>
26. The official website of Khanka district administration. Available at: <https://xonqahokimiyat.uz/>;
27. The official website of Khiva city administration. Available at: <https://xivashahar.uz/>
28. The official website of Jizzakh regional administration. Available at: <https://jizzax.uz/>
29. The official website of Toshloq district administration. Available at: <https://toshloq.uz/>
30. The official website of Torakorgan district administration. Available at: <https://turakurgan.uz/>
31. The official website of Ellikkala district administration. Available at: <https://ellikqalacr.uz/>
32. The official website of Tortkol district administration. Available at: <https://tortkol.uz/>
33. The official website of Zarafshan city administration. Available at: <https://www.zarafshon.uz/>
34. The official website of Khorezm regional administration. Available at: <https://xorazm.uz/>
35. The official website of Sirdarya regional administration. Available at: <https://sirdaryo.uz/>
36. Portal of the Kengash of People's Deputies. Available at: <https://kengash.gov.uz/>
37. A unified platform for Internet resources of government agencies. Available at: <https://www.nitec.kz/ru/proekty/edinaya-platforma-internet-resursoy-gosorganov>
38. The official website of Maslikhat of Almaty city. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihat-almaty/about/structure/10001617/1?lang=ru>
39. The official website of Maslikhat of Turkestan city. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihat-turkestan-city/about?lang=ru>
40. The official website of the apparatus of the Kyzylorda regional maslikhat. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihat-kzo/about/structure?lang=ru>
41. The official website of Kostanay regional maslikhat. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-oblys-apparaty/activities/population?lang=ru>
42. The official website of Arkalyk city maslikhat of Kostanay region. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihat-arkalyk/activities/appointment-schedule?lang=ru>
43. The official website of Maslikhat of Astana city. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/astana-maslihat/virtual-reception/1?lang=ru>
44. The official website of Maslikhat of East Kazakhstan region. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihatvko/activities/directions?lang=ru>
45. The official website of Maslikhat of Aktobe region. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihat-aktobe-district/documents/1?lang=ru>
46. The official website of Maslikhat of Glubokoe region. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/glubokoe-maslihat/contacts?lang=ru>

47. The official website of Maslikhat of Orda region. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihat-orda/contacts?lang=ru>

48. Yo'ldoshev A. Mamlakatimiz parlamenti quyi palatasining veb-sayti: qonun va uning ijrosini ta'minlash [The website of the lower house of the parliament of our country: ensuring the law and its execution]. The Constitution of the Republic of Uzbekistan - the legal guarantee of the country's development and society's well-being. *Proceedings of the republican scientific-practical conference*. Tashkent, 2017, November 21, pp. 64–67.

49. Total number of Internet users. Available at: <https://mitc.uz/ru/stat/4>

50. Internet i sotsial'nyye seti – neot'yemlemaya chast' nashey zhizni [The Internet and social networks are an integral part of our lives]. *New Uzbekistan*, 2023, February 8. Available at: <https://yuz.uz/ru/news/internet-i-sotsialne-seti---neotemlemaya-chast-nashey-jizni>

51. Audience size on social networks. Available at: <https://digitalbusiness.kz/2023-05-23/proniknovenie-interneta-v-kazahstane/>

52. Digital Wave-2023. Assessment of the digital market in Kazakhstan. Available at: <https://tribune.kz/digital-wave-2023-otsenka-digital-rynka-kazahstana/>

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./LMWW5558>

UDC: 342.56(045)(575.1)

KONSTITUSIONALIZMNING PAYDO BO'LISHI VA UNING RIVOJLANISH ASOSLARI

Amirov Sanjar Ilyos o'g'li,

Qashqadaryo viloyati

yuridik texnikumi o'qituvchisi

ORCID: 0009-0007-1820-5927

e-mail: sanjaramirov19@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada konstitutsionalizmning nazariyalari va tushunchalari, shuningdek, butun dunyodagi konstitutsiyaviy boshqaruvning xususiyatlari hamda amaliyoti ilmiy nazariy jihatdan ko'rib chiqiladi. Shuningdek, jahon mamlakatlarining hozirgi demokratik erkinliklarga erishish bosqichigacha bo'lgan tarixiy jarayonda konstitutsionalizmning tutgan o'rne, uning davlat hokimiyatining tashkil etilishidagi tayanch tushuncha bo'lgani tadqiq etiladi. Hozirgi globallashtirilgan dunyoda davlat va huquqning tashkil etilishi masalalari nuqtayi nazaridan konstitutsionalizm har qanday rivojlangan mamlakatlarning poydevori va asosi ekanini tushunib olishimiz mumkin. Maqolada konstitutsionalizm insoniyatning tadrijiy rivojlanishida g'oyatda katta rol o'ynagani, hozirgi insonning asosiy huquq va erkinliklari paydo bo'lishida uning tutgan o'rne tayanch tushunchalar va antik davr faylasuflarining yondashuvlari asosida ochib berilgan. Bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lgan davlat va huquqning vujudga kelishidagi konstitutsionalizm an'analari va uning bu jarayonda asosiy tushuncha ekanligi asoslab beriladi. Shuningdek, insoniyat paydo bo'lganidan to hozirgi kunga qadar u orzu qilgan demokratik jamiyatga o'tishda konstitutsionalizm va shunga o'xshash nazariyalar nisbati solishtirilib, ilmiy jihatdan o'rganib chiqilgan. Maqolada shaxs, davlat, jamiyat tushunchalari va ularning konstitutsiya hamda qonun oldidagi huquq va majburiyatlari negizida bu uchta subyektning eng ideal formasi – konstitutsionalizmning asosini tashkil etishi mavjud nazariyalar va metodlar orqali tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: konstitutsionalizm, xalqaro hamjamiyat, tarixiy tajriba, aralash boshqaruv, ommaviy kelishuv.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА И ОСНОВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Амиров Санжар Илёс угли,

преподаватель Кашкадарьинского областного

юридического техникума

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения рассматриваются классические теории и концепции конституционализма, а также особенности и практика конституционного правления во всём мире. Также изучается роль конституционализма в историческом процессе стран мира вплоть до этапа достижения демократических свобод, указывается о его роли как базовой концепции в организации государственной власти. В современном глобализированном мире конституционализм является фундаментом и основой любой развитой страны с точки зрения организации государства и права. Выявлено, что конституционализм сыграл чрезвычайно важную роль в постепенном развитии человечества и возникновении основных прав и свобод человека, основанных на

основных концепциях и подходах античных философов. Традиции конституционализма в создании государства и права являются одной из наиболее актуальных проблем современности, его организация и основная концепция в этом процессе основаны на глубоких размышлениях и научных соображениях. Было научно сопоставлено и изучено соотношение конституционализма и подобных ему теорий, созданных человеческим разумом при переходе к демократическому обществу, о котором оно мечтало от зарождения человечества до наших дней. На основе представлений о личности, государстве, обществе, их правах и обязанностях перед конституцией и законом наиболее идеальная форма этих трёх субъектов составляет основу конституционализма и интерпретируется через существующие теории и методы.

Ключевые слова: конституционализм, международное сообщество, исторический опыт, смешанное управление, общественный консенсус.

THE EMERGENCE OF CONSTITUTIONALISM AND THE FUNDAMENTALS OF ITS DEVELOPMENT

Amirov Sanjar Ilyos ugli,

Teacher of Law College of Kashkadarya Region

Abstract. In this article, the classic theories and classical concepts of constitutionalism, as well as the characteristics and practice of constitutional government in the whole world, are considered from a scientific theoretical point of view. Also, the role of constitutionalism in the historical process of the countries of the world up to the stage of achieving democratic freedoms and the fact that it was the basic concept in the organization of state power are studied. In today's globalized world, we can understand that constitutionalism is the foundation and basis of any developed country from the point of view of the organization of the state and law. It is revealed that constitutionalism played an extremely important role in the gradual development of humanity and in the emergence of basic human rights and freedoms based on the basic concepts and approaches of ancient philosophers. The traditions of constitutionalism in the creation of the state and law, which is one of the most urgent problems of today, and its organization and main concept in this process, are based on deep thoughts and scientific considerations. When familiarizing myself with the article, the proportion of constitutionalism and similar theories created by the human mind in the transition to the democratic society it dreamed of from the beginning of humanity to the present day has been scientifically compared and studied. Based on the concepts of person, state, and society and their rights and obligations before the constitution and the law, the most ideal form of these three subjects is the basis of constitutionalism. It is interpreted through existing theories and methods.

Keywords: constitutionalism, international community, historical experience, mixed management, public consensus.

Kirish

Dunyo mamlakatlarining hozirgi rivojlanish tendensiyalariga nazar tashlaydigan bo'lsak, konstitutsionalizm an'analari davlat hokimiyatining tashkil etilishi va milliy konstitutsiyalarning asosiy negizi bo'lib xizmat qilishini bilib olishimiz mumkin. Bundan kelib chiqadiki, konstitutsionalizm va uning asosiy negizlari, paydo bo'lishi masalalari

umumiy tarixning hamda hozirgi zamonning eng ahamiyatli mavzularidan biri hisoblana-di. Davlat va huquqning vujudga kelishi si-yosatchilar uchun qanchalik muhim bo'lsa, konstitutsionalizm hamda uning asosiy ne-gizlari ham shunchalik barqaror bo'lgan ijti-moiy munosabatlardir. Hozirgi globallashgan dunyoda davlat funksiyalarini keng ko'lamda olib borish zarurati davlat boshqaruv shak-

llarini ham takomillashtirish masalasini bugungi kunning dolzarb masalasiga aylantirib qo'ydi.

Mana shunday ulkan sohadagi yangilik esa, albatta, konstitutsiya va konstitutsionalizmning milliy an'analari negizida amalga oshirilishi mumkin. Hozirgi kunda xalqaro maydonda yuz berayotgan katta ixtiloflar, ularning oldini olish masalalari xalqaro hamjamiyat va siyosiy davlat tushunchasiga ega bo'lgan tuzilmalarning vakolatlarini, huquqiy statusini qaytadan qurish kabi murakkab vazifalarni keltirib chiqarmoqda. Mana shuni hisobga olgan holda, har qanday davlat va huquqqa aloqador bo'lgan o'zgarish va yangilanish jarayonlarini, albatta, konstitutsionalizm hamda uning umumiy prinsiplari asosida amalga oshirish lozim. Konstitutsionalizm va uning mohiyati demokratik davlatning tayanch ustuni hisoblanadi, degan doktrinadan kelib chiqib yondashadigan bo'lsak, bu sohani o'rganish, tadqiq qilish barcha zamon siyosatshunoslari hamda konstitutsiyashunos olimlarning diqqat markazida turganini ko'rishimiz mumkin.

Konstitutsionalizm mohiyatan hukumatning vakolatlari asosiy qonunlar to'plamidan kelib chiqadi va ular bilan cheklanadi, degan tamoyilni ishlab chiqadigan g'oyalar, munosabatlar va xatti-harakatlarning birikmasidir [1].

Material va metodlar

Tarixiy tajriba va amaliyotga chuqur singib ketgan konstitutsionalizm davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslarni yuqori qonun belgilab beradigan chegara doirasida bo'ysundiruvchi murakkab tushunchani tavsiflaydi [2].

Konstitutsiya va konstitutsionalizmni talqin qilishning to'rtta umumiy usuli, afzalliklari, kamchiliklari teksualizm, originallik, fundamental tamoyillar va modernizm yoki instrumentalizm (jonli Konstitutsiya), yozma fikrlarning ahamiyati kabi metodlar hamda usullar yordamida aniqlanadi. Kons-

titutsionalizmni tahlil qilish uchun quyidagi ikki asosiy metoddan foydalanish maqsadga muvofiq:

birinchisi – originallik;

ikkinchisi – fundamental tamoyillar.

Originallik yoki originalizm – huquqiy matnlarni, shu jumladan, konstitutsiyaviy asarlarni, Konstitutsiya matnini sharhlash nazariyasidir. Originalistlarning fikricha, konstitutsiyaviy matnga u qonun bo'lgan paytdagidek asl ommaviy ma'no berilishi kerak.

Yuqoridagi fikrlarni tahlil qilish orqali konstitutsionalizmning asl variantlari hozirgi paytdagi milliy konstitutsiyalarga o'z ta'sirini o'tkazganini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, dastlabki yaratilgan asarlar va ilmiy nazariyalar keyingi konstitutsiyalarning yaratilishida katta rol o'ynadi, shuning uchun ham dastlabki va keyingi konstitutsionalizm an'analari bir-biridan farq qilish barobarida bir-birini to'ldirib turadi. Shuning uchun bu nazariyaning asosi inkorni inkor etish qonuniga borib taqaladi. Bu jarayonni amaldagi konstitutsiyaning yangisiga o'zgartirilishida ko'rishimiz mumkin.

Fundamental tamoyillar metodi haqida gapiradigan bo'lsak, antik davrdan to hozirgi kunga qadar rivojlangan huquq ilmi va konstitutsionalizm an'analari huquqning umum e'tirof etilgan tamoyillari asosidagina amalga oshirilishi hamda rivojlanishini nazarda tutadi. Mana shu tayanch tamoyillar orqali konstitutsionalizmning haqiqiy buyukligini anglash mumkin. Asosiy tushunchalar mavjud bo'lgan va uning ahamiyati butun bir mamlakat boshqaruvi yoki davlat hokimiyatining tashkil etilish jarayoni, inson huquqlari va erkinliklariga daxldor bo'lgan asarlarga konstitutsionalizmning asosini belgilab berdi. Arastu (Aristotel)ning hamda hozirgi zamon mualliflarining fikrlari aynan mana shu tamoyillarni o'ziga singdirgan va konstitutsiya hamda konstitutsionalizmning tamal toshlarini ifodalab bergan.

Tadqiqot natijalari

Konstitutsiya va konstitutsionalizm haqidagi umumiy g'oya va qarashlar qadimgi yunonlar, ayniqsa, Arastuning tizimli, nazariy, me'yoriy va tavsifiy asarlarida paydo bo'lgan. Faylasuf o'zining "Siyosat", "Nikomax etikasi" ("Nikomax axloqi"), "Afina konstitutsiyasi" va boshqa asarlarida yunoncha konstitutsiya (*politeia*) so'zini turli ma'nolarda ishlatgan [3]. O'sha paytlarda mavjud bo'lgan yunon shahar koloniyalari boshqaruvidagi kamchiliklari va adolatsizliklar Arastuni yaxshi va yomon boshqariladigan shahar davlatlar kabi atamalarni ishlatishga majbur qilgan. Tarixiy va an'anaviy konstitutsionalizmning paydo bo'lishi ham aynan mana shu davrda boshlangan. Aristotelning "davlat boshqaruv shakllari" tasnifi konstitutsiyalarni yaxshi va yomon sifatida ajratishga mo'ljallangan edi. Yaxshi konstitutsiyalarda – monarxiya, aristokratiya va Arastu bir xil "*politeia*" atamasini qo'llagan aralash turdagi – bir kishi, bir nechta shaxslar yoki ko'pchilik butun polis manfaati uchun hukmronlik qiladi. Yomon konstitutsiyalar – tiraniya, oligarxiya va demokratiya ostida zolim, boy oligarxlar yoki kambag'al demos yoki xalq faqat o'z manfaatlarini ko'zlab hukmronlik qiladi [4].

Konstitutsionalizmning ikki an'anasi

Siyosiy konstitutsionalizm: aralash boshqaruvdan vakillik demokratiyasi sari

Aralash boshqaruv nazariyasi qadimgi tafakkur va siyosiy tizimlarni bir, bir necha yoki ko'pchilik hukmronligiga qarab tasniflashdan kelib chiqqan. Ushbu nazariyaga ko'ra, siyosatning uchta asosiy turi – monarxiya, aristokratiya va demokratiya mos ravishda tiraniya, oligarxiya va anarxiyaga aylanishi mumkin edi. Bu doktrina hokimiyatning bir shaxs yoki guruh qo'lida to'planishidan kelib chiqqan bo'lib, o'zboshimchalik bilan boshqaruvga yo'l qo'yib, uni suiiste'mol qilish vasvasasini keltirib chiqardi. Yechim har xil turlarni birlashtirish yoki aralashtirish orqali tiyib turish va mutanosiblikni ta'minlash edi. Buning zamirida ara-

lash boshqaruvdan siyosiy iroda orqali va-killik demokratiyasiga o'tish tendensiyalarini ko'rishimiz mumkin edi [5].

Huquqiy konstitutsionalizm: hokimiyatlarining bo'linishidan huquq va sud nazoratigacha

Fransiyaning 1789-yildagi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasining 16-moddasiga ko'ra, "Huquqlar kafolati ta'minlanmagan yoki hokimiyatlar bo'linishi belgilanmagan har qanday jamiyatda konstitutsiya yo'q". Bugungi kunda ko'pchilik tomonidan qabul qilingan bo'lsa-da, bu qarash o'sha paytda ingliz, Amerika va Fransiya inqiloblari tajribasidan kelib chiqqan holda yangi edi. Hokimiyatlarining bo'linishi XVII asr o'rtalaridagi Angliya fuqarolar urushi davrida aralash hukumat nazariyasi asosida ishlab chiqilgan. Undagi qirolning cheklanmagan hokimiyati esa jamiyatning davlat qurilish asoslarini demokratik nuqtayi nazardan qayta qurish masalasini yuzaga keltirdi. Bu kabi savollar va ijtimoiy amaliyotning mana shu nuqtadagi ko'rsatkichi Angliya jamiyatida asosiy demokratik qadriyat hisoblanadigan konstitutsionalizmning haqiqiy rivojlanishida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Mana shu davrda Angliyada aralash hokimiyatning qirol va parlament ko'rinishi vujudga keldi [6] va bu keyingi asrlarda dunyo hamjamiyatining ilg'or qismini ilhomlantirdi. Bu davr konstitutsionalizm an'anasining tarixiy yangilanishini boshlab berdi. Keyingi asrlarda fransuz ma'rifatparvari Monteskyening "Qonunlar ruhi" asari 11-kitobi VI bobi konstitutsionalizm ta'limotining aniq bayonini taqdim etdi, undagi g'oyalar aralash hukumat tizimidan kelib chiqqan o'ziga xos belgilarni o'zida mujassam etgan edi.

Britaniya parlament tizimi va undagi monarx, lordlar va quyi palataning tegishli rollarini tahlil qilish, funksional bo'linish, alohida sud hokimiyatining mavjudligi dastlabki paytda hozirgi demokratik shakllardan ancha farq qilgan. Faqat AQSh Konstitutsiyasi loyihasini ishlab chiqish va uning atrofida gi bahs-munozaralar, ayniqsa, Federalistik yozishmalar hujjatlarida o'z aksini topgan –

bu doktrina AQSh Konstitutsiyasi qabul qilinishi bilan o'zining yetuk, ancha sayqallangan shaklida paydo bo'ldi [7].

Konstitutsionalizm davlat mansabdor shaxslarining o'zboshimchalik bilan qabul qiladigan hukmi yoki oddiy qarori bilan hukmronlik qilishdan farqli o'laroq, qonun ustuvorligi g'oyasining maqsadga muvofiqligini ifodalaydi. Zamonaviy ommaviy huquq va davlat qurilishi asoslari bilan bog'liq bo'lgan adabiyotlarda konstitutsionalizm konsepsiyasining markaziy elementi quyidagilardan iborat:

1) Siyosiy jamiyat hukumat amaldorlari o'zlari xohlagan tarzda o'zlari xohlagan narsani qilish huquqiga ega emaslar;

2) ular hokimiyatning cheklanishiga ham, jamiyatning oliy konstitutsiyaviy qonunida belgilangan tartiblarga ham rioya qilishlari shart. Demak, konstitutsionalizmning tamal toshi yuqori qonun ostidagi cheklangan hukumat tushunchasidir.

Kanadalik faylasuf Vil Valuxov [8] tomonidan taqdim etilgan fikrga ergashadigan bo'lsak, konstitutsionalizm o'zida mujassam etgan g'oya shundan iboratki, hukumat o'z vakolatlarini qonuniy ravishda cheklashi kerak va uning vakolatlari chegarasi ushbu cheklovlarga qanchalik darajada rioya qilishiga bog'liq. Bu g'oya o'zi bilan nafaqat huquqshunos olimlarni, balki davlatning huquqiy va falsafiy asoslarini o'rganishga ish-tiyoqmand har bir kishini qiziqtirgan ko'plab mushkul savollarni ochib berdi.

Konstitutsionalizmning ahamiyati

Konstitutsionalizm – demokratik shakldagi har qanday mamlakat yoki davlatning boshqaruvi asoslarini belgilaydigan siyosiy-huquqiy atama. Uning ahamiyatini har qanday jihatdan e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Konstitutsionalizmning asosini tashkil etgan ba'zi muhim fikrlar quyida keltirilgan:

1) konstitutsionalizm davlatning o'z vakolatlarini suiiste'mol qilishiga to'sqinlik qiluvchi normalar to'plamidir;

2) konstitutsionalizm odamlarning erkinligi va adolatga ega bo'lishini ta'minlaydi, bu amaliyot O'zbekiston kabi demokratik mamlakat uchun juda muhimdir;

3) konstitutsionalizm davlat yoki davlat ichida to'g'ri boshqaruvni ta'minlaydi, chunki u davlat hokimiyatidan va vakolatlardan ortiqcha foydalanishni cheklaydi, shu bilan birgalikda, demokratik huquqlarni va erkinliklarni himoya qiladi;

4) konstitutsionalizm rivojlanayotgan mamlakatlarda yaxshi rivojlanish va farovonlikka erishish uchun yordam beradi, chunki uning mohiyati huquqlar hamma uchun teng ekanligini va hammaning qonun oldida tengligini ifodalaydi;

5) konstitutsionalizm davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishda har bir inson o'zining qadr-qimmatiga ega ekanini ta'kidlaydigan muayyan qoidalar va ko'rsatmalarga asoslanishini ta'minlaydi [9].

Tadqiqot natijalari tahlili

Bu kabi fikrlarning dolzarbligi shundaki, insonning tadrijiy rivojlanishi, unga mutanosib ravishda davlat va huquqni tarixiy davrdan to hozirgi kunga qadar modernizatsiya qilish masalasi, albatta, adolat hamda odilona boshqaruv qanchalar muhim ekani yodga solib turadi. Konstitutsionalizm va uning mohiyati tarixiy hamda xalqaro amaliyot natijasida quyidagi asosiy elementlarni o'zida mujassam etgan asosiy kategoriyaga aylandi:

– xalq hokimiyatchiligi va uning suvereniteti;

– hokimiyat vakolatlarining bo'linishi (nazorat va muvozanat);

– mas'uliyatli va yuridik javobgarlik mavjud bo'lgan hukumat;

– qonun ustuvorligi;

– mustaqil sud tizimi;

– shaxs huquqlarini hurmat qilish;

– harbiylar ustidan fuqarolik nazorati;

– qonun bilan boshqariladigan hokimiyat va sud nazorati.

Haqiqiy demokratik davlatlar uchun kons-

titutsiyalar jamiyat boshqaruvida lozim bo'lgan siyosiy, huquqiy va ijtimoiy tuzilmalarni belgilovchi asosiy hujjat hisoblanadi. Shuning uchun konstitutsiyaviy qoidalar asosiy yoki tayanch qonun hisoblanadi. Zamonaviy davlatlarning tuzilishi hukumatning ijro etuvchi, qonun chiqaruvchi va sud organlariga bo'linishi bilan shakllantiriladi hamda bu organlar va ularning vakolatlarini ajratish kerak, degan umumiy qabul qilingan tushunchani vujudga keltiradi. Albatta, hokimiyatlarning bo'linishi bu organlarning yolg'iz ishlashini anglatmaydi, aksincha, ular o'zaro bog'liq holda ishlaydi, balki o'z avtonomiyalarini ham saqlab qoladi. Bularning barchasini birgalikda konstitutsionalizm tushunchasi deb atash mumkin. Boshqacha aytganda, konstitutsionalizm – hukumatning vakolatlari cheklangan bo'lishi kerakligi va bu vakolatlar ushbu cheklovlariga rioya qilinishiga bog'liq, degan g'oyadir. Konstitutsiya vakolatlar va ularning chegaralarini belgilab beruvchi huquqiy hamda axloqiy asosdir. Bu doira xalq irodasini ifodalashi kerak va shuning uchun bunday muhim jarayonga rozilik orqali erishilishi kerak edi [10].

Konstitutsionalizm keng ma'noda hukumat hokimiyati qonunlar yoki konstitutsiya to'plami bilan belgilanadi, degan ta'limotdir. Garchi konstitutsionalizmga ba'zan cheklangan hukumatning sinonimi sifatida qaralsada, bu faqat bitta talqin va har qanday holatda tarixan eng mashhuri emas. Umuman olganda, konstitutsionalizm o'zboshimchalik bilan harakatlanayotgan hukumatning oldini olishga qaratilgan choralarni anglatadi.

Mustahkamlangan, huquqqa asoslangan va adolatli (ya'ni sudda ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan) konstitutsiya barqaror va hisobdor hukumatni ta'minlaydi, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarini belgilangan qoidalar va tartiblarga muvofiq faoliyat yuritishga majbur qiladi [11]. Eng muhimi, bu ularning shaxsiy huquqlarini ma'muriy qulayliklarga, noto'g'ri qarashlarga yoki qisqa muddatli daromadlarga qurbon qilishi-

ga yo'l qo'ymaydi. Bir necha tahlilchilarning fikricha, amalda bo'lgan har qanday konstitutsiyaviy hukumat demokratiyasiz ham, konstitutsiyaning o'zi bilan chinakam zolim hukumatni tiyib turishiga ishonadi. Shunday qilib, huquqiy konstitutsiya ishlaydigan siyosiy konstitutsiyaning tuzatuvchisi, hatto asosi sifatida ko'riladi. Shunga qaramay, u o'ziga yuklangan vazifani samaraliroq yoki qonuniy ravishda bajaradimi, bu bahsli masala bo'lib qolmoqda.

Demokratik hukumatlar ba'zan favqulodda vaziyatlarga haddan tashqari munosabatda bo'lishga, xavfsizlik uchun fuqarolik huquqlarini qurbon qilishga va saylovda muhim bo'lgan, ammo vakili bo'lmagan ozchiliklarga yoki ko'pchilikning populistik tuyg'ularini poymol qilishga moyil bo'ladilar. Bunday tazyiqlardan himoyalangan sud qarorlari konstitutsiyaviy qonun bilan bog'langan holda xolisroq bo'lishi mumkin. Sudlarga murojaat qilish siyosiy sohaga kirishning muqobil variantini taklif qiladi, bular o'rtasidagi bog'liqlik ham mana shu nuqtada keshadi va konstitutsionalizm g'oyasining amalga oshishiga yordam beradi. Agar konstitutsiya asosidagi tamoyillar umumbashariy va abadiy bo'lsa, u har qanday va barcha holatlarga nisbatan qo'llanishi mumkin. Bu fikrdan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, konstitutsionalizm zamondan zamonga bema'lol moslashishi mumkin hamda davlat va jamiyat qurilishining eng muhim tarmoqlarini, insonning asosiy huquq va erkinliklarini belgilab beradi. Ommaviy kelishuvga murojaat qilish bu muammoni hal qiladi va davlat, jamiyat, inson o'rtasidagi munosabatning adolat hamda halollik bilan mavjud bo'lishini ifodalaydi [12].

Huquqiy konstitutsionalizm nafaqat sobiq avtoritar rejimlarda, balki siyosiy konstitutsionalizm shu paytgacha yakka o'zi hukmronlik qilib kelgan Buyuk Britaniya va Hamdo'stlik mamlakatlarida ham o'zini namoyon qilgani sababli, ayrim olimlar kamchiliklarni ta'kidladilar. Huquqiy konstitutsionalizm tan-

qidchilari uning o'z pozitsiyalariga siyosiy qiyinchiliklardan qo'rqib, gegemon guruhlar tomonidan kiritilganini ta'kidlaydilar. Ularning ta'kidlashicha, siyosiy konstitutsionalizm ko'pchilikning kengaygan va tengroq ijtimoiy ne'matlar haqidagi qarashlariga javob bersada, huquqiy konstitutsionalizm shaxsiy mulk va boshqa huquqlarga aralashgani sababli bunday islohotlarni taqiqlab qo'ygan. Albatta, muhim istisnolar mavjud bo'lib, Qo'shma Shtatlardagi Uorren sudining (1953–1969) progressiv qarorlari Lochner davridagi (1897–1937) erkin bozor qarorlariga aniq qararama-qarshilikni taklif qiladi. Huquqiy va siyosiy konstitutsionalizmning afzalliklari bo'yicha kelishmovchilik XXI asr siyosiy nutqining markaziy elementi bo'lib qolmoqda [13].

Xulosalar

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, konstitutsionalizm – mamlakatni yaxshiroq boshqarishga imkon beradigan va mamlakat ichidagi vakolatlardan ortiqcha foydalanishni cheklaydigan xatti-harakatlar guruhidir. U xalq hokimiyati va jamiyat farovonligi uchun ishlaydi. Konstitutsiya va konstitutsionalizm tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, biri boshqasiz yashay olmaydi. Biroq ular o'z nuqtayi nazaridan farq qiladi [14]:

birinchisi, yozma qoidalar va prinsiplarni belgilaydi;

ikkinchisi esa oddiy yozma hujjatdan ko'proq narsani ta'kidlaydi.

Konstitutsionalizm tushunchasi an'anasi barcha amaldagi demokratik davlatlarda mavjud va rivojlanib bormoqda. Biroq yillar davomida hukumatlar fuqarolarga foyda keltirish o'rniga, davlat apparatidan o'z manfaati uchun foydalanishni o'rgandilar. Hukumat siyosatni ishlab chiqishda korporativ manfaatlarga "orqa eshiklar" kiritish orqali siyosatni ishlab chiqish jarayonini buzdi, uning asosiy maqsadi aholining farovonligini ta'minlash bo'lgan adolatli siyosat yuritishni unutilib qo'ydi. Jismoniy shaxslarning huquqlarini ta'minlash uchun qabul qilingan hujjatdan ko'p asrlar davomida ularni bo'g'ish va huquqlardan mahrum qilish uchun foydalanildi.

Muammo shundaki, konstitutsiya va konstitutsionalizm o'zini o'zi talqin qila olmaydi va uni hokimiyatga ega bo'lgan odamlar talqin qilishlari kerak [15]. Konstitutsionalizm tayanchi bo'lgan institutlarning mamlakat siyosiy hayotiga keng kirib borishi esa bunday muammolarning oldini oladi va yakunda insoniyatning asriy orzularini ro'yobga chiqarishda asosiy rol o'ynaydi.

REFERENCES

1. Don E. Fehrenbacher, *Constitutions and Constitutionalism in the Slaveholding South*. University of Georgia Press publ., 1989. p. 1.
2. Dinan John J. *The American State Constitutional Tradition*. Press of Kansas publ., 2006.
3. Levy L. *Encyclopedia of the American Constitution*. Gerhard Casper, *Constitutionalism*, 1986, vol. 2, p. 473.
4. Scott G. *Controlling the State: Constitutionalism from Ancient Athens to Today*. Harvard University Press, 1999, p. 4.
5. English translation of Magna Carta. The British Library, 2019.
6. Hamilton W.H. "Constitutionalism". Edwin R.A. Seligman, et al. (eds). *Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, Macmillan publ., 1931, p. 255.
7. Stanford Encyclopedia of Philosophy. "Constitutionalism". 2001.
8. Gebeye. *A Theory of African Constitutionalism*. Oxford University Press, 2021.

9. Möller K. The Global Model of Constitutional Rights. Oxford University Press, 2012.
10. Sandefur T. Constitutionalism. Hamowy, Ronald (ed.). The Encyclopedia of Libertarianism. Thousand Oaks, CA: SAGE; Cato Institute publ., 2008, pp. 100–103. doi: 10.4135/9781412965811.n65.
11. The Social and Political Foundations of Constitutions Foundation for Law, Justice and Society programme.
12. Sempill J. The Rule of Law and the Rule of Men: History, Legacy, Obscurity. *Hague Journal on the Rule of Law*, 12 vol. (3), pp. 511–540. doi:10.1007/s40803-020-00149-9. S2CID 256425870.
13. Snowiss S. Judicial Review and the Law of the Constitution. Yale University Press, 1990, pp. 41–42.
14. Hallam H. The Constitutional History of England, vol. 1, p. 441.
15. Madison J. His remarks introducing the Bill of Rights, 8 June 1789, *Annals*, 2009, no. 1, pp. 424–450.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./RHFk9005>

UDC: 331.109.648(045)(575.1)

HAKAMLIK SUDINING HAL QILUV QARORI TUSHUNCHASI VA HUQUQIY AHAMIYATI

Xakberdiyev Abdumurad Abdusaidovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0001-8959-6944
e-mail: a.haqberdiyev@tsul.uz

Annotatsiya. Hakamlik sudlari, bizningcha, fuqarolik jamiyatining asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Kuchli fuqarolik jamiyatisiz zamonaviy huquqiy davlatning mavjud bo'lishi va faoliyat yuritishi mumkin emas. Rivojlangan G'arb davlatlarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, fuqarolar va tadbirkorlar hakamlik sudlariga juda ijobiy munosabatda bo'ladilar. Chunki hakamlik jarayonlari fuqarolik va iqtisodiy faoliyatdagi nizo hamda boshqa muammolarni tez hamda samarali hal qilish uchun yaratilgan. Binobarin, ayni damda mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish sharoitida hakamlik sudi institutini keng rivojlantirish nihoyatda zarurdir. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, bugungi kunda vakolatli sudlardan tashqari nizolarni muqobil tartibda hal qilishda hakamlik sudlari tomonidan ham fuqarolik va iqtisodiy nizolar bo'yicha ishlarning ko'rib chiqilishida turli muammolar uchrab turibdi. Maqolada hakamlik sudining hal qiluv qarori tushunchasi va huquqiy ahamiyati masalasi xorijiy tajribani tahlili qilgan holda o'rganib chiqilgan. Shuningdek, hal qiluv qarorini ijroga qaratishda hakamlik sudining vakolatli (davlat) sudlar bilan o'zaro munosabati, uning tartibi va kamchiliklari o'rganib chiqildi. Shu bilan bir qatorda, hal qiluv qarori tushunchasiga mualliflik ta'rifi berildi va mediatsiya tartib-taomilini qo'llash yuzasidan milliy qonunchiligimizga taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: hakamlik sudi, vakolatli sud, hakamlik muhokamasi, da'voni ta'minlash, arbitraj, mediatsiya, normativ-huquqiy hujjat, qonun, kodeks.

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТРЕТЕЙСКОГО РЕШЕНИЯ

Хакбердиев Абдумурад Абдусайидович,
доктор философии по юридическим наукам (PhD), доцент
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Третьейские суды, на наш взгляд, являются одним из основных институтов гражданского общества. Современное правовое государство не может существовать и функционировать без сильного гражданского общества. Опыт развитых западных стран показывает, что граждане и предприниматели весьма положительно относятся к третейским судам, поскольку третейские процессы призваны быстро и эффективно разрешать споры и другие проблемы в гражданско-экономической деятельности. Поэтому в условиях дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества в нашей стране крайне необходимо широко развивать институт третейского суда. При этом следует отметить, что на сегодняшний день возникают различные проблемы при рассмотрении ряда дел гражданских и хозяйственных споров не только компетентными, но и третейскими судами. В данной статье на основе анализа зарубежного опыта исследуется вопрос понятия и правового значения решения третейского решения. Также изучены

взаимодействие третейского суда с компетентными (государственными) судами, его порядок и недостатки с ориентацией на исполнение решений народа. В соответствии с этим разработаны авторское определение понятия резолюции, предложения и рекомендации относительно применения процедуры медиации в национальном законодательстве.

Ключевые слова: третейский суд, компетентный суд, третейское разбирательство, обеспечение иска, арбитраж, медиация, нормативно-правовой акт, закон, кодекс.

THE CONCEPT AND LEGAL SIGNIFICANCE OF AN ARBITRAL AWARD

Khakberdiev Abdumurad Abusaidovich,

Associate professor of Tashkent State University of Law, PhD

Abstract. Arbitration courts, in our opinion, are one of the main institutions of civil society. A modern legal state cannot exist and function without a strong civil society. The experience of developed Western countries shows that citizens and entrepreneurs have a very positive attitude towards arbitration courts, since arbitration processes are designed to quickly and efficiently resolve disputes and other problems in civil and economic activities. Therefore, in the context of the further deepening of democratic reforms and the formation of civil society in our country, it is extremely necessary to widely develop the institution of arbitration. At the same time, it should be noted that today, in addition to competent courts, various problems arise when considering a number of cases of civil and economic disputes by arbitration courts. This article, based on an analysis of foreign experience, examines the issue of the concept and legal significance of an arbitration award. The interaction of the arbitration court with the competent (state) courts, its procedure and shortcomings in focusing on the execution of the decision of the people has also been studied. In accordance with this, the author's definition of the concept of resolution will be developed, as well as proposals and recommendations for our national legislation regarding the application of the mediation procedure.

Keywords: arbitration court, competent court, arbitration proceedings, securing a claim, arbitration, mediation, normative legal act, law, code.

Kirish

Hakamlik sudining zamonaviy shakllarini va ularning yakuniy hujjatlarga ta'sirini o'rganishdan tashqari, uning hal qiluv qarori tushunchasi hamda mazmunini aniqlash kerak. Hakamlik sudi hal qiluv qarori tushunchasi va mazmuni an'anaviy ravishda fuqarolik protsessi nazariyasidagi eng muvazaron masalalardan biri hisoblanadi. Umuuman, hakamlik muhokamasining mohiyatini aniqlash ko'p jihatdan uning hal qiluv qaroriga bog'liqdir. Doktrinada uning huquqiy tabiatini aniqlashga qaratilgan yondashuvlar muqarrar ravishda hakamlik sudi tomonidan qabul qilingan hujjatlarning genesis (kelib chiqish)ini aniqlash zaruratiga duch keladi.

Fuqarolik protsessual huquqi fanida hakamlik muhokamasining huquqiy tabiatidagi

beshta klassik tushuncha ajralib turadi. Ular u yoki bu tarzda hakamlik sudi tomonidan qabul qilingan qarorlarning xususiyatlariga ta'sir qiladi: shartnomaviy, protsessual (yurisdiksiya), aralash, avtonom va imtiyozli. Shu o'rinda aytish mumkinki, asosan shartnomaviy, protsessual va aralash tushunchalar hakamlik sudi hal qiluv qarorining huquqiy tabiatini asoslash uchun ishlatiladi.

Material va metodlar

Bugungi kunga kelib, hakamlik sudi joylashgan hududdan tashqarida bo'lgan munosabat noaniq, ammo shunga qaramay, hakamlik amaliyoti bizni u bilan hisoblashishga va ko'rib chiqilayotgan tendensiyaga muvofiq samarali mexanizmlarni ishlab chiqishga majbur qiladi. Shuning uchun bunday sharoitda avtonom nazariya tarafdorlari-

ning millatlararo hakamlik sudini yaratish va hakamlik masalalarini millatlararo tartibga solish bo‘yicha takliflari ayni paytda munozarlari emas, deb hisoblasak, adashmagan bo‘lamiz.

Hakamlik sudi hal qiluv qarorining huquqiy tabiatidagi yana bir qiziq konsepsiya konsessual (ruxsat, yon berish) nazariya hisoblanadi. Ushbu nazariyani ishlab chiqqan ingliz professori Stok uning yordami bilan yuridik shaxsning huquqiy tabiati va faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish qonuniyligini asosladi. Ushbu konsepsiyaga muvofiq, fuqarolarga o‘zlarining farovonligi uchun xavf tug‘dirmasdan tadbirkorlik faoliyatini olib borishga imkon beradigan tijoratni rivojlantirish davlat tomonidan imtiyoz hisoblanadi. Tadbirkor davlat oldida qarzdor bo‘lganligi sababli, davlat uning faoliyatiga aralashish huquqiga ega edi. Biroq keyinchalik ushbu konsepsiyadan hakamlik sudining huquqiy tabiatini tushuntirish uchun foydalalanish taklif qilindi.

Tadqiqot natijalari

A.G. Kotelnikovning so‘zlariga ko‘ra, “qonunchilik normalarida ifodalangan davlatning roziligisiz hakamlik (arbitraj) sudini nizolarni hal qilishning samarali usuli sifatida inkor etish qiyin. Hakamlik (arbitraj) bitimini tan olish instituti (Nyu York konvensiyasining 2-moddasi) mohiyatan ko‘pgina davlatlar tomonidan hakamlik bitimining huquqiy hodisa sifatida mavjud bo‘lishiga imkon bergan imtiyozdan boshqa narsa emas. Ushbu dalillardan so‘ng shuni e‘tirof etish kerakki, hakamlik sudi hal qiluv qarorining majburiyligi ham, butun hakamlik sudi mexanizmi ham davlat sud hokimiyatining imtiyoziga asoslanadi. Shu bilan birga, hakamlik sudi konsessual nazariyaga ko‘ra, turli davlatlarning ko‘p tomonlama imtiyozlari bilan bog‘liqdir [1, 81-85, b.].

Diana Gorunning fikricha, hakamlik (arbitraj) sudining hal qiluv qarori yurisdiksiyaviy hujjat bo‘lib, hakamlik bitimi yoki Ruminiya Fuqarolik protsessual kodeksida

belgilangan norma bo‘yicha taraflari tayinlagan hakamlik sudyalari tomonidan qabul qilinadi. Hakamlik sudining hal qiluv qarori taraflar uchun majburiy bo‘lib, unga qonuniy kuchga ega bo‘lgan va ijro etilishi mumkin bo‘lgan yakuniy hukm sifatida qaraladi [2, 57-58 b.].

F.X. Otaxonovning fikriga ko‘ra, hakamlik muhokamasi jarayonida taraflar nizoni kelishuv bitimi tuzish orqali ham hal qilishi mumkin. Bunday hollarda hakamlik sudi muhokamani tugatadi va taraflarning iltimosiga ko‘ra, agar o‘zining e‘tirozlari mavjud bo‘lmasa, taraflar kelishgan shartlar asosida hakamlik sudi hal qiluv qarorini qabul qiladi. Bunday hakamlik sudi hal qiluv qarori nizoning mohiyatiga ko‘ra, har qanday boshqa hakamlik sudining hal qiluv qarori kabi kuchga ega bo‘ladi va o‘sha qaror kabi ijro etilishi lozim [3, 85-b.].

X.R. Raxmonqulovning fikriga ko‘ra, hakamlik sudlari davlat sudlari tizimiga kiritilmagan bo‘lsa-da, ular fuqarolik huquqlarini himoya qiluvchi sudlar hisoblanadi. Ushbu sudlar fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari tomonidan ular o‘rtasida yuzaga kelgan yoki kelajakda vujudga kelishi mumkin bo‘lgan nizolarni hal etish uchun saylanadi [4]. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 10-moddasiga ko‘ra, hakamlik sudlarining vazifasi buzilgan yoki nizoli fuqarolik huquqlarini himoya qilishdan iborat bo‘lib, bu davlat hokimiyati tomonidan berilgan imtiyozdan boshqa narsa emas. Bunday imtiyozning berilishidan asl maqsad – vokatli sudlarning ish yuklamasini kamaytirish, xususiy munosabatlarda o‘z-o‘zini tartibga solishni kuchaytirish, dispozitivlik prinsipini va xohish-iroda tamoyilini amalga oshirishni kengaytirish va hokazolardir. 2006-yildagi Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligining (MDH) hakamlik sudlari va hakamlik muhokamasi to‘g‘risidagi namunaviy qonunida belgilanishicha, hakamlik sudi yakka tartibdagi hakamlik sudyasi yoki hakamlik sudyalari tarkibi bo‘lib, nizo taraflari o‘rtasida tuzilgan

hakamlik bitimi asosida fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiquvchi nizolarni hal qiladi [5].

Buzilgan yoki nizoli fuqarolik huquqlarini himoya qilish yurisdiksiyaviy va yuridik bo'lmagan shaklda amalga oshirilishi mumkin. Fuqarolik huquqlarini himoya qilishning yurisdiksiya shakli ushbu faoliyat turi uchun maxsus vakolatga ega bo'lgan vakolatli organlar tomonidan amalga oshirilishi, ularning har biriga xos bo'lgan muayyan protsessual faoliyat tartibi, ijro qilinishi va majburiylikka ega bo'lgan huquqiy hujjat chiqarilishi bilan tavsiflanadi. Yurisdiksiyasiz faoliyatda esa huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining o'zlari tomonidan moddiy-huquqiy munosabatlar amalga oshiriladi. Fuqarolik huquqlarini himoya qilishning yurisdiksiya shaklidagi umumiy xususiyatlar hakamlik muhokamasi-ga ham xosdir, chunki:

1) hakamlik sudlari, albatta, hakamlik bitimi mavjud bo'lsa, fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan, tadbirkorlik subyektlari o'rtasida vujudga keluvchi iqtisodiy nizolarni ko'rib chiqish huquqiga ega;

2) ko'rsatilgan nizoni ko'rib chiqish taraf-lar tomonidan belgilangan protsessual shakl-da amalga oshiriladi;

3) nizolarni hal qilish jarayoni ijro qilini-shi yakuniy va majburiy bo'lgan hal qiluv qarorini chiqarish bilan tugaydi.

Yuqorida aytilganlarni hisobga olgan holda, hakamlik sudlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan, tadbirkorlik subyektlari o'rtasida vujudga keluvchi iqtisodiy nizolarni hal qilish bo'yicha faoliyati, shubhasiz, fuqarolik va yuridik shaxslarning huquqlarini himoya qilishning yurisdiksiya shaklidir.

Amerikalik olimlar – J. Lyu va Karlo Kroff-larning qayd etishicha, agar taraflar hakamlik (arbitraj) bitimini imzolagan bo'lsa, unda mazkur bitim bo'yicha hakamlik sudi tomonidan qabul qilingan hal qiluv qarori majburiydir, ya'ni ular hal qiluv qarorini qabul qilish

va ixtiyoriy ravishda bajarish majburiyatini oladi. Hakamlik muhokamasi va hal qiluv qarori davlat organlaridan mustaqildir: davlat sudlari ishda faqat hakamlik sudi hakamlik bitimiga rioya qilgani holatlari bo'yicha aralashishi mumkin, agar taraflar hal qiluv qarorini bajarmagan bo'lsa, unda vakolatli sud tomonidan ijro etish tartibini tartibga soladi [6].

Yuqoridagi hakamlik sudi faoliyatining huquqni qo'llash xususiyati to'g'risida qayd etilgan ma'lumotlar hakamlik sudining hal qiluv qarorini huquqni qo'llash hujjati sifatida ta'riflash imkonini beradi. Shu o'rinda, S.A. Kurochkin quyidagilarni ta'kidlagan: "Hakamlik sudining hal qiluv qarori fanda ajralib turadigan qonunlarni qo'llash hujjatlarining umumiy xususiyatlariga ega, xususan:

1) hakamlik sudining hal qiluv qarori muayyan huquqiy munosabatlarga taalluqlidir va muayyan shaxslarga qaratilgan vakolatli ko'rsatmani o'z ichiga oladi;

2) hal qiluv qarorida bahsli huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining mumkin bo'lgan va to'g'ri xulq-atvori o'lchovi aniq belgilangan;

3) hal qiluv qarori hakamlik sudining irodasini qonun (davlat irodasi) va taraflarning kelishuvi asosida faoliyat yurituvchi maxsus ijtimoiy shaxs (organ) sifatida ifodalaydi;

4) hal qiluv qarori huquqiy normalarni majburiy ravishda amalga oshirishga va huquqiy munosabatlarni hujjatosti individual tartibga solishga qaratilgan;

5) hal qiluv qarori davlat va xususiy huquq elementlari o'zaro bog'liq bo'lgan majburlashni amalga oshirish usuli sifatida ishlaydi;

6) hal qiluv qarori qonun hujjatlari, hakamlik muhokamasi taraflarining kelishuvi, hakamlik sudining nizomlari va reglamentlari (mahalliy normativ hujjatlar) tomonidan qo'yiladigan talablarga javob bersh kerak" [7, 206-b.].

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, T.N. Neshatayeva hakamlik sudini nizolashayotgan taraflarni yarashtirish shakli, deb hi-

soblaydi [8, 862-b.], chunki qoida tariqasida, hakamlik sudlari nizolarni taraflarni yarash-tirish maqsadini ko‘zlamay hal qiladi, bunga faqat qonunda belgilangan hollardagina yo‘l qo‘yiladi.

Ammo shuni ta‘kidlash kerakki, agar hakamlik sudining hal qiluv qarori jamoat huquqiy sohasiga taalluqli bo‘lsa, biz uni odil sudlov hujjatlari bilan teng deb ayta olmay-miz. Konsessual nazariya nuqtayi nazaridan hakamlik sudining hal qiluv qarori va uni qabul qilish oqibatlarini faqat davlat tomonidan berilgan imtiyozning natijasidir. Vakolatli sudning hujjatlari esa davlat hokimiyatining bevosita ko‘rinishi hisoblanadi.

Hakamlik sudi hal qiluv qarorlarin-ing huquqiy tabiatini faqat ko‘rib chiqilgan tushunchalar orqali oshkor qilish mumkin emas. Aslida, hakamlik sudining hal qiluv qarori yuridik fakt hisoblanadi, ya‘ni huquq normalari huquqiy munosabatlarning paydo bo‘lishi, o‘zgarishi yoki tugatilishi bilan bog‘liq bo‘lgan holatlardir [9, 601-b.]. Hakamlik sudi hal qiluv qarorini yuridik fakt sifatida tahlil qilishning ahamiyati qabul qilingan vakolatli sudning qarori ta‘sirida vujudga keladigan, o‘zgartiriladigan yoki tugatiladigan huquqiy munosabatlar doirasini ko‘rsatishdan iborat.

Avvalo, hakamlik sudining hal qiluv qarori nizoni hal qilish tartibini yakunlaydi va shu nuqtayi nazardan, ushbu hal qiluv qarorini tugatuvchi yuridik fakt sifatida ko‘rib chiqish adolatli bo‘lib, uning paydo bo‘lishi taraflar va hakamlik sudi sudyalari o‘rtasidagi munosabatlarni tugatish bilan bog‘liq bo‘ladi [7, 61-b.]. Bundan tashqari, hakamlik sudi tomonidan qabul qilingan hal qiluv qarorida ishda ishtirok etmagan shaxslar (uchinchi shaxslar), agar ularning huquq va majburiyatlarini mavjud bo‘lsa, mazkur hal qiluv qarori yuzasidan nizolashish yoki uni ijro etish uchun ijro varaqasini berish bo‘yicha vakolatli sud hakamlik muhokamasi ishtirokchilari o‘rtasida munosabatlarning paydo bo‘lishini belgilaydi.

Hakamlik sudining nizo doirasida qabul qilingan hal qiluv qarori bo‘la turib, vakolatli sud ushbu nizo bilan bir xil bo‘lgan da‘vo arizasini qabul qilishni rad etishi yuridik fakt hisoblanadi (O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi 194-moddasi birinchi qismi to‘rtinchi bandi va Iqtisodiy protsessual kodeksi 154-moddasi birinchi qismi ikkinchi bandi). Shuningdek, hakamlik sudining ish yuritishida ayni bir shaxslar o‘rtasida, ayni bir predmet to‘g‘risida va ayni bir asoslar bo‘yicha nizo yuzasidan ish mavjud bo‘lsa, da‘vo bo‘yicha ish yuritishni qabul qilishni rad etishi ham yuridik fakt hisoblanadi (O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi 194-moddasi birinchi qismi uchinchi bandi va Iqtisodiy protsessual kodeksi 154-moddasi birinchi qismi uchinchi bandi).

Fuqarolik sudi tomonlar o‘rtasida ushbu nizoni hakamlik sudiga hal qilish uchun topshirish haqida hakamlik bitimi tuzilsa, arizani qabul qilishni rad etishga yoki ish yuritishni tugatishga yoxud fuqarolik ishlarini ko‘rishni yakunlashga asos bo‘ladi [10, 69-, 117-, 125-b.].

Moddiy nizoni hal qiluvchi hakamlik sudining hal qiluv qarori moddiy huquqiy munosabatlarda yuridik fakt bo‘lib xizmat qiladi, chunki fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullaridan biri sifatida O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 11-moddasi huquqiy munosabatlarni tugatish yoki o‘zgartirishga ishora qiladi. Ushbu o‘rinda hakamlik sudi hal qiluv qarorining konstitutsiyaviy ahamiyati namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, hakamlik sudi shartnomani bekor qilish to‘g‘risidagi talabni qondirib, shu bilan sudga, borishdan oldin taraflar o‘rtasida mavjud bo‘lgan munosabatlarni tugatadi. Bunday sharoitda hakamlik sudining hal qiluv qarori nizo taraflarining moddiy huquqiy munosabatlarini tugatishga qaratilgan yuridik fakt sifatida xizmat qiladi. Majburiyat shartlarini o‘zgartirish to‘g‘risidagi talabni qondirishda ham xuddi analogik vaziyat kuzatiladi, yago-

na farq shundaki, hakamlik sudining hal qiluv qarori huquqni o'zgartiruvchi yuridik fakt sifatida tan olinadi.

Yuqorida qayd etib o'tilganlardan kelib chiqqan holda, hakamlik sudining hal qiluv qarorini o'rganish boshqa huquqni qo'llash hujjatlaridan ajratib turadigan quyidagi bir qator xarakterli xususiyatlarni aniqlashga imkon berdi desak, mublag'a bo'lmaydi:

– hakamlik sudining hal qiluv qarori, o'z navbatida, huquqni qo'llash akti bo'lib, uni boshqa yurisdiksiya organlarining huquqni qo'llash hujjatlaridan farqlash uchun uni qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan organning xususiy-huquqiy xususiyatini ta'kidlash kerak;

– hakamlik sudining hal qiluv qarori talar tomonidan belgilangan tartibda, agar ko'rsatilgan tartib amaldagi qonun hujjatlarining imperativ qoidalariga zid bo'lmasa, qabul qilinadi;

– hakamlik sudining hal qiluv qarori talar tomonidan belgilangan tartibda saylangan yoki tayinlangan hakamlik sudi sudyalari tomonidan qabul qilinadi;

– hakamlik muhokamasi fuqarolik huquqlarini himoya qilishning universal usuli emasligini inobatga olgan holda, fuqarolik-huquqiy munosabatlar va tadbirkorlik subyektlari o'rtasida vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar hakamlik sudi hal qiluv qarorining predmeti bo'lishi mumkin, agar hakamlik bitimi yoki shartnomaning tarkibiy qismi bo'lgan shartnoma sharti mavjud bo'lsa;

– hakamlik sudining hal qiluv qarori taqdim etilgan nizoni mazmuni bo'yicha to'liq yoki uning biron-bir qismini hal qiladi;

– hakamlik sudining hal qiluv qarori yakuniy xususiyatga ega bo'lib, u qabul qilingan paytdan e'tiboran kuchga kirishini nazarda tutadi, buning natijasida uni mohiyati bo'yicha qayta ko'rib chiqish mumkin emas, normativ-huquqiy hujjatlarda belgilab qo'yilgan bir qator o'ziga xos jihatlar bundan mustasno;

– hakamlik sudining hal qiluv qarori vakolatli sud tomonidan belgilangan tartibda bekor qilinishi mumkin;

– hakamlik sudining hal qiluv qarori xususiy shaxslarning faoliyati natijasi bo'lgani sababli, uni ijro etish, odatda, ixtiyoriylik asosida amalga oshirilishini, aks holda, davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanishini ta'kidlash lozim;

– hakamlik sudining hal qiluv qarori ham protsessual huquqiy fakt, ham moddiy-huquqiy ahamiyatga ega.

Hakamlik sudi hal qiluv qarorining ajralib turadigan xususiyatlari bizga umumiy tushuncha orqali mantiqiy qoidalarga muvofiq tuzilgan va bir xil turga kiruvchi tushunchalar bilan taqqoslagan holda aniqlangan tushunchaning o'ziga xos farqlarini ta'kidlab, unga umumlashtirilgan mualliflik ta'rifni berishga imkon beradi.

Hakamlik sudining hal qiluv qarori – fuqarolik-huquqiy va tadbirkorlik subyektlari o'rtasida vujudga keluvchi iqtisodiy nizolarni mohiyatan (to'liq yoki biron-bir qismi) yakuniy hal etish natijalari bo'yicha talar tomonidan saylangan yoki tayinlangan hakamlik sudi sudyasi tomonidan belgilangan tartibda qabul qilingan huquqni qo'llash akti hisoblanadi. U amaldagi qonun hujjatlari talablariga rioya qilgan holda ijro etilishi lozim bo'lgan (ixtiyoriy va majburiy) ham protsessual, ham moddiy-huquqiy munosabatlarda yuridik fakt, vakolatli sud tomonidan cheklangan miqdordagi asoslar bo'yicha alohida ish yurituv tartibida bekor qilinishi mumkin bo'lgan hujjatdir.

Tadqiqot natijalari tahlili

Hakamlik sudining hal qiluv qarori bo'yicha tahliliy natijalardan kelib chiqqan holda, nizolarni muqobil tartibda hal etish usuli sifatida mediatsiya tartib-taomilini qo'llashning ham ahamiyatini e'tiborsiz qoldirishni maqsadga muvofiq emas deb topdik. U. Tvining mediatsiya bo'yicha taraflarning kelishuvga erishishi alohida ahamiyatga ega ekanini bayon qilib, “nizo hal etilganli-

gi”, “kelishuvlar” yoki “ish tugashi” deb ataladigan tushunchalar ko‘pincha muayyan nizo yoki ishning oxiri emasligini, bu yerda ishtirokchilar o‘rtasida, ayniqsa, munosabatlarda davom etayotgani muhim hisoblanishini ta’kidlagan [11, 380-392 b.].

S. Maripovanning qayd etishicha, nizolarni muqobil (sudgacha) hal qilish usuli yordamida nizolashuvchi taraflarga xolis, betaraf mediator o‘zaro maqbul kelishuvga erishishda yordam beradi, lekin u nizo bo‘yicha qaror qabul qilishga va taraflarning hech biriga maslahat berishga haqli emas [12, 38-b.]. Olimaning fikrlari juda o‘rinli ekanligidan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, hakamlik sudlari tomonidan hal qiluv qarori qabul qilinishi mediatsiya natijasida tuzilgan mediatsiya kelishuvidan tubdan farq qiladi. Demak, hakamlik sudining hal qiluv qarorini ijroga qaratish masalasi vakolatli sudlar tomonidan amalga oshirilishi esa bu ma‘lum bir yurisdiksiyaga ega ekanligidan dalolat beradi.

N. Azizovning fikricha, mediativ kelishuv taraflar tomonidan ixtiyoriy ravishda ijro etilishi lozim bo‘lsa-da, unda belgilangan majburiyatlar tegishli tartibda va o‘z muddatida ijro etilmasdi. Bu sud tomonidan manfaatdor tarafning arizasi bo‘yicha ijro varaqasi berish uchun asos bo‘lishi mexanizmi joriy etilishi sudlarning ish yuklamasini kamaytirishga xizmat qildi [13, 151-b.].

Mazkur fikrga qo‘shilish qiyin, chunki mediatsiya tartib-taomili hakamlik sudida bo‘lgan ish yurituvidagi nizolar bo‘yicha ham qo‘llanishi mumkin. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi “Hakamlik sudlari to‘g‘risida”gi Qonunining 37¹-moddasiga ko‘ra, hakamlik muhokamasida mediatsiya nizoni ko‘rib chiqish jarayonida hakamlik sudining qarori qabul qilinguniga qadar qo‘llanishi mumkin. Shuningdek, hakamlik muhokamasining taraflari tomonidan mediatsiya tartib-taomillarini amalga oshirish haqida kelishuv tuzilgan taqdirda, hakamlik sudi mediatsiya tartib-taomili tugaguniga qadar hakamlik muhokamasini qoldirish to‘g‘risida ajrim

chiqaradi. Shuningdek, Qonunning 44-moddasi birinchi bandi beshinchi qismiga muvofiq, hakamlik muhokamasining taraflari mediativ kelishuv tuzgan bo‘lsa, hakamlik muhokamasi tugatiladi.

Milliy amaliyotda mediatsiya tartib-taomili qo‘llanishi asosan ikkinchi taraf (javobgar)ning manfaatiga xizmat qiladi. Chunki mediatsiya tartib-taomiliga asosan birinchi taraf (da‘vogar) tomonidan vakolatli sudga yoki hakamlik sudiga berilgan da‘vo arizasidan so‘ng ikkinchi taraf xohish-istagining ortishi va davlat bojidan qochish hamda boshqa imkoniyatlarga ega bo‘lishdan manfaatdor bo‘lib kelmoqda. Biroq ushbu mediatsiya tartib-taomili qo‘llanishi natijasida erishilgan mediatsiya kelishuvining talab va majburiyatlarini bajarilmaslik oqibatlarida da‘vogarning sarson bo‘lishi va mediatsiya tartib-taomiliga nisbatan ishonch yo‘qolishi kuzatilmog‘da. Qolaversa, javobgar tomonidan ishonchni suiiste‘mol qilinishi natijasida da‘vogarning ayrim huquqlari qo‘pol ravishda paymol qilinishiga olib kelmoqda.

Masalan, birinchi tomondan “Uzbek leasing international A.O.” AJ, ikkinchi tomondan “Zakovat nashriyot uyi” MCHJ, uchinchi tomondan professional mediatordan iborat taraflarning xohish-istagi asosida tuzilgan 6/LM-sonli mediatsiya kelishuviga asosan, 2022-yil 22-iyuldagi Toshkent tumanlararo iqtisodiy sudining ish yurituvida bo‘lgan 4-1001-2201/34076-sonli ish bo‘yicha nizo yuzasidan taraflarning hamkorligi asosida o‘zaro maqbul qarorga erishilgan. Biroq mazkur kelishuv bo‘yicha kelishilgan talab va majburiyatlar ikkinchi taraf tomonidan ixtiyoriy tartibda ijro qilinmagan. Buning natijasida birinchi taraf qaytadan iqtisodiy sudga da‘vo arizasi bilan murojaat qilishga majbur bo‘lgan [14].

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, mazkur mediativ kelishuv taraflar tomonidan ixtiyoriy ravishda ijro etilishi belgilangan bo‘lsa-da, undagi talab va majburiyatlar tegishli tartibda hamda o‘z muddatida ijro

etilmasligi sud tomonidan manfaatdor tarafning arizasi bo‘yicha sud buyrug‘i berish uchun asos bo‘lishi mexanizmini joriy etish natijasida sudlarning ish yuklamasini kamaytirishga va yarashuv institutining rivojlanishiga xizmat qiladi, deb aytishimiz mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi 135-moddasi birinchi qismi beshinchi bandi va Fuqarolik protsessual kodeksi 171-moddasi birinchi qismi to‘qqizinchi bandiga ko‘ra, yozma bitim mavjud bo‘lgan taqdirda, undiruvni qarzdorning majburiyatlari bajarilishining ta‘minoti bo‘lgan mol-mulkka qaratish to‘g‘risida talab bildirilgan bo‘lsa, sud buyrug‘ini berishga asos bo‘lishi belgilab qo‘yilgan.

Bitimlar jismoniy va yuridik shaxslarning ongli, aniq maqsadga qaratilgan, erk-istagi asosidagi xatti-harakatlari bo‘lib, ularni amalga oshirish orqali tomonlar muayyan huquqiy oqibatlarga erishishga intiladilar. Masalan, qarzga pul berish qarzga pul bergan shaxsda (qarz beruvchida) qarzni qaytarib olish huquqini, qarzni olgan shaxsda (qarzdor) esa qarzga olgan pulini yoki ashyolarni qaytarish majburiyatini vujudga keltiradi. Bitimning mohiyati subyektning erk izhoriga asoslangan, uning negizida uning irodasi yotadi. Bu esa shaxsning qo‘yilgan maqsadga

erishish yo‘liga yo‘naltirilgan va asoslangan istagidir. Bitim subyektlarining erk-irodasi mazmuni ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta‘siri ostida shakllanadi: tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi shaxslar foyda olish maqsadida tovarlarning sotilishi va xizmat ko‘rsatish uchun bitim tuzadilar; fuqarolar bitim tuzish orqali moddiy hamda ma‘naviy ehtiyojlarini qondiradilar va h.k [15].

Xulosalar

Nazariy va amaliy tahlillardan kelib chiqqan holda, biz O‘zbekiston Respublikasi “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonunining 29-moddasi to‘rtinchi bandiga “taraflar o‘z huquqlari himoya qilinishini so‘rab” degan so‘zlaridan keyin “Qonunda nazarda tutgan hollarda sud buyrug‘ini berish bo‘yicha vakolatli” degan so‘zlar bilan qo‘shimcha kiritishni taklif qilamiz. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi 135-moddasi birinchi qismining oltinchi bandini “Kodeksning 135-moddasida nazarda tutgan hollarda, taraflar o‘rtasida mediativ kelishuv tuzilgan bo‘lsa” degan matn bilan, Fuqarolik protsessual kodeksi 171-moddasi birinchi qismi o‘ninchi bandini esa “Kodeksning 171-moddasida nazarda tutgan hollarda, taraflar o‘rtasida mediativ kelishuv tuzilgan bo‘lsa” degan matn bilan to‘ldirishni taklif qilamiz.

REFERENCES

1. Ispolneniye i osparivaniye resheniy mezhdunarodnykh kommercheskikh arbitrazhey [Enforcement and challenging of international commercial arbitration decisions]. Commentary on the New York Convention of 1958 and Chapters 30 and 31 of the APC of the Russian Federation of 2002. 2008, pp. 81–85.
2. Gorun D. The Arbitration Decision in the Light of the Legal Provisions: Theoretical and Practical Aspects”. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 2017, vol. 7, no. 5, pp. 57–58.
3. Otaxonov F.X. Nizolarni muqobil hal qilish – Al‘ternativnoye razresheniye sporov [Alternative dispute resolution]. Institute of Legislative Problems and Parliamentary Research under the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan. A collection of articles. 2022, p. 85.
4. Raxmonqulov X.R., Oqyulov O.O. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh [Commentary on the Civil Code of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, Vektor-Press publ., 2010.

5. Modelnyy Zakon o treteyskikh sudakh i treteyskom razbiratelstve (prinyat postanovleniyem Mezhparlamentskoy Assamblei gosudarstv [Model Law on Arbitration Courts and Arbitration Proceedings (adopted by a resolution of the Interparliamentary Assembly of States)]. Members of the Commonwealth of Independent States from November 25, 2016, no. 45-6.
6. Lew J.D.M. Applicable Law in International Commercial Arbitration: A Study in Commercial Arbitration Awards (Oceana Transnational services). New York, Oceana Publ, 1978.
7. Kurochkin S.A. Treteyskoye razbiratelstvo grazhdanskikh del v Rossiyskoy Federatsii: teoriya i praktika [Arbitration of civil cases in the Russian Federation: theory and practice]. Moscow, Vol'tere Kluver publ., 2009, pp. 61–206.
8. Kommentariy k Arbitrazhnomu protsessualnomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii [Commentary on the Arbitration Procedural Code of the Russian Federation]. Ed. A.A. Ivanova. Moscow, 2011, p. 862.
9. Marchenko M.N. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law]. 2nd ed., revised. and additional. Moscow, 2008, p. 601.
10. Yodgorov X., Saidmuratov B. Fuqarolik ishlari bo'yicha sudga murojaat qilish tartibi [Procedure for applying to court in civil cases]. Supreme Court of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 2017, p. 125.
11. Twining. W. Alternative to What? Theories of Litigation, Procedure and Dispute Settlement in Anglo-American Jurisprudence: Some Neglected Classics. *The Modern Law Review*, no. 56 (3), pp. 380–392.
12. Maripova S. Fuqarolik protsessida mediatsiyani qo'llash: qiyosiy-huquqiy tahlil [Application of mediation in civil proceedings: a comparative legal analysis]. PhD thesis. 2022, p. 38.
13. Azizov N.A. Iqtisodiy sudlar tomonidan birinchi instansiyada ish yuritish tartibini takomillashtirish [Improvement of procedure of economic courts in the first instance]. PhD thesis. 2022, p. 151.
14. 6/LM- No. Mediation Agreement. 2022.
15. Raxmonqulov X.R., Oqyulov O.O. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh. [Commentary on the Civil Code of the Republic of Uzbekistan] 2010, vol. 1, p. 292. Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/7/74875.pdf>

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./GZHI3615>
UDC: 347.9(045)(575.1)

ФУНКЦИИ НОТАРИАТА В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОВОМ ГОСУДАРСТВЕ

Каримова Мадина Мирзаджановна,
преподаватель Академического лица
при Ташкентском государственном юридическом университете
ORCID: 0000-0003-2019-8897
e-mail: madinakarimova057@gmail.com

Аннотация. В настоящей научной статье рассматриваются различные функции нотариата и их применение на практике в современном правовом государстве. Автором были раскрыты содержание и целевая направленность нотариальных функций по отношению к правовой системе государства. Актуальность исследования состоит в рассмотрении функций нотариата с точки зрения развития современного информационного общества, так как он обеспечивает защиту прав и законных интересов граждан и юридических лиц, реализует механизмы защиты прав участников гражданского оборота, постоянно обновляется и совершенствуется. Цель исследования в научной статье состоит в том, чтобы раскрыть основные функции нотариата и их особенности в современном правовом государстве. Результатом исследования является утверждение о том, что в условиях цифровизации гражданского оборота реализация функции нотариата происходит с привлечением цифровых инструментов и созданной для этого электронной инфраструктуры, которые в своей совокупности позволяют оперативно получать необходимые сведения и совершать нотариальные действия в условиях, гарантирующих правовую безопасность участников сделки. Проведённое исследование позволило прийти к выводу о необходимости продолжения работы по созданию дополнительных условий для эффективной реализации функций нотариата в контексте цифровизации гражданского оборота, учитывая высокое значение нотариата.

Ключевые слова: нотариус, функции, основные направления, защита, правовое государство, специфика, удостоверение.

ZAMONAVIY HUQUQIY DAVLATDA NOTARIATLARNING VAZIFALARI

Karimova Madina Mirzadjanovna,
TDYU qoshidagi akademik litsey o'qituvchisi

Аннотация. Ushbu ilmiy maqolada notariusning turli funksiyalari va ularning zamonaviy huquqiy davlatda amaliyotda qo'llanishi ko'rib chiqiladi. Muallif davlat huquqiy tizimi bilan bog'liq holda notarial funksiyalarning mazmuni va maqsadli yo'nalishini ochib beradi. Tadqiqotning dolzarbligi notariusning vazifalarini zamonaviy axborot jamiyati rivojlanishi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqishdan iborat, chunki u fuqarolar va yuridik shaxslarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi, huquqlarni himoya qilish mexanizmlarini amalga oshiradi. Fuqarolik bitimlari ishtirokchilarining soni doimiy ravishda yangilanadi va takomillashtiriladi. Ilmiy maqoladagi tadqiqotning maqsadi zamonaviy huquqiy davlatda notariusning asosiy funksiyalari va ularning xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatadiki, fuqarolik muomalasini raqamlashtirish sharoitida notarial funksiyani bajarish raqamli vositalar va shu maqsadda yaratilgan elektron infratuzilmani jalb qilgan holda amalga oshiriladi. Bu zarur hujjatlarni birgalikda tezkorlik bilan olish, bitim taraflarining huquqiy

xavfsizligini kafolatlaydigan sharoitlarda ma'lumot olish va notarial harakatlarni amalga oshirish imkonini beradi. O'tkazilgan tadqiqot notariusning yuksak ahamiyatini hisobga olgan holda, fuqarolik muomalasini raqamlashtirish sharoitida notarius funksiyalarini samarali amalga oshirish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish ishlarini davom ettirish zarur, degan xulosaga kelish imkonini berdi.

Kalit so'zlar: notariat vazifalari, asosiy yo'nalishlar, himoya qilish, qonun ustuvorligi, o'ziga xos xususiyatlar, sertifikatlash.

FUNCTIONS OF NOTARIES IN A MODERN LEGAL STATE

Karimova Madina Mirzadjanovna

Teacher of Academic Lyceum under
Tashkent State University of Law

Abstract. This scientific article examines the various functions of the notary and their application in practice in a modern rule-of-law state. The author revealed the content and target orientation of notarial functions in relation to the legal system of the state. The relevance of the study is to consider the functions of the notary from the point of view of the development of the modern information society, since it ensures the protection of the rights and legitimate interests of citizens and legal entities, implements mechanisms for protecting the rights of participants in civil transactions, is constantly updated and improved. The purpose of the research in the scientific article is to reveal the main functions of the notary and their features in a modern rule-of-law state. The result of the study is the statement that in the conditions of digitalization of civil circulation, the implementation of the notary function occurs with the involvement of digital tools and the electronic infrastructure created for this purpose, which together make it possible to quickly obtain the necessary information and perform notarial actions in conditions that guarantee the legal security of the parties to the transaction. The study made it possible to come to the conclusion that it is necessary to continue work to create additional conditions for the effective implementation of the functions of the notary in the context of the digitalization of civil circulation, given the high importance of the notary.

Keywords: notary, functions, main directions, protection, rule of law, specifics, certification.

Введение

Актуальность темы. Нотариат занимает особое место в системе государственных органов и в силу своего правового статуса наделён множеством полномочий для защиты прав, законных интересов физических и юридических лиц. На данный момент нотариусы выполняют множество социально значимых и правовых задач, целевые направления реализации которых выражаются в соответствующих функциях. Однако современные социальные и экономические условия развития общества обуславливают необходимость постоянной доработки, расширения и совершенствования данных функций. Реализация различных функций нотариусами на данный момент – очень актуаль-

ная задача, особенно если учитывать усложняющиеся общественные отношения, тенденции цифровизации, факторы роста рабочей нагрузки на нотариусов в их практической деятельности.

Цель научной статьи состоит в том, чтобы раскрыть правовую природу выполнения некоторых функций нотариата (нотариусов) в современном правовом государстве, с которыми связана данная деятельность, и определить перспективы их дальнейшего развития.

Уровень научной разработанности по вопросам исследования функций нотариата достаточно высокий, среди широкого круга исследователей отличается своим содержанием и различными подходами. Так, отдельные вопросы функций но-

тариата исследовали такие авторы, как А.В. Герасимов, П.В. Надтачаев, Н.З. Зотиков, В.М. Боер, Н.И. Уздимаева, Р.М. Фатхелбаянов, П.А. Кучеренко, С.П. Шатилов, Т.В. Ярошенко, О.В. Моисеева, А. Pereira, L. Weyts, A. Toure, Y. Pepin, M. Lachance, A. Nicholas и другие.

Материалы и методы

Методология исследования в научной статье состоит в использовании таких методов познания, как диалектический метод, анализ, синтез, индукция, дедукция, обобщение, моделирование, прогнозирование. Обоснование необходимости и практической значимости научной статьи состоит в том, что на данный момент функции нотариата широко применяются на практике, однако теоретико-правовое объяснение данных функций нуждается в дальнейшем развитии в соответствии с тенденциями нотариальной практики.

В качестве обоснования необходимости изучения применяемых функций нотариата, методологии исследования изложим следующие правовые позиции касательно темы исследования.

Результаты исследования

В современном правовом государстве нотариат занимает особое место, так как выполняет множество социально важных, правовых задач для реализации и защиты прав человека. Весь комплекс задач полномочий, прав и обязанностей нотариусов выражены в функциях нотариата. В свою очередь функция нотариата – это основные направления деятельности нотариата как социального-правового института, функционирующего для реализации прав и законных интересов участников гражданских правоотношений.

По мнению исследователей, функции нотариата представляют собой «основные направления его деятельности, отражая особенности нотариата как уникального правового института, имеющего своей задачей защиту субъективных прав гражд-

дан и юридических лиц в частноправовой сфере и осуществляющего деятельность на принципе публичности. Рассмотрение функций нотариата имеет большое значение для решения вопроса о том, имеют ли нотариальные функции специфику, вытекающую из отличий нотариата от государственных органов, а также негосударственных органов и организаций; насколько особенности нотариальных действий определяют необходимость их выполнения только нотариусами и исключительно в рамках нотариального производства» [1].

Следует отметить, что нотариусы осуществляют такие распространённые на практике функции, как правозащитная, предупредительно-профилактическая, фискальная, удостоверительная функции. Во многих зарубежных странах, например в Португалии, данные функции осуществляют государственные нотариусы [2, р. 479]. По мнению зарубежных исследователей, функции нотариата исходят из специфики действий нотариусов на практике [3, р. 147–150], отличаясь своей многогранностью и содержательностью, если их толковать на конкретных примерах практической деятельности.

Учитывая специфику и особенности функций нотариата, рассмотрим их разновидности и приведём соответствующее научное описание.

Фискальная функция отражает возможность нотариата способствовать решению государственных задач в части финансового обеспечения правоотношений, складывающихся с участием публичного субъекта. Так, «органы нотариата способствуют решению такой государственной задачи, как привлечение всех обязанных лиц к уплате налогов путём уведомления налоговых органов об удостоверении договоров дарения и выдаче свидетельств о праве на наследство» [1].

По мнению Е.О. Климовой, фискальная функция проявляется следующим образом:

1) через формирование доходов посредством аккумуляции средств;

2) применение фискальной функции ограничено [4];

3) через определение тарифов и взимания пошлин за оказание нотариальных услуг и оформление документов в рамках нотариального делопроизводства. Например, нотариусы осуществляют проверку об уплате налогов путём уведомления налоговых органов об удостоверении договоров купли-продажи и выдаче свидетельств о праве на наследство.

Следует отметить, что в Австралии фискальная функция осуществляется нотариусами исходя из такого критерия, как высокая квалификация нотариуса [5], что также свойственно нотариальной практике других зарубежных стран (например, стран Западной Европы) [6, р. 33–48]. В Квебеке действуют дифференцированные ставки пошлин на осуществление нотариальных услуг для обеспечения равного доступа всего населения страны к нотариату и правосудию [7, р. 157–174].

Определённый интерес представляет удостоверительная функция нотариата, которая заключается в наделении нотариуса полномочием придания от имени государства юридическим действиям участников гражданского оборота особого правового характера.

В некоторых зарубежных странах, например в Германии, согласно параграфу 311 Германского гражданского уложения, предусмотрена обязательная нотариальная и судебная форма оформления договоров (применительно к процессам передачи имущества или оформления правовых запретов) [8].

Понятно, что любые юридически значимые действия участников гражданского оборота имеют правовой характер, но их взаимодействие в рамках нотариальной удостоверительной процедуры придаёт им качественно иной характер. Удо-

стоверительная процедура позволяет по своим основным составляющим и определённой динамике её развития установить необходимый фактический состав и принять правильное правовое решение. Удостоверительная деятельность связана с реализацией как контрольных, так и правозащитных полномочий нотариусов. Поэтому ряд нотариальных действий непосредственно связан с удостоверением, в частности сделок и юридических фактов [9].

Удостоверительная функция нотариусов, работающих с юридическими документами, выражена в том, что они либо подтверждают личность какого-либо лица, либо удостоверяют определённое событие. Обычно удостоверительная функция юридических документов предполагает закрепление в них правового статуса субъектов определённых правоотношений [10]. Например, нотариусы устанавливают подлинность воли сторон перед совершением сделок купли-продажи недвижимого имущества, проверяют дееспособность участвующих в сделке сторон, после чего удостоверяют соответствующий договор.

Наряду с вышесказанным, следует обратить внимание на правозащитную функцию нотариата. Правозащитная функция нотариата является производной от его правовой природы. Именно эта функция в определённой мере сближает нотариат с деятельностью других государственных органов, в чьи полномочия входит защита прав и законных интересов субъектов права. Её значимость повышается в условиях развития правового государства, где существует очевидная потребность в действии эффективных юридических механизмов, которые позволяют осуществлять защиту прав и законных интересов субъектов общественных отношений [11]. По мнению некоторых учёных, правозащитная функция нотариата

та имеет тесную связь с правоохранительной функцией, особенно если речь идёт про деятельность государственных нотариусов [12].

Как отмечают некоторые исследователи, «данная функция нотариата выражается в том, что, обеспечивая законность и правомерность юридических действий участников правоотношений, деятельность нотариата фактически приводит к снижению количества гражданских и уголовных правонарушений» [13]. Данная позиция представляется верной, но нуждается в дальнейшем теоретико-правовом объяснении.

Так, нотариусы в своей практической деятельности обеспечивают законность и правомерность действий обращающихся к ним лиц за совершением нотариальных действий. Нотариус в каждом отдельном случае не допускает совершение нотариального действия, если одна из сторон в правоотношении является недееспособной или очевиден факт совершения сделки дарения определённого имущества по принуждению. Также отметим, что нотариус перед регистрацией сделки купли-продажи квартиры, проверяет подлинность документов о собственнике квартиры, чтобы не допустить мошенничества или подделки документов на квартиру.

Как считает А. Nicholas, правозащитная функция нотариусов выражена в практике их работы, особенно в обеспечении доказательств с «целью предотвращения вынесения неправоудного решения (failure of justice) либо затягивания судебного разбирательства» [14]. Соглашаясь с мнением исследователя, следует отметить тесную взаимосвязь правозащитной функции с вышеназванными функциями нотариата.

Определив некоторые функции нотариата, следует отметить, что одна из главных функций в деятельности нотариата – это предупредительно-профилактическая

функция, так как именно она полностью отражает специфику работы нотариусов и раскрывает её роль в решении правовых задач, урегулировании конфликтов между участниками гражданского оборота. Данная функция во многом реализуется посредством участия нотариуса как беспристрастного медиатора в процессе досудебного урегулирования спора. Но в то же время деятельность нотариуса связана с удостоверительной функцией, оформлением документов, и в полномочия нотариусов не входит разрешение споров о праве.

Нотариат является самостоятельным институтом в правовой системе, значение которого заключается в решении задач по установлению взаимодействия и защите прав и интересов субъектов гражданского оборота [15].

Учитывая специфику нотариальной практики, функции нотариусов не могут существовать изолированно друг от друга. Нотариус в своей деятельности может реализовывать несколько функций одновременно: от профилактической до правозащитной, особенно если учитывать социальную ценность медиаторских полномочий нотариусов. Функции нотариусов построены по их задачам и полномочиям, но в науке они являются предметом исследования по конкретно сложившейся классификации.

Их соотношение позволяет сказать о том, что все функции нотариата взаимосвязаны, находятся в постоянном развитии и дополняют друг друга ввиду многопрофильности деятельности нотариусов в гражданском праве.

Анализ результатов исследования

В доктрине права выделяются и другие функции правореализационной практики нотариусов: контрольная, координационная и иные функции. Правореализационная практика нотариата относится к многофункциональным системам, где

каждая функция призвана отражать тот или иной аспект влияния на сферу общественных отношений. Рассматриваемые в совокупности функции позволяют раскрыть роль и место нотариальной правореализационной практики среди иных средств правового регулирования общественных отношений [16]. Совершение нотариального действия зачастую может быть связано с необходимостью уплатить налоги, собрать полный пакет документов или уплатить государственную пошлину, что подразумевает выполнение предусмотренных законом обязанностей, соответствующая реализация которых тоже является объектом контрольной функции нотариата.

Нельзя забывать и про функции нотариата, связанные с оформлением документов с участием иностранного элемента [17], что актуально и наиболее применимо с возможностями цифровых технологий. Нотариат определённого государства активно взаимодействует с нотариатом других государств, особенно если это происходит в рамках дружественных и партнёрских отношений государств в гражданско-правовой сфере. Во многих же зарубежных странах особенно распространена деятельность государственных нотариусов [18, с. 278], где преобладают больше правоудостоверительная, правозащитная и профилактическая функции нотариата.

В теоретико-правовом объяснении функций нотариата существует такая актуальная проблема, как относительно невысокая связь теории с практикой, что в перспективе необходимо решать посредством оформления интерактивных информационных пособий и научных изданий, где в качестве соавторов информационных источников выступали бы в первую очередь нотариусы.

Однако наряду с данным направлением мероприятий, представляется необхо-

димым расширять образование в сфере нотариата, например посредством увеличения квот в юридических техникамах, вузах и факультетах по направлению «Гражданское право и нотариат». Образование в сфере нотариата позволяет реализовать такие функции, как предупредительно-профилактическая и правозащитная, так как обучающиеся лица могут проходить соответствующую образовательную практику в нотариальных конторах, изучать соответствующую информационную литературу и практику реализации законодательства о нотариате.

Развитие функций нотариата должно быть тесно связано с нотариальной практикой, результаты которой должны быть зафиксированы в зафиксированных научных и информационных источниках. Ввиду этого представится возможным и эффективным выявлять и анализировать актуальные проблемы в сфере функций нотариата и моделировать способы их решения. Научные достижения должны основываться на изучении прежде всего нотариальной практики.

Применение в данном направлении цифровых технологий очень актуально, если учитывать активную вовлечённость современной молодёжи в социальные сети, интернет-ресурсы, электронные образовательные ресурсы. В связи с этим необходимо дальнейшее расширение образовательной составляющей нотариата в цифровой среде.

Наряду с вышеуказанным, необходимо отметить, что расширение кадрового состава в нотариате необходимо по той причине, что и в нотариате часто происходит ротация специалистов, поэтому требуются новые специалисты, помощники и нотариусы, особенно обучившиеся по современным методам образования.

Определив функции нотариата, нельзя забывать значение научных исследований и образовательной составляющей нотари-

ата, прежде всего как социально-правового института. Заинтересованность в практическом выражении функций нотариата должна возрастать, с соблюдением конфиденциальности документальной работы.

Выводы

В завершение проведённого исследования можно сделать вывод о том, что нотариат может выступать в роли полноценного многофункционального института гражданского общества, призванного обеспечивать защиту прав и законных интересов граждан. Сущность функций нотариата заключается в удостоверении и подтверждении определённых прав и фактов в юридическом закреплении гражданских прав, в целом – в эффективной защите прав, законных интересов физических и юридических лиц в процессе их взаимодействия в гражданском обороте.

Было кратко определено, что функции нотариата представляют собой основные направления деятельности нотариусов. В современном правовом государстве данные функции дополняют правореализационную практику, а также позволяют обеспечивать правомерность действий участвующих в правоотношениях лиц. Они отражают особенности нотариата как уникального правового института, имею-

щего свои задачи для защиты субъективных прав граждан и юридических лиц.

Для совершенствования теоретико-правового понимания функций нотариата необходимо укреплять научную базу о нотариате в целом, увеличивая количество соответствующих исследовательских работ, а также значение проводимых обучаемых практик среди лиц, собирающихся стать нотариусами или начавшими осуществлять профессиональную деятельность в сфере нотариата. Применение в данном направлении цифровых технологий очень актуально, если учитывать активную вовлечённость современной молодёжи в социальные сети, интернет-ресурсы, электронные образовательные ресурсы. Поэтому необходимо дальнейшее расширение образовательной составляющей нотариата в цифровой среде. Соответственно, в условиях цифровизации гражданского оборота реализация функций нотариата происходит с привлечением цифровых инструментов и созданной для этого электронной инфраструктуры, которые в своей совокупности позволяют оперативно получать необходимые сведения и совершать нотариальные действия в условиях, гарантирующих правовую безопасность участников сделки.

REFERENCES

1. Gerasimov A.V., Nadtachayev P.V. Rol' notariata v sovremennom grazhdanskom prave [The role of the notary in modern civil law]. Vestnik KrasGAU – Krasgau Bulletin. 2014, no. 12. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-notariata-v-sovremennom-grazhdanskom-prave>.
2. Pereira A. European Tort Law 2004. Springer Vienna, 2006. pp. 479–509.
3. Weyts L. L'Europeanisation, une Entreprise positive pour une bonne Globalisation. Notarius International. 2001, no. 6. pp. 147–150.
4. Zotikov N.Z. Fiskal'naya funktsiya nalogov, yeye vliyaniye na dokhody byudzhetrov razlichnykh urovney [The fiscal function of taxes, its impact on budget revenues at various levels]. Vestnik GUU – Gazette GU. 2023, no. 1. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/fiskalnaya-funktsiya-nalogov-ee-vliyanie-na-dohody-byudzhetrov-razlichnykh-urovney>
5. Schedule of NSW Public Notaries Recommended Scale of Fees. *NSW Government Gazette*. 2008, no. 93.

6. Toure A. Regards croises sur la notion de groupe de societes en Afrique francophone. *Notarius International*. 2005, no. 10. pp. 21–28.
7. Pepin Y., Lachance M. National Report Quebec. *Notarius International*. 2003, no. 8, pp. 157–174.
8. Seliverstov Ye.A. Zarubezhnyy opyt notarial'nogo udostovereniya sdelok [Foreign experience in notarization of transactions]. *Vestnik nauki*, 2020, no. 2 (23). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-notarialnogo-udostovereniya-sdelok>
9. Boyer V.M. Institut notarial'noy deyatelnosti: ponyatiye, sushchnost', sodержaniye. [Institute of notarial activity: concept, essence, content. Scientific notes of the St. Petersburg University of Management Technologies and Economics]. 2009, no. 2 (24). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-notarialnoy-deyatelnosti-ponyatie-suschnost-soderzhanie>
10. Uzdimaeva N.I. Funktsii yuridicheskikh dokumentov [Functions of legal documents]. *Contentus*. 2020, no. 8. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-yuridicheskikh-dokumentov>
11. Kucherenko P.A. Pravooshchitnaya funktsiya sovremennogo notariata [Human rights function of modern notaries]. *Vestnik RUDN – RUDN University Bulletin*. 2015, no. 2. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravooshchitnaya-funktsiya-sovremennogo-notariata>
12. Shatilov S.P. Pravooshchitel'naya funktsiya gosudarstva kak teoretiko-pravovaya kategoriya [The law enforcement function of the state as a theoretical and legal category]. 2018, no. 3. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravooshchitel'naya-funktsiya-gosudarstva-kak-teoretiko-pravovaya-kategoriya>
13. Fatkhelbayanov R.M. Pravooshchitel'naya deyatelnost' notariata v sovremennoy Rossii [Law enforcement activities of the notary in modern Russia]. *Otechestvennaya yurisprudentsiya – Domestic jurisprudence*. 2020, no. 3 (42). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravooshchitel'naya-deyatelnost-notariata-v-sovremennoy-rossii>
14. Kronfeld N.A. The Preservation and Discovery of Evidence Under Federal Rule of Civil Procedure 27. 78 *Geo. L. J.* p. 593. Lexis Nexis Academic. 9 September 2011.
15. Yaroshenko T.V. Preventivnaya funktsiya notariata: aktual'nyye voprosy [Preventive function of the notary: current issues]. *Bulletin of the Baltic Federal University*. I. Kant. 2021, no. 4. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/preventivnaya-funktsiya-notariata-aktualnye-voprosy>
16. Moiseyeva O.V. Funktsii pravorealizatsionnoy notarial'noy praktiki kak napravleniya vozdeystviya na obshchestvennyye otnosheniya. *Vestnik PAPS* [Functions of legal notarial practice as a direction of influence on public relations]. 2010, no. 4. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-pravorealizatsionnoy-notarialnoy-praktiki-kak-napravleniya-vozdeystviya-na-obshchestvennyye-otnosheniya>
17. Semenova S.O. Pravovoye regulirovaniye notarial'noy deyatelnosti v mezhdunarodnykh otnosheniyakh [Legal regulation of notarial activities in international relations]. *E-Scio*. 2022, no. 5 (68). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-notarialnoy-deyatelnosti-v-mezhdunarodnykh-otnosheniyakh>
18. Rozova N. A. Klyuchevyye osobennosti pravovogo regulirovaniya otvetstvennosti notariusov v zarubezhnykh stranakh [Key features of the legal regulation of notaries' liability in foreign countries]. *Molodoy uchenyy – Young Scientist*. 2022, no. 52 (447), pp. 278–281.
19. Sefrioui H. *Rapport National Maroc*. *Notarius International*. 2005, no. 10. pp. 33–48.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./DPED8349>
UDC: 347.746.420(045)(575.1)

MILLIY QONUN HUJJATLARIDA MEDIATSIYA INSTITUTINING UMUMIY TAVSIFI HAMDA USHBU SOHA DOIRASIDA ANIQLANGAN MUAMMOLAR

Jalilova Sardora Abduroziq qizi,

Qashqadaryo viloyati yuridik texnikumi o'qituvchisi,
ORCID:0009-0004-3345-1024
e-mail: barristor1997@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy qonunchiligimizda mediatsiya institutining umumiy tavsiflari va ushbu sohada aniqlangan muammolar yoritilgan. Mediatsiya institutiga nisbatan milliy va Yevropa huquqshunolarining qarashlari va tahlillari keltirib o'tilgan. Shuningdek, maqolada nizolarni muqobil hal etishning boshqa usullari ham keltirib o'tilgan. Hamda mediatsiya institutining dastlab qaysi mamlakatlarda shakllanganligi va qay usulda ushbu institut rivojlanganligi, shuningdek, bugungi kunda ushbu institutning nizolarni hal qilishda ko'rsatayotgan roli haqida ham tahlillar keltirilgan. Maqolaning keyingi qismida "Mediatsiya" institutining O'zbekiston qonunchiligiga kirib kelishi hamda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar xronologiyasi tahlil qilingan. Va nizolarni hal qilishda mediatsiyadan foydalanish O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga qanchalik ijobiy ta'sir ko'rsatganligi yoritib berilgan. Mazkur mavzuni tadqiq etish jarayonida sud hujjatlarini ijro etish bosqichida mediatsiya institutini yanada rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha bir qancha huquqshunos olimlarning izlanishlari va takliflarini inobatga olgan holda qator takliflar va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: nizolarni muqobil hal qilish, muqobil yechim, hakamlik, muzokaralar, mediatsiya, mediatorlar, o'zaro maqbul kelishuvga erishish, mustaqil uchinchi shaxs, kelishuv bitimi, mediativ kelishuv, hakamlik qarori, mediator figurasi.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ИНСТИТУТА МЕДИАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ И ПРОБЛЕМЫ, ВЫЯВЛЕННЫЕ В ЭТОЙ ОБЛАСТИ

Жалилова Сардора Абдурозик кизи,
преподаватель Кашкадарьинского
областного юридического техникума

Аннотация. В данной статье дано общее описание института медиации в национальном законодательстве и выявленные в этой сфере проблемы. Представлены взгляды и анализ отечественных и европейских юристов относительно института медиации. В статье также упоминаются другие способы альтернативного разрешения споров. Указывается, в каких странах впервые сформировался и как развивался институт медиации, анализируется роль этого института в разрешении споров. Далее исследуется процесс внедрения института медиации в законодательство Узбекистана и хронология принятых нормативно-правовых документов. В процессе исследования данной темы выявлено, как использование медиации в разрешении конфликтов положительно повлияло на развитие гражданского общества в Узбекистане, дальнейшее развитие и совершенствование института медиации на стадии исполнения судебных документов. С учётом проведённого исследования и мнений ряда учёных-правоведов разработан ряд предложений и рекомендаций.

Ключевые слова: альтернативное разрешение спора, альтернативное решение, арбитраж, переговоры, посредничество, посредники, достижение взаимоприемлемого соглашения, независимая третья сторона, мировое соглашение, медиативное соглашение, арбитражное решение, фигура медиатора.

GENERAL DESCRIPTION OF MEDIATION INSTITUTION IN NATIONAL LEGISLATIVE DOCUMENTS AND IDENTIFIED PROBLEMS IN THIS FIELD

Jalilova Sardora Abduroziq qizi

Teacher of Law College of Kashkadarya Region

Abstract. This article covers a general description of the institution of mediation in our national legislation and the problems identified in this field. In which countries the mediation institute was first formed and how this institute developed, as well as analyses of the role of this institute in resolving disputes, are presented. In the next part of the article, the entry of the “Mediation” institute into the legislation of Uzbekistan and the chronology of the adopted normative legal documents are analyzed. And how the use of mediation in conflict resolution had a positive effect on the development of civil society in Uzbekistan. This article presents the views and analyses of national and European jurists regarding the institution of mediation. The article also mentions other methods of alternative dispute resolution. In the process of researching this topic, further development and improvement of the institution of mediation at the stage of execution of court documents a number of proposals and recommendations have been developed, taking into account the research and proposals of several legal scholars.

Keywords: alternative dispute resolution, alternative solution, arbitration, negotiation, mediation, mediators, reaching a mutually acceptable agreement, an independent third party, settlement agreement, mediation agreement, arbitration decision, mediator figure.

Kirish

Bugungi kunda nizolarni muqobil hal qilish usullari juda faol va keng rivojlangan. Mojaroning muqobil yechimi keng ma'noda suddan tashqari har qanday shaklda hal qilishni anglatadi. Nizolarni muqobil hal etish usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi: hakamlik, muzokaralar, mediatsiya.

Zamonaviy tushunchalarda mediatsiya XX asrning ikkinchi yarmida AQSh, Avstraliya va Buyuk Britaniyada rivojlana boshlagan. Yevropada mediatorlar oilaviy munozaralarni hal qilishga jalb qilingan [1]. Mediatsiya haqida huquqshunos olimlar turli xil ta'riflar bergan. Jumladan, huquqshunos Saymon Fisher “Mediatsiya – betaraf uchunchi tomonlar ishtirokida bahslarni yechishning muqobil va yashirin usuli”, deb atasa, A.Y. Konnov mediatsiyani muzokara sifatida ko'radi, lekin bunda muzokaraning mediatsiyadan asosiy

farqi yuzaga kelgan nizoni hal qilish maqsadida mustaqil uchinchi shaxs ishtirok etishini hisobga olish lozimligi hisoblanadi. Sh.M. Masadikov esa mediatsiyani taraflarga o'zaro maqbul kelishuvga erishishiga ko'maklashuvchi va qaror chiqarish huquqiga ega bo'lmagan betaraf mediator yordamida ular o'rtasidagi nizoni hal qilish usuli sifatida tushunadi. Nizolarni hal qilishda mediatsiyadan foydalanish O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mediatsiyaning ijobiy roli shundaki, u tinchlik va zo'ravonliksiz madaniyatni eng yuqori qadriyat deb tan oladi. Mediatsiyaning maqsadi – jamoatchilik ongini “qayta ishga tushirish”, qarama-qarshi munosabatdan jamiyatning barcha a'zolarining o'zaro bog'liqligini anglash va tushunishdan iboratdir.

“Mediatsiya” so'zi lotin tilidagi “mediare” so'zidan olingan bo'lib, vositachilik qilish, ke-

lishtirish maqsadida aralashish degan ma'no-larini bildiradi. Bundan tashqari, Mediatsiya – bu o'zaro maqbul yechimga erishish uchun yuzaga kelgan nizoni uch tomonning ixtiyoriy roziligi asosida vositachining yordami bilan hal qilish usuli hisoblanadi [2]. Nizolarni hal qilishda mediatsiyadan foydalanish O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mediatsiyaning ijobiy roli shundaki, u tinchlik va zo'rvonlik-siz madaniyatni eng yuqori qadriyat deb tan oladi. Mediatsiyaning maqsadi – jamoatchilik ongini “qayta ishga tushirish”, qarama-qarshi munosabatdan jamiyatning barcha a'zolari-ni o'zaro bog'liqligini anglash va tushu-nishdan iboratdir.

Mediatsiya nizolarni hal qilishning boshqa usullariga nisbatan bir qator xususiyatlar va afzalliklarga ega.

Mediatsiya O'zbekiston hududida ham nizolarni hal qilishda u yoki bu shaklda il-garidan qo'llanib kelingan. Masalan, nizola-shayotgan taraflarni maslahat so'rab oqso-qollarga murojaat qilishi. O'zbekistonda me-diatsiyaga o'xshash yarashtiruv jarayonlari bugungi kunda turli nizolarni hal qilishda qo'llanib kelinmoqda. Nizolashayotgan tara-flarni (qo'shnilar o'rtasidagi nizolar, oilaviy nizolar) yarashtirish bo'yicha mahalla qo'mi-talarining faoliyatini mediatsiyaning ko'rini-shi sifatida baholash mumkin.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi to-monlarga nizolarni sudgacha hal qilish usul-larini qo'llash imkonini beradi. Fuqarolik va iqtisodiy sud ishlarida taraflar istalgan vaqt-da va istalgan instansiyada kelishuv bitimini tuzib sud protsessini tugatishlari mumkin. Kelishuv bitimiga erishish uchun esa taraf-lar mediatsiyaga murojaat etishlari mumkin. Bunda mediatsiya taraflarning yarashuvi va ularning kelishuv bitimiga erishishlari uchun huquqiy mexanizmni yaratuvchi mustaqil huquqiy institut sifatida namoyon bo'ladi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha mediatsiya mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar-ni, intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan

huquqlarni amalga oshirish yuzasidan, shart-noma va shartnomadan tashqari majburi-yatlarni, shuningdek, boshqa mulkiy hamda u bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlardan kelib chiqadigan ko'p nizolarni hal etish-da qo'llanishi mumkin. Xususan, shartnoma-lar, oldi-sotdi shartnomasining barcha turlari, mulk ijarasi, pudrat, yuk tashish, sug'urta, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburi-yatlar, intellektual mulk, vorislik huquqi, chet el elementi bo'lgan fuqarolik-huquqiy muno-sabatlardan kelib chiqadigan nizolar.

Oilaviy munosabatlardan kelib chiqadi-gan nizolar mediatsiyaning predmeti bo'li-shi mumkin. Mediatsiya nikoh shartnomasi, voyaga yetmagan bolalarni ta'minlash bo'yi-cha aliment munosabatlaridan kelib chiqa-digan nizolar va nikohdan ajratishda qo'lla-nishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi 40-moddasining 2-qismiga asosan, nikohni sud tartibida ajratishda, sud ish-ning ko'rilishini keyinga qoldirib, er-xotin-ga yarashish uchun olti oygacha muhlat ta-yinlashga haqli. O'zbekiston Respublikasida mediatsiyani qo'llash qonuniy belgilangan taqdirda er-xotinlar yarashuvga mediatsiya jarayonini o'tkazish orqali erishishlari mum-kin.

Aliment munosabatlarida mediatsiya ali-ment to'lashi shart bo'lgan shaxs bilan ali-ment oluvchi o'rtasida tuziladigan aliment to'lash to'g'risidagi kelishuvga erishishga yordamlashuvchi vosita sifatida xizmat qili-shi mumkin. Shu bilan birga, voyaga yetma-gan bolalarga aliment to'lash to'g'risidagi kelishuvga binoan, to'lanadigan alimentning miqdori aliment sud tartibida undirilganda bolalar olishi mumkin bo'lgan miqdordan kam bo'lmasligi kerak [3].

Mediatsiya mehnat munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarni, xususan, mehnat shartnomasidan, shuningdek, jamoalarga doir mehnat nizolarini hal etishda qo'llanishi mumkin. Mehnat shartnomasidagi taraflar o'z nizolarini sudga murojaat qilishdan oldin mediatsiyani qo'llash orqali hal etishlarini

kelishib olishlari mumkin. Bunday kelishuv xodim va ish beruvchiga birday foydali. Kelib chiqadigan nizo jamoatchilikka tarqalmaydi – bu ishchanlik obro‘si haqida o‘ylaydigan ish beruvchiga foydali, xodim esa o‘z vaqti va pulini sud instansiyalaridan o‘tishga sarflamaydi. Xodim va ish beruvchi kelishmovchiliklarni o‘zaro hal etib va kelishuv bitimiga erishib, mehnat munosabatlarini davom ettirishadi deb aytishga asoslar bor.

Avstriyaning 2004-yil 1-mayda qabul qilingan “Fuqarolik ishlari bo‘yicha vositachilik to‘g‘risida”gi Federal qonunida vositachilik taraflarning ixtiyoriyligiga asoslangan faoliyat turi sifatida belgilagan. Unga ko‘ra, maxsus ma‘lumotga ega bo‘lgan vositachi (mediator) o‘zaro aloqalarning e‘tirof etilgan usullari yordamida taraflar bilan nizoni hal etish maqsadida muntazam ravishda ish olib boradi. Germaniyaning 2012-yil 21-iyuldagi “Nizolarni suddan tashqari hal qilishning mediatsiya va boshqa taomillarini qo‘llab-quvvatlash haqida”gi Qonunida mediatsiyaga ta‘rif berilgan bo‘lib, unga ko‘ra mediatsiya – maxfiy va strukturaviy jarayon hisoblanib, taraflar bir yoki bir nechta mediatorlar ko‘magida ixtiyoriy va shaxsiy javobgarlikni o‘z zimmalariga olgan holda kelishmovchiliklarni o‘zaro manfaatli asoslarda hal qilishga erishishlari tushuniladi [4]. Kanada Adliya vazirligining taqdim qilgan ma‘lumotlariga qaraganda, 2008-2009-yillarda majburiy mediatsiya taomili qo‘llangan ishlar bo‘yicha taraflar o‘rtasida kelishuvga erishish 40 %ni tashkil etgan bo‘lsa, majburiy mediatsiya nazarda tutilmagan oilaviy nizolar bo‘yicha to‘liq va qisman erishilgan kelishuvlar 2004-2005-yillarda 79 %ni, 2008-2009-yillarda esa 81 %ni tashkil etgan [5].

Mediatsiya aynan taraflari o‘rtasida uzoq davom etadigan munosabatlarda bo‘lgan nizolarni hal etish uchun mo‘ljallangan, mediatsiya jarayonida mediator yordamida erishilgan qarorlar esa taraflarning manfaatlariga asoslangan va kelajakdagi hamkorlikka yo‘naltirilgan.

Bir qarashda mehnat nizolari bo‘yicha komissiyalar mediator vazifasini bajarishi mumkindek ko‘rinadi. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksiga asosan, mehnat nizolari komissiyalari ish beruvchi va kasaba uyushmasi qo‘mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi tomonidan tenglik asosida tuziladi. Komissiyaga kasaba uyushmasi qo‘mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organidan ajratilgan a‘zolar tegishli organning qarori bilan, ish beruvchining vakili esa uning buyrug‘i bilan tasdiqlanadi. Biroq bunda mediatsiya jarayoniga mos kelmaydigan muayyan bir holat mavjud. Komissiya a‘zolari oldindan tasdiqlanadi, bu xodim va ish beruvchida komissiya a‘zolarining nomzodlarini tanlash huquqi yo‘qligidan dalolat beradi. Bu holat mediatsiya jarayonining talablariga javob bermaydi.

Mediatsiya tomonlar nizoni samarali hal etishlari va kelishuv bitimiga erishishlari uchun qulay huquqiy mexanizm yaratadi. O‘zbekiston Respublikasining huquqiy tizimiga ushbu institutning tatbiq etilishi fuqarolar va tadbirkorlarga sud tizimiga murojaat etmasdan kelib chiqqan nizoni soddalashtirilgan tartibda hal etish imkoniyatini beradi va sudlardagi muayyan ish hajmining kamayishiga olib keladi.

Mediatsiyaning asosiy xususiyati uning amaliyligi va samaradorligi, shuningdek, nizoni hal qilish uchun vaqt va moliyaviy xarajatlarni tejashga imkon berishidir. Ammo asosiy xususiyati shundaki, vositachilikda tomonlar o‘zaro bir qarorga kelishadi va keyinchalik o‘z ixtiyori bilan bajariladi.

Shuni ham ta‘kidlash joizki, vositachilikda ishtirok etayotgan tomonlar birgalikda hozirgi ziddiyatli vaziyatdan chiqish yo‘lini topadilar va protseduraning barcha ishtirokchilariga mos kelishuvga erishadilar. Jarayonning bir qismi sifatida vositachi tomonlarning hissiyotlariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin, bu esa kelajakda nizo va nizolashayotgan tomonlar uchun birgalikdagi o‘zaro manfaatli shartnomani ishlab chiqish uchun ruxsat olishga olib kelishi mumkin[6].

Adabiyotlarda mediatsiyaning quyidagi afzalliklari ta'kidlangan:

Psixologik afzalliklari – protseduraning insonparvarligi, sheriklik va do'stlikni tiklash va qo'llab-quvvatlash imkoniyati, kelajakda nizolarning oldini olish, manfaatlar va fikrlarni hisobga olish, tomonlarning qaror qabul qilishda faol ishtiroki, konfidentsiallik va tomonlar uchun o'zaro manfaatdorlik nizolarni hal qilishda vakolat.

Iqtisodiy foyda tomonlarning mojaroni hal qilish uchun sarflagan vaqtini, shaxsiy resurslarini va moliyaviy resurslarini tejashda ifodalanadi [7].

Mavjudligi va ixtiyoriyligi. Mediator o'zining shaxsiy hayot tajribasidan kelib chiqib, har qanday nizolarni qonunchilik talablari va tomonlarning manfaatlari, shuningdek, odob-axloq normalari asosida hal qilishda ishtirok etishi mumkin [8].

Shu bilan birga, tomonlar har qanday vaqtda ixtiyoriy ishtirok etish bilan ajralib turadigan vositachilik jarayonidan chiqish imkoniyatiga ega.

Samaradorlik. Mediatsiya butun jarayonni juda tez amalga oshirishi, shuningdek, murakkab protsessual tartibga solinmaganligi bilan ajralib turadi. Mediatsiyadagi tomonlar nizoni tez va o'zaro manfaatli hal qilishga qaratilgan va nizoni iloji boricha tezroq hal qilish uchun barcha imkoniyatlarni ishga solmoqdalar [9].

Natijadorlik. Mediator vositachilik jarayonining bir qismi sifatida nizolashayotgan tomonlarning manfaatlaridan kelib chiqadi va tomonlarni masalani erishilgan natijadan qoniqtiradigan tarzda hal qilishga undashga harakat qiladi. Mediator nafaqat mojaroga (kimning haq va kimning nohaqligini aniqlashga) yoki g'alaba qozonishga emas, balki yechimlarni konstruktiv izlashga va murosaga erishishga, o'zaro manfaatli hal qilishga qaratiladi [10]. Shuningdek, qarorni ishlab chiqish va qabul qilishda tomonlarning yetakchi rolini ta'kidlash kerak, chunki mediator vositachilik jarayonida qaror qabul

qilmaganligi sababli, u tomonlar o'rtasida konstruktiv aloqa qilish tartibini va ularning o'ng tomonga yo'nalishini tashkil qiladi. Bu tomonlarga vaziyatni va nizoni hal qilish variantlarini yaratish jarayonini nazorat qilish imkoniyatini beradi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, tomonlar qabul qilingan qaror bilan kelishishlari kerak, chunki bu uning bajarilishi uchun asosdir.

Daromadlilik. Mediatsiyadagi nizoni hal qilishning vaqti va narxi nizoni hal qilishning boshqa usullari bilan taqqoslaganda ancha past. Mediatsiya protsedurasi o'rtacha bir oy davom etadi. Mediatorning ishi uchun to'lov, qoida tariqasida, muzokaralarga sarf qilingan soatlarga muvofiq amalga oshiriladi va tomonlar tomonidan teng ulushlarda amalga oshiriladi (agar tomonlar boshqacha kelishuvga ega bo'lmasa) [11].

Shu bilan birga, mediatorning faoliyati ham pullik, ham bepul asosda amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, tomonlar sud xarajatlaridan (shu jumladan, davlat bojlari to'lash, vakilning xizmatlari uchun to'lov, sayohat, transport va boshqa xarajatlarni) sezilarli darajada tejashadi. Mediatsiya protsedurasidan foydalanish nafaqat pulni, balki nizo ishtirokchilarining vaqtini va hissiy kuchlarini tejashga yordam beradi, chunki u tomonlar uchun bepul va qulay vaqtda, munosib joyda amalga oshiriladi. Protsessual shaklning zarur elementlari va sud atributlarining yetishmasligi nizoli tomonlarga, ishonch va hamkorlik muhitining vujudga kelishiga psixologik qulaylik yaratadi.

Boshqarish qobiliyati (jarayonning moslashuvchanligi). Tomonlar uchrashuvlarning qachon bo'lishini, muzokaralarning qancha davom etishini, ular birgalikda yoki alohida bo'lishini mustaqil ravishda, ya'ni individual belgilaydilar. Shunday qilib, mediatsiya protsedurasida tomonlar ixtiyoriy ravishda shartnoma tuzadilar, mustaqil ravishda mediatorni tanlaydilar va mediatsiya o'tkazish tartibini belgilaydilar. Bu shuni ko'rsatadiki, vositachilikda tomonlar mustaqil ravish-

da o‘zaro manfaatli va kelishilgan natijaga erishadilar [12].

Shuni ta’kidlash kerakki, mediatori tanlashdan oldin tomonlarga mediator to‘g‘risida, xususan, uning kasbiy bilim darajasi, ma’lumoti, tajribasi va boshqalar to‘g‘risida batafsil ma’lumotlar beriladi. Tomonlar, shuningdek, vositachi bilan uchrashib, uning vakolatiga ishonch hosil qilishlari mumkin. Bularning barchasi vositachiga ishonchni ta’minlashga qaratilgan.

Ta’sirchanligi. Mediatsiya moslashuvchanligi va dispozitivligi bilan ajralib turishini inobatga olgan holda, nizolarni hal qilishning ushbu usuli yuzaga kelgan muammoning maqbul yechimini ishlab chiqishga imkon beradi, shuningdek, sheriklik aloqalarini mustahkamlashga, tinchlik va konstruktiv mustaqil yechim madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. Mediatsiya doirasida tomonlar tomonidan erishilgan kelishuvlar sud qarorlaridan ko‘ra tez bajariladi, deb ishoniladi [2].

Maxfiylik tijorat ma’lumotlarini saqlash qobiliyati va obro‘ga oid xavflarning yo‘qligi bilan tavsiflanadi. Qonunga muvofiq, mediatorga mediatsiya to‘g‘risidagi ma’lumotlarni oshkor qilish taqiqlanadi. Bu, ayniqsa, tomonlar xo‘jalik yurituvchi subyekt bo‘lganida va tenderlarda qatnashganda juda muhimdir. Shu bilan birga, tomonlar maxfiylikning qo‘shimcha kafolatlari to‘g‘risida kelishib olish imkoniyatiga ega [13].

Mediatorning betarafliigi. Mediator – nizoni biron-bir tomon foydasiga hal qilishdan manfaatdor bo‘lmagan, nizo mavzusiga qiziqmaydigan shaxs. Agar manfaatlar to‘qnashuvi bo‘lsa, shuningdek, boshqa sabablarga ko‘ra betaraflikni yo‘qotganda, vositachi mediatsiya o‘tkazishni rad etadi. Neytrallik, agar ular boshqacha kelishuvga ega bo‘lmasa vositachining xizmatlarini ikkala tomon tomonidan teng ulushlarda to‘lashi bilan ham ta’minlanadi [14].

Material va metodlar

Maqolaning metodologik asosini umumiy ilmiy usullar (tahlil, sintez, induksiya, deduk-

siya, prognozlash, funksional), xususi ilmiy usullar (tizimli, mantiqiy, tarixiy-huquqiy, qi-yosiy tahlil, huquqiy statistika), eksperiment tashkil etadi.

Tadqiqot natijalari

Ushbu maqola xulosalari va tavsiyalari tomonlarga huquqiy nizolarni hal qilish tizimining alternativ quyi tizimida protseduralardan integrallashgan foydalanishning samarali modelini tanlashga yordam beradi. Bu esa xarajatlarni minimallashtiradi va keyinchalik ma’lum alternativdan foydalanishga bo‘lgan talabni oshiradi. Bundan tashqari keltirilgan taklif hamda tavsiyalardan mamlakatimizda mediatsiya institutini nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilishda keng foydalanish mumkin.

Bundan tashqari, mediatsiya institutini sud hujjatlarini ijro etish borasida Mediatsiya to‘g‘risidagi, Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to‘g‘risidagi qonunlarga va boshqa normativ hujjatlarga qo‘shimchalar kiritish taklifi ishlab chiqildi.

Mamlakatimizda mediatsiyani huquqiy tartibga solish birinchi marotaba O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi “Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 4850-sonli Farmoni qabul qilish bilan boshlangan bo‘lib, unda suddan tashqari fuqarolik va iqtisodiy nizolarini tartibga solishning asosiy tushunchalari, mexanizmlarini belgilovchi “Mediatsiya to‘g‘risida”gi qonun loyihasini ishlab chiqish dasturi belgilandi. Bu esa mediatsiya institutining qonunchiligimizga kirib kelishdagi dastlabki qadam bo‘ldi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Farmonida ham “Yarashtiruv jarayonlari (mediatsiya) to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni loyihasini ishlab chiqish belgilab qo‘yildi. Buning natijasida,

2018-yil 3-iyuldagi “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 17-iyundagi “Nizolarni muqobil hal etishning mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”-gi 4754-sonli qarorida ham mediatsiyaga oid bir qator vazifalar belgilab qo‘yilgan.

Tadqiqot natijalari tahlili

Mazkur mavzuni tadqiq etish jarayonida sud hujjatlarini ijro etish bosqichida mediatsiya institutini yanada rivojlantirish va takomillashtirish bo‘yicha bir qancha huquqshunos olimlarning izlanishlari va takliflarini inobatga olgan holda quyidagi takliflar va tavsiyalar ishlab chiqildi:

birinchidan, bugungi kunda amaliyotda nizolarni hal qilishda mediatsiya institutini keng jalb etishning eng maqbul yo‘llaridan biri bu targ‘ibot ishlarining keng ko‘lamda yuritilishi deb hisoblaymiz. Bu institutning joriy qilinganligiga uch yildan oshganligiga qaramasdan, shu kunga qadar OAVda to‘liq ma‘lumot berilmagan. So‘rovnoma ishtirokchilarining 28,9 %i mediatsiya to‘g‘risida hech qanday tushunchaga ega emasligini keltirib o‘tgan bo‘lsa, 16,1 %i javob berishga qiynalishi, 55 %i esa ma‘lum tushunchaga ega ekanligini keltirib o‘tgan. Bu to‘g‘risida ma‘lumotga ega shaxslar ham undan foydalanishdan cho‘chishadi, chunki jamoatchilikning ushbu yangi yuridik institutga ishonchi hali shakllanmagan. Shu sababli OAV vositalarida keng miqyosda targ‘ibot-tashviqot ishlarini, ya‘ni mediativ kelishuvning ijobiy tomonlarini ochib beruvchi videorolik tayyorlanish hamda bu videorolik orqali nizo kelib chiqqan tomonlarning ongida mediatsiyaga bo‘lgan ishonchni orttirish lozim. Ushbu tadbirlar mahalliy televideniye, radio, gazeta va internet nashrlarida keng yoritilishi lozim;

ikkinchidan, mediativ kelishuvga erishganda rag‘batlantiruvchi normalarni kiritish lozim. Sudda taraflar o‘rtasida mediativ kelishuv tuzilgan bo‘lsa, “Davlat boji to‘g‘risida”gi Qonunning 18-moddasiga asosan

,ariza ko‘rmasdan qoldiriladi va davlat boji qaytarib beriladi. Lekin sud hujjatlarini ijro etish bosqichida bunday rag‘batlantiruvchi norma mavjud emas. Agar tegishli qonunlarga shunday normalar kiritilsa, mediativ kelishuv tuzish uchun fuqarolarda qiziqish katta bo‘ladi. Shu sababli ham “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to‘g‘risida”gi Qonunga tegishli o‘zgartirish kiritilib ixtiyoriy ijro muddatida ijroni amalga oshirmagan, lekin keyinchalik mediativ kelishuvga erishgan qarzdorga ijro muddati o‘tganligi sababli qo‘llanadigan jarima jazosidan ozod qiluvchi normani kiritish lozim;

uchinchidan, mediatorlarning biror-bir jamiyati yoki tashkilotining shakllanmaganligi. AQShda mediatorlar uchun bir nechta professional tashkilotlar mavjud. Ushbu guruhlarga Amerika Hakamlik Assotsiatsiyasi, Federal mediatsiya va yarashish xizmati, Millat mediatsiya Kengashi, Fuqarolik mediatsiya Kengashi, Hakamlik sudyalari instituti, AQSh Tinchlik instituti, BMTning siyosiy ishlar Departamenti, Sud hakamlik va mediatsiyalar kiradi. Bu kabi tashkilotlar mediatsiya bo‘yicha ishonch qozongan nomzodlar uchun o‘z tavsiyalari va malakalarini yaratadilar. Bundan tashqari, mediator istalgan shtatda litsenziyasiz, sertifikatlanmagan yoki ro‘yxatga olinmasdan shaxsiy sharoitlarda ishlashi mumkin. Mediatorlarni sertifikatlash, shuningdek, sertifikatlangan mediatorlarning Milliy Assotsiatsiyasi kabi dasturlar orqali onlayn tarzda olinishi mumkin. Mediatorlar tashkilotlari nodavlat tashkilot bo‘lishi, mediatorlarning o‘zini o‘zi tartibga soluvchi jamoat tashkilotlari, birlashmalar yoki notijorat sheriklik shaklida tashkil etilishi lozim. Mediatorlar tashkilotlari mediatsiyada tegishli tayyorgarlikdan o‘tganligi to‘g‘risida hujjat (sertifikat) berish bilan mediatorlarning kasbiy tayyorgarligi va malakasini oshirish huquqiga ega bo‘lishi, shuningdek, mediatorlarning tashkilotiga qo‘shilish ixtiyoriy ravishda amalga oshirilishi lozim. Bunday holda kirish to‘lovlarini yig‘ishga yo‘l qo‘yil-

masligi lozim. Yuqorida keltirilgan fikrlarga asosan O‘zbekiston Respublikasining “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonuniga 14¹-modda (Mediatorlar tashkiloti) hamda 14²-modda (Mediatorlar tashkiloti funksiyalari) sifatida qo‘shimchalar kiritish lozim deb hisoblaymiz.

Xulosalar

Mediatsiya bu munozarali tomonlarni o‘z yechimlarini ishlab chiqishga da‘vat

qiladigan xolis uchinchi shaxs (mediator) yordamida amalga oshiriladigan kelishuv hisoblanib, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qiladigan yarashuv institutidir. Shuningdek, mediatsiya institutini qo‘llash fuqarolarning huquqiy ong va huquqiy madaniyatini qanchalik yuksakligini bildiradi. Shu sababli ham mediatsiya institutini amaliyotda keng joriy etish zarur.

REFERENCES

1. Kucheryavaya N, doctor of legal sciences, professor Law and duty. 2017. Available at: www.huquqburch.uz
2. Mediator’s notebook “International Alert” and “For Internationalism” Fund, Bishkek, 2013, 18 p. Available at: www.international-alert.org
3. Konnov A.Yu. Concepts, classifications and basic types of alternative ways of resolving disputes. *Journal of Russian Law*, 2014, no. 12, December.
4. Masadikov Sh.M. Perspektivy mediatsii kak alternativnogo sposoba razresheniya grajdansko-pravovyx sporovin [Prospects for mediation as an alternative method of resolving civil disputes]. Available at: <https://elibrary.ru>.
5. Mamasiddikov. M. Is there a need for mediation? *Right and Duty*. Tashkent, 2017, no. 6 (138). pp. 28–31.
6. National Accreditation Standards for Mediation. 2009, 27 October.
7. Esanova Z.N. Family mediation: issues of applying mediation to the process of compulsory execution of court documents. Proceedings of the republican scientific-practical conference “Issues of further improvement of the field of executive proceedings: harmony of theory and practice”. Tashkent, 2019, pp. 30–37.
8. Nasireva Ye.I. Mediation and implementation of production. Compulsory execution of acts.
9. Dobrolyubova E.A. Mediation kak metod vnesudebnogo razresheniya sporov [Mediation as a method of out-of-court resolution of disputes]. PhD thesis. Moscow, University named after M.V. Lomonosov publ., 2012, 219 p.
10. Rakhmonov. R. Problems of introduction of mediation institution at the pre-trial stage in Uzbekistan. PhD thesis. Tashkent, 2016, 65 p.
11. Kalashnikova S.I. Mediation in the sphere of civil jurisdiction. PhD thesis. 2010, 258 p.
12. Lukyanchikova E.F., Vereshchachi E.A. Primeneniye procedury mediatsii v ipolnitelnom proizvodstve. *Belgorod State National Research University*, 2017, no. 2 (15), p. 10.
13. Khalmukhamedov K. The importance of mediation in resolving disputes. *Bulletin of the Supreme Economic Court*, no. 8, 2015.
14. Ivanova M.S. Mediation as a way to protect the rights and interests of spouses during divorce. PhD thesis. Tver State University, 2014, 244 p.
15. Azimov M.K. O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi huzuridagi Hakamlik sudi: kecha, bugun [Arbitration Court under the Chamber of Commerce and Industry of the Republic of Uzbekistan: yesterday, today]. Current issues of the development of arbitration and mediation: a collection of scientific and practical conference materials. Tashkent, 2010, pp. 8–11.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./OWRD9593>

UDK: 349.6 (045)(575.1)

ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH SOHASIDA YECHIMI KUTILAYOTGAN CHORA-TADBIRLAR

Xamidova Mahbuba Alijanovna,
TDYU qoshidagi akademik litseyning
Huquqiy fanlar kafedrasini mudiri,
dotsent, yuridik fanlar nomzodi
ORCID: 0009-0003-8959-0333
e-mail: ar9306841@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi yechimlar uchun kelajakda kutilayotgan chora-tadbirlar va voqealar muhokama qilinadi. Bu dolzarb ekologik muammolarni hal qilish uchun faol yondashuvlar va hamkorlik zarurligiga urg'u beradi. Maqolada barqaror rivojlanish, qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish, bioxilma-xillikni saqlash, chiqindilarni boshqarish, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha xalqaro shartnomalar va konferensiyalar kabi asosiy e'tibor yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, atrof-muhit muammolarining kelajakdagi yechimlarini shakllantirishda texnologiya, ta'lim va siyosat islohotlarining roli tahlil qilinadi. Ma'lumki, ayni paytda mamlakatimizda qulay yashash sharoitlarini yaratish barobarida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholi salomatligini saqlash borasida ichimlik suvi ta'minoti hamda oqova suv tizimlarini yaxshilash bo'yicha dasturiy vazifalarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda asosan qishloq joylarda ichimlik suvi va ta'minoti, uning sifati yaxshilanishi, insoniyat hayoti uchun eng muhim sanalgan atmosfera havosini muhofaza qilish, uning sifat ko'rsatkichlarini ekologik normalarga muvofiqlashtirishni ta'minlash bosh vazifadir. Yer resurslari mamlakatimiz aholisining turmush farovonligi, respublikamizning iqtisodiy salohiyati uchun moddiy ne'mat bo'lib, undan har qanday sharoitda oqilona, unumli foydalanishni tashkil etish, suv resurslaridan oqilona va tejamkor foydalanish, jamiyatimizda suv iste'moli madaniyatini shakllantirish ham eng ustuvor vazifalarimizdan hisoblanadi.

Kalit so'zlar: chora-tadbirlar, atrof-muhitni muhofaza qilish, barqaror rivojlanish, qayta tiklanadigan energiya, bioxilma-xillikni saqlash, chiqindilarni boshqarish, xalqaro shartnomalar.

ОЖИДАЮЩИЕ РЕШЕНИЯ МЕРЫ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Хамидова Махбуба Алижановна,
кандидат юридических наук, доцент,
заведующая кафедрой юридических наук
академического лица при Ташкентском государственном
юридическом университете

Аннотация. В этой статье обсуждается разработка будущих мер и решений в области экологии. Это подчеркивает необходимость активных подходов и сотрудничества для решения текущих экологических проблем. В статье уделено внимание основным направлениям по охране окружающей среды, таким как устойчивое развитие, переход на возобновляемые источники энергии, сохранение биоразнообразия, управление отходами, международные соглашения и конференции. В ней также анализируется роль технологий, образования и политических реформ в формировании будущих решений экологических проблем. Известно, что в настоящее время для создания комфортных условий жизни, общественного благосостояния, здоровья

населения нашей страны важна реализация программных задач по совершенствованию систем питьевого водоснабжения и водоотведения, рационального использования природных ресурсов с точки зрения охраны окружающей среды. В связи с этим основной задачей является улучшение снабжения питьевой водой и её качества в сельской местности, охрана атмосферного воздуха, который считается наиболее важным для жизни человека, и обеспечение соответствия его качественных показателей экологическим нормам. Земельные и водные ресурсы являются материальным благом для благосостояния населения нашей страны, экономического потенциала нашей республики, поэтому одной из наших важнейших задач является организация их рационального, продуктивного и экономного использования в любых условиях, формирования культуры потребления воды в нашем обществе.

Ключевые слова: меры, охрана окружающей среды, устойчивое развитие, возобновляемые источники энергии, сохранение биоразнообразия, управление отходами, международные соглашения.

EXPECTED MEASURES IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

Khamidova Makhbuba Alijanovna

Candidate of Legal Sciences, Associate professor
Head of the Department of Legal Sciences of the
academic lyceum under
Tashkent State University of Law

Abstract. This article discusses future measures and developments for environmental solutions. This emphasizes the need for active approaches and cooperation to solve current environmental problems. The article covers the main areas of attention, such as sustainable development, transition to renewable energy sources, preservation of biodiversity, waste management, international agreements, and conferences on environmental protection. It also discusses the role of technology, education, and policy reforms in shaping solutions to environmental challenges. It is known that at present, in order to create comfortable living conditions for the population of our country, it is important to implement programmatic tasks to improve drinking water supply and wastewater systems in terms of environmental protection, rational use of natural resources, and public health. In this, drinking water and its supply and quality improvement in rural areas; protection of atmospheric air, which is considered the most important for human life; ensuring that its quality indicators are in accordance with ecological norms; land resources are material for the well-being of the population of our country; and the economic potential of our republic. It is one of our most important tasks to organize rational and productive use of water under any conditions, to use water resources rationally and economically, to increase the culture of water consumption in our society, and to form relationships of economic attitude towards water.

Keywords: measures, environmental protection, sustainable development, renewable energy, biodiversity conservation, waste management, international agreements.

Kirish

XXI asrga kelib, butun insoniyatni o'ylantirayotgan ekologiya muammolari tobora ortib bormoqda. Yildan yilga global iqlim o'zgarishlari, havo haroratining ko'tarilishi, qurg'oqchilik kabi dolzarb ekologik tahdidlar dunyo ahlini o'ylantirmoqda. Bu, o'z navbatida, turli mamlakatlar, millatlar va elatlarning birlashib, muammoga hamjihatlikda yechim izlashini taqozo etmoqda.

Markaziy Osiyo va butun dunyo uchun dolzarb ahamiyatga ega Orol fojiasi, shuningdek, yer va suv resurslari muammolari, biologik xilma-xillikning qisqarishi, o'simlik va hayvonot dunyosi genofondining, atmosfera havosining yomonlashuvi, sanoat va maishiy chiqindilarning to'planishi kabi ekologik muammolar har bir hudud va mamlakatni bu masalaga jiddiy e'tibor qaratishga undamoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham aholining hayot farovonligini yanada yaxshilash eng asosiy maqsad hisoblanadi. Lekin XX asrning oxiri XXI asrning boshlarida insoniyat taraqqiyotiga tahdid solayotgan muammolar yurtimizga ham bevosita daxldordir. Chunki tobora keskin tus olayotgan ekologik xatarlar barqaror taraqqiyotga jiddiy tahdid hisoblanadi. Shuning uchun bugun yurtimizda atrof-muhit holatini yaxshilash va ekologik muammolarni hal etishga qaratilgan davlat siyosatini amalga oshirish har doimgidan dolzarb va muhimdir. Barqaror ekologik rivojlanish maqsadlariga erishish orqali atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, "yashil iqtisodiyot"ga o'tish jarayonlarini jadallashtirish, tabiiy atrof-muhitga ega bo'lish huquqi hamda ekologik xavfsizlikni ta'minlash ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlash va "yashil" iqtisodiyotga o'tishni jadallashtirish borasida atrof-muhitni muhofaza qilishni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilash, atrof tabiiy muhit obyektlaridan oqilona foydalanish va biologik resurslarning qayta tiklanishini ta'minlash, iqtisodiy faoliyatning atrof-muhitga va aholining salomatligiga salbiy ta'sirini pasaytiruvchi innovatsion texnologiyalarni joriy etish, "yashil energetika, aqlli qishloq xo'jaligi tamoyillarini keng tatbiq etishning huquqiy asoslarini takomillashtirish, sohada energiya va resurs tejovchi texnologiyalarni keng tatbiq etish va bu orqali asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligini o'rtacha 30-40 foizga oshirishni ta'minlash lozim [1].

Ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatini amalga oshirish borasida ekologiya sohasidagi qonunchilik hujjatlarini takomillashtirish va xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilish, jumladan, "Chiqindilar to'g'risida"gi qonunchilikni takomillashtirish va "Qizil kitob"ga kiritilgan o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlari muhofazasini kuchaytirish borasida qator ishlarni amalga oshirish o'z yechimini kutmoqda [2].

Material va metodlar

Maqolada ilmiy tadqiq etishning qiyosiy-huquqiy tahlil, xalqaro hujjatlar tahlili, shuningdek, umumilmiy metodlar – kuzatish, umumlashtirish, induksiya, deduksiya hamda analiz-sintez metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida: birinchidan, barqaror rivojlanish, qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish, bioxilma-xillikni saqlash, chiqindilarni boshqarish, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha xalqaro shartnomalar va konvensiyalar tahlil qilindi. Ikkinchidan, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida mamlakatimizda shu paytgacha ko'rilgan chora-tadbirlar va amaldagi qonunchilik hujjatlari o'rganildi.

Tadqiqot natijalari

Mamlakatimizda ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida Ozon qatlami himoya qilish bo'yicha Vena konvensiyasi (18.05.1993); Ozon qatlamini buzadigan moddalar bo'yicha Monreal protokoli (18.05.1993); Transchegaraviy suv oqimlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish bo'yicha BMTning YTK konvensiyasi; Tabiiy muhitga ta'sir etuvchi harbiy yoki boshqa dushmanona maqsadlardagi vositalardan foydalanishning taqiqlanishiga oid konvensiya; Iqlim o'zgarishi bo'yicha Doiraviy konvensiya (20.06.1993); Kyoto protokoli (1999); Jiddiy qurg'oqchilik va yoki cho'llanishga qarshi kurashish konvensiyasi (1995); Xavfli chiqindilarning transchegaraviy harakatlarini nazorat qilish va ularni yo'q qilish bo'yicha Bazel konvensiyasi (1993); Biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiya (1995); Yo'qolib borish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va floraning xalqaro savdosi bo'yicha konvensiya (1997); Ko'chmanchi yovvoyi hayvonot turlarini saqlash konvensiyasi (1998); Suv botqoq hududlari bo'yicha, asosan, qushlarning yashash joylari sifatida xalqaro ahamiyatga molik Ramsar konvensiyasi (2001) va Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi Parij shartnomasi (2018) hamda boshqa qator xalqaro hujjatlar ratifikatsiya qilindi [3].

Shuningdek, 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi qabul qilindi [4]. Davlat dasturining bajarilishi doirasida Orolbo‘yi mintaqasini, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida ham bir qator tadbirlar amalga oshirilishi belgilangan edi.

Jumladan, dasturning 201-bandida belgilangan “Aholiga kommunal xizmatlar ko‘rsatish tizimini yanada yaxshilash” tadbirida Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus shahridagi ko‘p kvartirali uylarda energiya tejankor va energiya yo‘qotishlarini kamaytirishga qaratilgan sanatsiya dasturini tajriba tariqasida sinash maqsadida Uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish vazirligi hamda Germaniya iqtisodiyot va energetika Federal vazirligining Energetika agentligi o‘rtasida pilot loyihani amalga oshirish to‘g‘risida kelishuvga erishildi. Mazkur loyihaning dastlabki qiymati 2,4 mlrd so‘mga baholangan. Hozirda loyiha-qidiruv tashkiloti bilan shartnoma tuzilgan va loyiha hujjatlarini ishlab chiqish uchun konsalting uchrashuv amalga oshirildi.

Shuningdek, dasturning 250-bandidagi “Orol dengizi halokati oqibatida yuzaga kelgan ekologik fojialar ta‘sirini yumshatishga qaratilgan amaliy harakatlarni qat‘iy davom ettirish” tadbiri borasida Nukus shahri atrofida 10 km masofada “yashil belbog‘” yaratildi. Orolbo‘yi mintaqasi uchun inson xavfsizligi bo‘yicha ko‘p tomonlama sheriklik trast jamg‘armasi mablag‘lari doirasida Taxtakopir tumanining 5 ta fuqarolar yig‘inida 3,5 ming aholini ichimlik suvi bilan ta‘minlash yo‘lga qo‘yildi.

Shu bilan birga, Nukus shahri, Beruniy va Qo‘ng‘irot tumanlari perinatal markazlari 42 turdagi zamonaviy asbob-uskunalar bilan modernizatsiya qilindi, natijada xizmat ko‘rsatish hajmi yiliga 8,5 ming kishidan 20 ming kishiga ortishi ta‘minlandi. Shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasida 280,5 gek-

tar yerda “Sudoche-Akpetki” davlat buyurtma qo‘riqxonasi tashkil etildi [5].

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-noyabr-dagi “2020–2023-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4889-sonli hamda 2021-yil 29-iyuldagi “Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2021-yil 18-maydagi “Orolbo‘yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi deb e‘lon qilish to‘g‘risida”gi maxsus rezolyutsiyasini amalga oshirish choralari to‘g‘risida”gi PQ-5202-sonli qarorlari, shuningdek, 2021-yil 23-noyabr-dagi “Orolbo‘yi mintaqasida tadbirkorlikni jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi [6].

BMT Bosh Assambleyasining 2020-yil 5-iyun kuni Xalqaro atrof-muhitni muhofaza qilish kuni munosabati bilan qabul qilingan bayonotiga ko‘ra, ekologik xavfsizlik sohasida davlat boshqaruvini tubdan yaxshilash maqsadida va respublikada atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik sharoitni yaxshilash, chiqindilarning atrof-muhitga zararli ta‘sirining oldini olish va aholi salomatligi, turmush tarzi sifati va darajasini oshirish uchun qulay sharoit yaratish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-maydagi “Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-171 sonli qarori bilan Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi faoliyati yo‘nalishlari belgilab berildi [7].

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, qulay ekologik vaziyatni barqaror ta‘minlash, hududiy birliklarning samaradorligini oshirish, shuningdek, 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasi rivojlanishining beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi maqsadlariga muvofiqlash-tirish hamda ma‘muriy islohotlar konsepsiyasi doirasida davlat boshqaruvining samaradorligini ta‘minlash maqsadida bir qator

tashkilotlar faoliyat yuritib kelmoqda. Ular: O'zbekiston Respublikasi Biologik xilma-xillik va qo'riqlanadigan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishni nazorat qilish inspeksiyasi, yuridik shaxsni tashkil qilmasdan chiqindilarni yig'ish, saqlash, tashish, yo'qotish, qayta ishlash, ko'mib tashlash va yo'q qilish nazorati inspeksiyasi bazasida ekologiya va atrof-muhitni qilish muhofaza qilish nazorati inspeksiyasi, Respublika ixtisoslashtirilgan sanitariya tozalash korxonalari asotsiatsiyasi, Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish markazi, Billing tizimi asosida davlat unitar korxonasi shaklida ekologik axborot markazi, axborot kommunikatsiya texnologiyalarni joriy etish va O'zbekiston ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish ilmiy-tekshirish instituti, "Eko-Energiya" ilmiy innovatsion markaz va ilmiy axborot markazi [2, 240-b.].

2019-yil 14-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Biologik xilma-xillik to'g'risidagi Kartaxena konvensiyasining bioxavfsizlik bo'yicha protokoliga qo'shilish to'g'risidagi O'RQ-569-sonli Qonuni imzolandi va qator ustuvor vazifalar belgilandi. Jumladan, 2019–2028-yillarda O'zbekistonda Biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasi ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etilmoqda. Uning asosiy maqsadi Biologik xilma-xillik konvensiyasi talablarini amalga oshirishdan iborat. Unga ko'ra, biologik xilma-xillikni saqlash va undan barqaror foydalanish, ekologik tizimlarni muhofaza qilishni, oziq-ovqat xavfsizligini, aholi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishni, mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun 2030-yilgacha milliy strategik maqsadlar belgilandi.

Yuqoridagi xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilish orqali O'zbekiston ham mazkur xalqaro hujjatlarda belgilangan prinsiplarga asoslangan holda aholining qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash, barqaror iqtisodiyot sohalari va energiya resurslariga erishish, qayta tiklanuvchi, ekologik toza energiya turlariga o'tish kabi

qator vazifalarni o'z oldiga qo'ydi. Bugun shu asosda mamlakatimiz aholisi uchun qulay sharoitlarni yaratish maqsadida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholi salomatligini saqlash borasida barcha choralar ko'rilmogda.

Ma'lumki, 2021-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan Orolbo'yi mintaqasi "Ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi" deb e'lon qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoniga ko'ra, qator maqsadlar belgilandi. 2023-yil 30-aprel kuni o'tkazilgan referendumda umumxalq ovozi berish orqali qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ekologik huquqlari deb nomlanuvchi IX bobi 49-moddasida ham "Har kim qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risidagi ishonchli axborotga ega bo'lish huquqiga ega" [8] ekanligi belgilab qo'yildi.

Davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash va atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida, shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratishi, barqaror rivojlanish prinsipiga muvofiq, atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishi haqidagi qoidalar mustahkamlandi. Jumladan, aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish, xalqaro maydonda atrof-muhitga oid tashabbuslar, shu jumladan, Butunjahon ekologiya xartiyasini ishlab chiqish tashabbusini ilgari surish, atrof-muhitga ta'sir xavfi yuqori daraja (I toifa)dagi obyektlarning ifloslantiruvchi manbalaridan avtomatik ravishda namunalar olish tizimini tatbiq etish maqsad qilindi.

Atrof-muhitning ifloslanish darajasini baholash mexanizmlarini takomillashtirish, uni kuzatish, ifloslanish darajasini prognoz qilish, davlat ekologik nazoratini doimiy ax-

borot bilan ta'minlash, ifloslantiruvchi manbalarning holati va uning ekologiyaga ta'siri ustidan monitoring olib borish, respublika hududida amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa turdagi faoliyatning ekologik talablariga muvofiqligini belgilash yuzasidan davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish va boshqalar shular jumlasidandir (79-maqсад) [9].

Shuningdek, Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish borasida har yili kamida 200 million tup daraxt ekish maqsad qilingan. Endilikda "Yashil makon" umummilliy loyihasi tashabbuslariga mos tarzda respublikaning 10 ta hududida aerobiologik monitoring tizimini yo'lga qo'yish, maishiy chiqindilarni yig'ishni 100 foizga, ularni qayta ishlash darajasini 2026-yilga qadar 21 foizdan 50 foizga yetkazish ishlari amalga oshiriladi.

Respublika bo'yicha 51 ta yer usti tabiiy suv obyektlari (daryolar, kichik daryolar va tabiiy ko'llar)ning sanitariya-muhofaza zonaları va sohil bo'yi mintaqalarini belgilash ishlari yakunlanadi.

Toshkent shahrini aholiga qulay, ekologik toza va yashash uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo'lgan hududga aylantirish maqsadida ko'kalamzorlashtirish darajasini 30 foizga yetkazilishi ko'zda tutilgan.

Yuqorida tilga olingan maqsadlardan yana biri Orol dengizining qurigan tubida qo'shimcha 500 ming gektar yashil maydonlarni barpo etib, 2026-yil yakuniga qadar ularning umumiy hajmini 2,5 million gektarga yoki hududning 78 foiziga yetkazish ham o'rin olgan (80-maqсад). Kelgusida shahar va tuman markazlarida har 50–100 ming aholi uchun "jamoat parklari"ni tashkil etish Orolbo'yi mintaqasida yashovchi aholini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish kabi ezgu ishlar amalga oshiriladi [10].

Tadqiqot natijalari tahlili

Quyida atrof-muhitni muhofaza qilish borasida kelajakda ko'riladigan chora-tadbirlarni sanab o'tamiz:

1. *Barqaror rivojlanish.* Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha echimlarni ishlab chiqish uchun kelajakda kutilayotgan asosiy chora-tadbirlardan biri barqaror rivojlanishdir. Ushbu konsepsiya hozirgi va kelajak avlodlar farovonligini ta'minlash uchun iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik jihatlarni muvozanatga keltirishni o'z ichiga oladi. Hukumatlar, tashkilotlar va shaxslar turli sohalarida, jumladan, energetika, qishloq xo'jaligi, transport va sanoatda barqaror amaliyotlarni qo'llashlari kerak bo'ladi. Yashil texnologiyalarni ilgari surish, energiya samaradorligi va resurslarni barqaror boshqarish barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim qadamdir.

2. *Qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish.* Qazib olinadigan yoqilg'idan qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish kelajakdagi atrof-muhitni muhofaza qilish muammosiga yana bir muhim yechimdir. Qazib olinadigan yoqilg'ining yonishi iqlim o'zgarishini kuchaytirib, issiqxona gazlari chiqindilariga sezilarli hissa qo'shadi [11]. Hukumatlar va korxonalar quyosh, shamol va gidroenergetika kabi qayta tiklanadigan energiya texnologiyalariga sarmoya kiritmoqda. Qayta tiklanadigan energiya manbalarini qo'llashni rag'batlantirish nafaqat uglerod chiqindilarini kamaytiradi, balki ish joylarini yaratadi va iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

3. *Biologik xilma-xillikni saqlash:* Biologik xilma-xillikni saqlash atrof-muhitni muhofaza qilish uchun asos hisoblanadi, chunki u ekotizimlarning ishlashini va muhim ekotizim xizmatlarini taqdim etishni ta'minlaydi [12]. Yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarni muhofaza qilish, qo'riqxonalar tashkil etish va yerdan barqaror foydalanish amaliyotini joriy etish biologik xilma-xillikni saqlashning muhim chora-tadbirlaridir. Hukumatlar, tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari, mahalliy jamoalar va mahalliy xalqlar o'rtasidagi hamkorlik bioxilma-xillikni samarali saqlashga erishishning kalitidir.

4. *Chiqindilarni boshqarish:* Chiqindilarni samarali boshqarish atrof-muhit iflosla-

nishini minimallashtirish va barqarorlikni ta'minlash uchun juda muhimdir. Chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlash va to'g'ri yo'q qilish kabi chora-tadbirlar chiqindilarning ekotizimlar va inson salomatligiga salbiy ta'sirini yumshatishda muhim ahamiyatga ega [13]. Hukumatlar va jamoalar chiqindilarni boshqarishning kompleks tizimlarini ishlab chiqishlari, samarali qayta ishlash dasturlarini amalga oshirishlari va mas'uliyatli iste'molchilarni rag'batlantirishlari kerak.

5. *Xalqaro shartnomalar va konvensiyalar:* Xalqaro shartnomalar va konvensiyalar atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha kelajakdagi yechimlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Iqlim o'zgarishi bo'yicha Parij kelishuvi, Biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiya va Xavfli chiqindilar to'g'risidagi Bazel konvensiyasi kabi shartnomalar global hamkorlik va harakatlarni uchun asos hisoblanadi. Ushbu kelishuvlar tajriba almashinuvini osonlashtiradi. Bu borada hamkorlik tashabbuslari va global miqyosda ekologik muammolarni hal qilish uchun umumiy strategiyalarni ishlab chiqish zarur [14].

6. *Texnologiya va innovatsiyalar:* Texnologik taraqqiyot va innovatsiyalar atrof-muhitni muhofaza qilishda sezilarli o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Qayta tiklanadigan energiya, chiqindilarni boshqarish, toza texnologiyalar va ma'lumotlarni tahlil qilish sohasidagi ishlanmalar yanada samarali yechimlarga yordam berishi mumkin. Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish, ekologik toza texnologiyalarni ilgari surish va raqamlashtirish imkoniyatlaridan foydalanish kelajakda atrof-muhitni muhofaza qilish borasidagi sa'y-harakatlarni kuchaytiradi.

7. *Ta'lim va xabardorlik:* Ta'lim va xabardorlik uzoq muddatli atrof-muhit muhofazasiga erishish uchun muhim elementlardir. Ekologik ta'limni maktab o'quv dasturlariga kiritish, jamoatchilikni xabardor qilish kampaniyalarini oshirish va atrof-muhitga nisbatan mas'uliyat hissini tarbiyalash orqali jamiyatlar atrof-muhitni muhofaza qilishda keng va faol ishtirok etishni ta'minlashi

mumkin. Shaxslarning bilim va ko'nikmalariga ega bo'lishi asosli qarorlar qabul qilish, barqaror amaliyotlarni kundalik hayotlariga tatbiq etish imkonini beradi.

8. *Siyosat islohotlari:* Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun milliy va xalqaro miqyosdagi siyosat islohotlari hal qiluvchi ahamiyatga ega [15]. Hukumatlar o'z siyosati va qoidalarida ekologik barqarorlikka ustuvor ahamiyat berishlari, yashil sanoatni rag'batlantirishlari, emissiyalarni kamaytirish maqsadlarini belgilashlari va barqaror amaliyotlarni rag'batlantirishlari kerak. Samarali siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun hukumatlar, biznes, fuqarolik jamiyati va ilmiy doiralar o'rtasidagi hamkorlikdagi sa'y-harakatlar muhim ahamiyatga ega.

Xulosalar

Ekologik muammolarni hal qilish barqaror rivojlanish, qayta tiklanadigan energiya, biologik xilma-xillikni saqlash, chiqindilarni boshqarish, xalqaro hamkorlik, texnologik innovatsiyalar, ta'lim va siyosat islohotlarini o'z ichiga olgan ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Ushbu chora-tadbirlarni qabul qilish va tegishli tadbirlarda faol ishtirok etish orqali davlatlar va shaxslar barqaror kelajakka hissa qo'shishlari mumkin. Insoniyat atrof-muhitni hamjihatlikda himoya qilishi, biologik xilma-xillikni saqlashi, iqlim o'zgarishiga qarshi kurashishi, hozirgi hamda kelajak avlodlar uchun yanada musaffo va barqaror dunyo yaratishi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosa va takliflarni berish mumkin:

– muqobil energiya (masalan, suv, maishiy va qattiq chiqindilardan muqobil energiya olish) manbalarini kengaytirish. Bu yo'nalishdagi start-up (loyiha)larni rivojlantirish uchun xalqaro tashkilotlar va moliya institutlari bilan hamkorlikni oshirish zarur;

– barqaror rivojlanishni ta'minlash bo'yicha Markaziy Osiyo va boshqa xorijiy davlatlar bilan ekologik innovatsion yo'nalishlarda hamkorlikni chuqurlashtirish, ekologik

ta'lim va bilimlarni rivojlantirish istiqbollari yuzasidan xalqaro forumlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

– Ekologiya sohasida qabul qilingan xalqaro konvensiya, shartnoma va boshqa ikki va ko'p tomonlama kelishuvlarning samarali

ijrosi ta'minlanishiga erishish. Ekologiya sohasida mamlakatimizda sezilarli o'zgarishlarni amalga oshirish har birimizning fuqarolik burchimizga aylanishi lozim va bunga erishish uchun ekologik bilim hamda madaniyatni yuksaltirish zarur.

REFERENCES

1. O'zbekiston Ekologik partiyasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod Abdushukur Xudoykulovich Xamzayevning saylovoldi dasturi [Pre-election program of Abdushukur Khudoykulovich Xamzayev, candidate for the President of the Republic of Uzbekistan from the Ecological Party of Uzbekistan]. Tashkent, 2023, 23 p.
2. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. [Development strategy of new Uzbekistan]. Completed 2nd ed]. Tashkent, Uzbekistan publ., 2022, 210 p.
3. Narzullayev O. Xalqaro ekologiya huquqi [International environmental law]. Tashkent, TSUL publ., 2009, 111 p.
4. United Nations Framework Convention. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/climate_framework_conv.shtml
5. "Sudoche-Akpetki" davlat buyurtma qo'riqxonasi tashkil etildi ["Sudoche-Akpetki" state reservation reserve was established]. Available at: <https://yuz.uz/uz/news/sudoche-akpetki-davlat-buyurtma-qoriqxonasi-tashkil-etildi>
6. Orol dengizi fojiasining oqibatlarini kamaytirish bo'yicha keskin choralar olib borilyapti [Drastic measures are being taken to reduce the consequences of the Aral Sea tragedy]. Available at: https://uza.uz/oz/posts/orol-dengizi-fojiasining-oqibatlarini-kamaytirish-boyicha-keskin-choralar-olib-boriyapti_332449
7. Ekologiya vazirligi Botanika bog'ining boshqa tashkilotga o'tkazilishiga e'tiroz bildirdi [The Ministry of Ecology objected to the transfer of the Botanical Garden to another organization]. Available at: <https://kun.uz/uz/news/2023/10/10/ekologiya-vazirligi-botanika-bogining-boshqa-tashkilotga-otkazilishiga-etiroz-bildirdi>
8. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi [Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, Adolat publ., 2023, 120 p.
9. Ekologik muammolarni hal etish – strategik vazifa [Solving environmental problems is a strategic task]. Available at: <https://parliament.gov.uz/articles/111>
10. O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi tasdiqlandi [The concept of environmental protection of the Republic of Uzbekistan was approved]. Available at: <https://www.gazeta.uz/oz/2019/10/31/atrof-muhit/>
11. Shepansky I.S. Ecological and legal problems of ensuring the energy security of Russia. PhD thesis. Moscow, 2013, p. 25.
12. Brinchuk M.M. Ensuring environmental safety as a legal category. *State and Law*, 2008, no. 9.
13. Nigmatov A., Muxamedov Sh., Kamolov B. Ekologik boshqaruv: monografiya [Ecological management: monograph]. Tashkent, Spectrum Media Group, 2015, 144 p.
14. Tillyayev T. Okhrana prirody ili ekologicheskaya bezopasnost? [Nature conservation or environmental safety?]. Available at: <http://armon.freenet.uz/rus/bulletin/4/01.html>
15. Nigmatov A. Ekologiyaning nazariy asoslari [Theoretical foundations of ecology]. Tashkent, National Society of Philosophers of Uzbekistan publ., 2013, 268 p.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./QVBD7337>
UDC: 343.12(045)(575.1)

SUD MUHOKAMASIDA TARAFLARNING PROTSESSUAL IMKONIYATLARI TENGLIGINI TA'MINLASH TORTISHUV PRINSIPINING MUHIM SHARTI SIFATIDA

Maxmadiyarova Xumora O'ktamovna,
Jinoyat ishlari bo'yicha Toshkent shahar
Chilonzor tuman sudi sudyasi yordamchisi
ORCID: 0009-0006-3214-8183
e-mail: humoramahmadiyarova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada jinoyat ishlari bo'yicha sud muhokamasi jarayonida taraflarning o'zaro tortishuvini kuchaytirish, uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan taraflar protsessual imkoniyatlaridagi tengligini ta'minlash, shuningdek, haqiqatni aniqlash jarayonida sudning o'rnini aniqlash, uning dalillarni to'plash, tekshirish va baholash davrida faollik darajasini belgilash masalalari ayrim rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi hamda aynan shu masalada ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan protsessualist olimlarning ilmiy qarashlari asosida tahlil etildi. Shuningdek, birinchi instansiya sud majlisida jinoyat ishlarini ko'rib chiqishda sud tergovni bosqichining o'ziga xos o'rnini, aynan taraflarning tortishuviga asoslangan sud tergovni jarayonini takomillashtirish masalalari muhokama qilingan. Maqolada jinoyat protsessida sud tergovni bosqichini rivojlantirish yuzasidan xorijiy davlatlar tajribasi ham o'rganildi. Xorijiy mamlakatlardagi protsessualist olimlarining bu jarayonda sudning isbot qilish jarayonidagi o'rnini takomillashtirish borasidagi fikrlari, amaliyotda o'tkazilgan so'rovnomalar natijalari, sud tergovida tortishuv prinsipining o'ziga xosligi bayon etilgan. Shu bilan birga, jinoyat ishini ko'rib chiqishda sud tergovni bosqichini takomillashtirish bo'yicha jinoyat-protsessual qonunchilikka o'zgartirish kiritish yuzasidan tavsiya va takliflar haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: tortishuv, haqiqatni aniqlash, sud, ayblov taraf, himoya taraf, isbotlash, tenglik.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАВНЫХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СТОРОН В СУДЕБНОМ РАЗБИРАТЕЛЬСТВЕ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ

Махмадиярова Хумора Уктамовна,
помощник судьи Чиланзарского районного
суда по уголовным делам города Ташкента

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы усиления взаимной состязательности сторон при судебном разбирательстве по уголовным делам, обеспечения равенства процессуальных возможностей сторон, что является важной его составляющей, а также определения позиции суда в судебном разбирательстве. Процесс установления истины, определение уровня его активности в период сбора, проверки и оценки доказательств, опыт некоторых развитых зарубежных стран и анализ проводились на основе научных взглядов учёных-процессуалистов, проводивших научные исследования по этой проблеме. Также в статье рассматривается конкретная роль стадии судебного следствия при рассмотрении уголовных дел в судебном заседании первой инстанции, а также вопросы совершенствования

процесса судебного следствия на основе доводов сторон. Также в статье анализируется опыт зарубежных стран по развитию стадии судебного расследования в уголовном судопроизводстве. Описаны мнения учёных-процессуалистов зарубежных стран о повышении роли суда в процессе доказывания, результаты исследований, проведённых на практике, своеобразии принципа состязательности в судебном расследовании. Вместе с тем были обсуждены рекомендации и предложения по внесению изменений в уголовно-процессуальное законодательство относительно совершенствования стадии судебного следствия при рассмотрении уголовного дела.

Ключевые слова: состязательность, установление истины, суд, обвинение, защита, доказывание, равенство.

ENSURING EQUAL PROCEDURAL OPPORTUNITIES OF THE PARTIES IN JUDICIAL PROCEEDINGS AS AN IMPORTANT CONDITION OF THE PRINCIPLE OF ADVERSARY

Makhmadiyarova Khumora Uktamovna,
Assistant judge of the Chilanzor District
Court for Criminal Cases of Tashkent city

Abstract. This article discusses the issues of strengthening the mutual competitiveness of the parties in criminal proceedings, ensuring equality of procedural capabilities of the parties, which is an important component, as well as determining the position of the court in legal proceedings. The process of establishing the truth, determining the level of its activity during the period of collecting, verifying and evaluating evidence, the experience of some developed foreign countries and analysis were carried out on the basis of the scientific views of procedural scientists who conducted scientific research on this problem. The article also discusses the specific role of the judicial investigation stage when considering criminal cases in a court hearing of the first instance, as well as issues of improving the judicial investigation process based on the arguments of the parties. The article also analyzes the experience of foreign countries in developing the stage of judicial investigation in criminal proceedings. The opinions of procedural scientists from foreign countries on increasing the role of the court in the process of proof, the results of research conducted in practice, and the uniqueness of the principle of dispute in a judicial investigation are described. At the same time, recommendations and proposals for amending the criminal procedural legislation regarding improving the stage of judicial investigation when considering a criminal case were discussed.

Keywords: dispute, truth-finding, court, prosecution, defense, proof, equality.

Kirish

Jinoyat ishlari yurituvida taraflar tengligi tortishuv prinsipini amalga oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Ish yurituvni tortishuvga asoslangan deyish uchun taraflar o'z vajlarini faol keltirishlari, ishdagi holatlar, dalillar yuzasidan bahslashishlari, ular yuzasidan o'z munosabatlarini bildirishlari, dalillar taqdim etishlari zarur bo'ladi. Aynan shu jarayonda sud taraflardan mustaqil shaxs sifatida ishni hal qilish vazifasini bajaradi. Tortishuv prinsipining muhim tarkibiy qismi bo'lgan taraflar tengligi sudlanuvchining sud

himoyasida bo'lishini ta'minlovchi muhim kafolat hisoblanadi. Ayblov va himoya tarafdagilar dalillar taqdim etish, ish ko'rilishida ishtirok etish, dalillarni o'rganish jarayonida teng protsessual imkoniyatlar asosida ishtirok etishi, ya'ni teng huquqlarga ega bo'lishi, teng majburiyatlarni bajarishi kons titutsiyaviy prinsiplarning amaldagi ijrosini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tortishuv protsessual prinsiplar manbasi bo'lishi bilan birga, jinoyat ishlarini yuritishning alohida modeli hamdir. Bunda jinoyat ishini yuritish tarixan shakllangan ikki huquq

tizimi – anglo-sakson va romana-german (kontinental) modellari asosiga qurilganidan kelib chiqish kerak bo'ladi. Shundan ish yurituvning anglo-sakson modeli to'liq tortishuvchanlikka asoslangan bo'lib, isbot qilish jarayonida eng ko'p yuklama taraflarga tushadi.

Aynan tortishuv jarayonida sudning ishtiroki darajasi yuzasidan olimlar o'rtasida yagona yondashuv mavjud emas. Hatto Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tarkibiga kiruvchi davlatlar qonunchiligi ham shu masalada bir-biridan farqli jihatlarga ega. Umuman olganda, zamonaviy jinoyat-protsessual huquq nazariyasida ish yuritishning tortishuv shakli odil sudlovni ta'minlashning eng samarali modeli sifatida tan olinmoqda.

Material va metodlar

Tadqiqotda jinoyat protsessida tortishuvga asoslangan ish yurituvni kuchaytirish bo'yicha qonunchilik normalari va huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlaridan foydalanildi hamda qiyosiy-huquqiy usul, tahlil, sintez, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi

Tadqiqot natijalari

Jinoyat ishi bo'yicha haqiqatni aniqlash jarayonida yana bir muammo kelib chiqadi: dalillarni har tomonlama, to'la va xolisona tekshirish bo'yicha qo'yilgan talablar sudni bu jarayonga mas'ul bo'lgan yagona davlat organiga aylantirib qo'yishi mumkin. Sudning dalillarni o'rganishdagi faol ishtiroki qolgan ishtirokchilarni ish holatlarini to'liq o'rganish mas'uliyatidan ozod etishiga olib kelishi mumkin. Bu esa tortishuvning mohiyatiga putur yetkazib, sudning xolis arbitr vazifasini bajarishiga xavf tug'diradi. Chunki tortishuv mohiyatan quyidagi talablarga javob berishi kerak:

birinchidan, taraflardan har tomonlama mustaqil sudning mavjud bo'lishi. Chunki xolis shaxsning ishtirokini ta'minlamasdan turib, taraflar o'rtasidagi bahs adolatli bo'lishini kafolatlab bo'lmaydi;

ikkinchidan, manfaati bir-biriga qarama-qarshi tomonlarning mavjud bo'lishi: ayblov va himoya;

uchinchidan, tomonlarning protsessual tengligi ta'minlanganligi. Taraflar yetarli protsessual huquqlarga ega bo'lmasdan turib, o'z vazifalarini to'laqonli ro'yobga chiqara olmaydi, qonuniy manfaatlarini himoya qila olmaydi; to'rtinchidan, tomonlar o'rtasida bahs yoki masala yuzasidan turli qarashlar mavjudligi.

Ushbu shartlar tortishuv tushunchasining tarkibiy elementlari bo'lib, ularning majmui ish yuritishning tortishuvga asoslanishini ta'minlaydi. Ulardan hech bo'lmaganda biriga rioya qilinishdan chekinish qo'pol protsessual xatolik hisoblanadi.

Jinoyat-protsessual qonunchilikni tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, sud majlisida raislik qiluvchi, prokuror va boshqa bir qancha shaxslarning ishtiroki sud muhokamasining umumiy shartlari sifatida ko'rsatib o'tilgan. Lekin aynan himoyachi ishtirokining protsessual jihatlari yetarlicha tartibga solinmagan. Bizningcha, mazkur holat bartaraf etilib, himoyachining sud muhokamasidagi ishtirokining huquqiy asoslari kuchaytirilishi zarur. Unda himoyachining dalillarni taqdim etish, dalillarni tekshirishda ishtirok etish, ayblov yuzasidan, sudlanuvchining javobgarligini yengillashtiruvchi holatlar bo'yicha, qo'llangan ehtiyot chorasi va kelib chiqadigan boshqa masalalar yuzasidan o'z munosabatini bildirish huquqi mustahkamlanishi to'g'ri bo'ladi. Shu bilan birga, himoyachi sud majlisida ishtirok eta olmagan va uni almashtirishning imkoni bo'lmagan taqdirda sud majlisi keyinga qoldirilishi kerak. Bunda ishga yangi qo'shilgan himoyachiga sud muhokamasiga tayyorgarlik ko'rish uchun zarur vaqt beriladi, lekin mazkur holat shu vaqtga qadar o'tkazilgan protsessual harakatlarni qayta o'tkazishga asos bo'lmasligi zarur. Lekin, agarda ushbu masalada himoyachi tomonidan iltimosnoma beriladigan bo'lsa, sud bir qator sud harakatlarini qayta o'tkazishi mumkin.

Tadqiqot natijalari tahlili

Mazkur huquq institutining ahamiyatini tadqiq etgan olim F.M. Muhitdinov uni "ku-

rash” yoki “tortishuv” jinoyat ishi bo’yicha haqiqatni o’rnatishga va ishni adolatli hal etishga olib kelishi uchun ikki tarafni teng hajmda huquq va majburiyatlar bilan ta’minlash zarurligi [1] bilan izohlagan bo’lsa, bir qator olimlar garchi ularda ish holatlari to’liq va har tomonlama o’rganilmagan bo’lsa-da, sudning tomonlar taqdim etgan dalillargagina asoslanib hukm chiqarishini tortishuvning mazmuni sifatida izohlashadi. Ushbu nuqtayi nazarga ko’ra, sud haqiqatni aniqlashga javobgar emas: [2] u ish holatlarini turli pozitsiyalardan o’rganishga taraflarga imkoniyat yaratib beradi. Ozarbayjon protsessualist olimasi F.M. Abbasova bu borada boshqacha fikrda ekanini bildirgan [3]. Uning fikricha, tortishuv shaklida amalga oshiriluvchi jinoyat ishi yurituvidan yakuniy maqsad jinoyat ishi bo’yicha haqiqatni aniqlash hisoblanadi. Buning uchun sud o’z vakolati doirasida bor imkoniyat va vositalar orqali haqiqat aniqlanishini ta’minlashi kerak.

Sud muhokamasida tortishuvga asoslangan ish yuritish amalga oshishi uchun taraflarga teng protsessual imkoniyatlar yaratish muhim. Bunda ish yurituvda ishtirok etadigan barcha ishtirokchilar emas, balki ayblov va himoya taraflar haqida so’z ketmoqda. Ayrim xorijiy davlatlarda ushbu masala kodeks darajasida mustahkamlangan bo’lib, uni sud muhokamasining muhim shartlaridan biri sifatida belgilash mumkin. Xususan, Moldova JPKning 315-moddasida prokuror, jabrlanuvchi, fuqaroviy da’vogar, himoyachi, sudlanuvchi, fuqaroviy javobgar va ularning vakillari dalillarni taqdim etish, tergovda qatnashish va iltimosnomalarni shakllantirishda sud oldida teng huquqlarga ega ekanligi ko’rsatilgan [4]. Qozog’iston Respublikasi JPKning 23-moddasida [5] sud o’z qarorini tomonlarga teng imkoniyat yaratilgan holatda o’rganilgan dalillarga asoslanishi kerakligi belgilangan. Xuddi shu mazmundagi qoida Qirg’iziston Respublikasi JPKning 18-moddasida aks etgan. Bundan tashqari, 283-moddasida sud muhokamasida tomonlar

huquqlarining tengligi sud muhokamasining umumiy sharti sifatida mustahkamlangan [6]. Unga ko’ra, ayblovchi, himoyachi, jabrlanuvchi, moddiy va ma’naviy zararni qoplashga mas’ul shaxslar iltimosnoma berish va rad qilishda, dalillar taqdim etish va ularni o’rganish jarayonida ishtirok etishda, muzokaraga chiqish va ishni ko’rish jarayonida kelib chiqadigan boshqa masalalarni hal etishda teng huquqlarga ega. Ayni mazmundagi normani Ukraina va Gruziya davlatlari protsessual qonunchiligida ham uchratish mumkin.

Tortishuvga asoslangan ish yuritishni tashkil etishning huquqiy asoslari umum-e’tirof etilgan xalqaro hujjatlarda o’z aksini topgan. Xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 10-moddasiga ko’ra, har bir inson unga qo’yilayotgan ayblovning qanchalik asosligini aniqlash uchun to’liq tenglik asosida ishi sudda mustaqil va xolis sud tomonidan ko’rib chiqilishi huquqiga ega [7]. Shuningdek, inson huquqlariga doir boshqa xalqaro standartlarda ham protsessdagi taraflarga nisbatan hech qanday kamsitish bo’lishi mumkin emasligi, ularga teng protsessual huquqlar berilishi kerakligi [8] nazarda tutilgan. Aksariyat mamlakatlarda qonunchiligida jinoyat sudlov ishlarini yuritish tomonlarning tengligi va tortishuviga asosan olib borilishi belgilab qo’yilgan. Masalan, Qozog’iston Respublikasi JPKning 23-moddasi “Tomonlar tengligi va tortishuviga asoslangan jinoyat sud ishlarini yuritish” deya nomlangan bo’lib, uning 7-bandi jinoyat protsessida ishtirok etuvchi taraflar Respublika Konstitutsiyasi va JPKda nazarda tutilgan imkoniyatlardan foydalangan holda o’z huquqlarini amalga oshirishlari uchun teng imkoniyatlarga ega ekanligi belgilangan. Shuningdek, ushbu moddada sud taraflarga dalillarni o’rganish jarayonida ularning teng asoslarda ishtiroki ta’minlangan holda o’rganilgan dalillarga asoslanibgina o’zining protsessual qarorini qabul qilishi mustahkamlangan.

Xuddi shu mazmundagi qoidani Qirg'iziston Respublikasi JPKning 18-moddasi ("Tomonlar tengligi va tortishuviga asoslangan jinoyat sud ishlarini yuritish prinsipi")da [10], Moldova JPKning 24-moddasida [11] uchratamiz. Gruzziya JPKning 9-moddasi [12] ("Taraflar tortishuvi va tengligi") ham jinoyat protsessi taraflar tengligiga asoslanishini nazarda tutadi.

Ushbu davlatlar tajribasining o'ziga xosligi shundaki, taraflar tengligi qoidasi butun jinoyat ishlarini yuritish davriga nisbatan qo'llangan. Biroq huquq tizimining o'ziga xosligidan kelib chiqadigan bo'lsak, sudgacha bo'lgan bosqichga bu qoidani qo'llab bo'lmaydi. Chunki tergov ishni yuritishga mas'ul bo'lgan huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimining yaqqol ustunligi ostida olib boriladi. Bundan tashqari, yuqoridagi davlatlardan farqli ravishda milliy jinoyat-protsessual qonunchiligimiz dastlabki tergov, surishtiruvda qatnashuvchi ishtirokchilarni taraflarga ajratmagan, shuning uchun tergov davrida taraflar ham, o'z-o'zidan ularning tengligi ham mavjud bo'lmaydi. Shuning uchun taraflar tengligini nazarda tutuvchi qoida sudda ishlarini yuritish davrini nazarda tutadi.

Bundan tashqari, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 14-moddasi 3-qismi "d" bandida o'ziga nisbatan ayblov e'lon qilingan shaxs o'z ishtirokida sud qilinish huquqiga egaligi belgilab qo'yilgan [13]. Biroq O'zbekiston Respublikasi JPKning 410-moddasida sudlanuvchining sud majlisida ishtiroki tartibga solingan bo'lib, unga ko'ra, sudlanuvchi O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bo'lgan va bu holat ish bo'yicha haqiqatni aniqlashga xalaqit bermagan yoxud tartibni buzganligi uchun sud majlisi zalidan chiqarib yuborilgan bo'lsa, ish uning ishtirokisiz ham ko'rilishi mumkin. Bunday hollarda sud muhokamasida ishtirok etmayotgan bo'lsa-da, ish bo'yicha sudlanuvchi sifatida ishtirok etayotgan shaxsning huquqlariga rioya qilinishi alohida e'tibor qaratilishi kerak bo'lgan masaladir.

Ishni ko'rishda qatnashmayotgan sudlanuvchining huquqlarini sud majlisida kim ta'minlashi kerakligi masalasi qonunchiligimizda ochiq qolgan. Bir qator olimlar mazkur holatda tortishuvchanlik va taraflar tengligini ta'minlash uchun himoyachi ishtiroki majburiy bo'lishi kerakligini ta'kidlashadi [14]. Ularga ko'ra, himoyachi nafaqat ishtirok etishi, balki faol qatnashishi kerak. Ushbu vaziyatda sudlanuvchining pozitsiyasi himoyachiga faqatgina jinoyat ishi materiallaridagina ma'lum bo'ladi. Xuddi shu mazmundagi taklifni boshqa tadqiqot ishlarida [15] ham uchratish mumkin.

Shunisi e'tiborliki, sudlanuvchi sud muhokamasida qatnashmaslik orqali faqatgina sud majlisida ishtirok etish huquqidan mahrum bo'ladi. Bunda himoyachining ishtiroki adolatli hukm chiqishini ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha kafolat bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun taraflarning qonuniy manfaatlaridan kelib chiqqan holda ular o'rtasidagi protsessual imkoniyatlar tengligini ta'minlash zarur. Bir qator xorijiy davlatlar, xususan, Moldova, Ukraina, Ozarbayjon, Rossiya Federatsiyasi jinoyat ishlari yurituvida sudlanuvchining ishtirokisiz bo'lib o'tadigan sud muhokamasida himoyachining ishtiroki majburiy etib belgilangan.

Bizningcha, sudda ish yuritish davomida taraflar tengligining ta'minlanishi tortishuv prinsipining tarkibiy qismi bo'lishi kerak va uni alohida prinsip sifatida jinoyat-protsessual qonunchilikda belgilashga zarurat mavjud emas.

Xulosalar

Yuqoridagilardan kelib chiqib, JPKning 410-moddasi 3-qismini "*Bunday hollarda himoyachi ishtirok etishi shart*" mazmunidagi norma bilan to'ldirish to'g'ri bo'ladi.

Bundan tashqari, tahlil qilinayotgan ayni masalaning jinoyat ishlari yurituvini uchun ahamiyatini inobatga olib, milliy protsessual qonunchiligimizda sud muhokamasida tomonlar huquqlarining tengligini sud muhokamasining sharti sifatida belgilash zarur deb hisoblaymiz.

Bizningcha, JPKga yangi 4091-modda kiritib, unga yuqorida keltirilgan masalalarni o'z ichiga olgan sud muhokamasining yana bir muhim shartini belgilash zarur.

Shu bilan birga, JPKning 25-moddasini quyidagi mazmundagi yangi tahrirda ishlab chiqish taklif etiladi:

25-modda. Sudda ishlarni yuritishda tortishuv

Birinchi instansiya sudining sud majlisida, shuningdek, ishlar yuqori sudlarda ko'rilayotganda ish yuritish taraflarning o'zaro tortishuvi va tengligi asosida amalga oshiriladi.

Ish sudda ko'rilayotganda ayblash, himoya qilish va ishni hal qilish vazifalari bir-biridan alohida bajarilib, aynan bir organ yoki aynan bir mansabdor shaxs zimmasiga yuklatilishi mumkin emas.

Birinchi instansiya sudida ish yuritish faqat ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi yoxud tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash uchun ishni sudga yuborish to'g'risidagi qaror mavjud bo'lganda boshlanishi mumkin.

Sud dalillarni o'rganish jarayonida taraflarning teng asoslarda ishtiroki ta'minlangan

holda o'rganilgan dalillarga asoslanib qaror qabul qiladi.

Davlat va jamoat ayblovchilari, sudlanuvchi, voyaga yetmagan sudlanuvchining qonuniy vakili, himoyachi, jamoat himoyachisi, shuningdek, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar va ularning vakillari sud majlisida taraflar sifatida ishtirok etadilar va dalillar taqdim etish, ularni tekshirishda qatnashish, iltimos bilan murojaat qilish, ishning to'g'ri hal etilishi uchun ahamiyatga molik har qanday masala bo'yicha o'z fikrlarini bildirishda teng huquqlardan foydalanadilar.

Sud ayblov yoki himoya tarafida turmaydi hamda ularning biron-bir manfaatlarini ifodalamaydi.

Sud xolislik va beg'arazlikni saqlagan holda taraflar protsessual majburiyatlarini bajarishlari va berilgan huquqlarini amalga oshirishlari uchun zarur sharoitlar yaratib beradi.

Taraflar sud, boshqa davlat organlari va mansabdor shaxslardan mustaqil ravishda o'z huquqlarini amalga oshirish usullari, vositalarini o'zlari tanlaydi. Sud taraflar iltimosiga ko'ra ularning ushbu kodeksda o'rnatilgan tartibda zarur ma'lumotlarga ega bo'lishiga yordam beradi.

REFERENCES

1. Muxitdinov F.M. Jinoyat-protsessual shakl: Nazariy va metodologik muammolar [Criminal-procedural form: Theoretical and methodological problems]. PhD thesis. Tashkent, TSIL publ., 2005, 60 p.
2. Bagdasarov R.V. Printsip sostyazatelnosti v ugolovnom protsesse Rossii i stran Yevropeyskogo Soyuzi [The principle of adversarialism in criminal proceedings in Russia and the countries of the European Union]. Moscow, Yurlitinform publ., 2008, 216 p. Available at: <https://mgimo.ru/upload/iblock/493/49327214e64d8ed355874959f95c0663.pdf>
3. Abbasova F.M. Teoreticheskiye i prakticheskiye problemy osushchestvleniya printsipa sostyazatelnosti v ugolovno-protsessualnom zakonodatelstve Azerbaydjanskoy Respubliki [The theoretical and practical problem of the establishment of principles of social law in the legal and procedural law of the Republic of Azerbaijan]. PhD thesis. Baku, 2011.
4. Criminal-Procedural Code of the Republic of Moldova dated 14 times in 2003 No. 122-XV. Available at: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397729#pos=3760;-31
5. Ugolovno-protsessualniy kodeks Respubliki Kazaxstan [Criminal procedural code of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852&doc_id2=31575852#pos=3;-103.10227966308594&pos2=1005;-60.10227966308594

6. Uголовno-protsessualniy kodeks Respubliki Kirgizii [Criminal procedural code of the Republic of Kyrgyzstan]. Available at: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111530>

7. Universal Declaration of Human Rights. Adopted resolution 217 A (III) of the UN General Assembly on December 10, 1948. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

8. Human Rights Committee: No. 32 general comments, paragraph 13. Available at: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/07/Criminal-Process-in-Uzbekistan-Interactive.pdf>

9. Code of the Republic of Kazakhstan. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (with amendments and additions as of 01/01/2024). Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852&doc_id2=31575852#activate_doc=2&pos=1017;-79.10227966308594&pos2=1005;-39.10227966308594

10. Uголовno-protsessualniy kodeks Respubliki Kirgizii [Criminal Procedure Code of the Republic of Kyrgyzstan]. Available at: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308>

11. Uголовno-protsessualniy kodeks Respubliki Moldova ot 14 marta 2003 goda № 122-XV [Criminal Procedure Code of the Republic of Moldova dated March 14, 2003 No. 122-XB]. Available at: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397729#pos=1075;-59

12. Uголовno-protsessualniy kodeks Gruzii [Criminal Procedure Code of Georgia]. Available at: <https://www.matsne.gov.ge/ru/document/download/90034/37/ru/pdf>

13. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopt by resolution 2200 A (CSI) of the General Assembly of December 16, 1966. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml

14. Popova I.P., Smirnova I.G. Zaочноye sudebnoye razbiratelstvo po ugovolnim delam: problemy realizatsii v kontekste sravnitelno-pravovogo issledovaniya [Trial in absentia in criminal cases: problems of implementation in the context of comparative legal research]. Vestnik. Volga State university. 2018, no. 431. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/zaочноye-sudebnoe-razbiratelstvo-po-ugolovnym-delam-problemy-realizatsii-v-kontekste-sravnitelno-pravovogo-issledovaniya>. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-postanovleniya-zaochnogo-prigovora>

15. Ribinskaya Ye.T. Sostyazatelnost rossiyskogo ugovolnogo sudoproizvodstva pri rassmotrenii del v sude pervoy instansii [The adversarial nature of Russian criminal proceedings when considering cases in the court of first instance]. PhD thesis. Irkutsk, 2008, p. 8. Available at: https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01004153828.pdf?ver=8

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./BLCU6412>

UDC: 328.185(045)(575.1)

EXPLORING DIMENSIONS OF ANTI-CORRUPTION AGENCIES (IN THE EXAMPLE OF CENTRAL ASIA)

Norov Ilkhom Ibroximovich,

Doctorate student at the University of Regensburg,
member of the Junior Research Group
“Legal Transfer and Legal Development
in Central Asia“, University of Regensburg
ORCID: 0000-0002-7604-3571
e-mail: norov.ilkhom@gmail.com

Abstract. *This scientific article delves into the multifaceted realm of anti-corruption agencies in Central Asian nations, examining the dynamic dimensions that shape their effectiveness and impact. Against the backdrop of the region’s unique socio-political landscape, we investigate the structural frameworks, legal mechanisms, and operational strategies employed by anti-corruption agencies to combat corruption. Drawing upon a comprehensive analysis of institutional designs and regulatory environments, our study illuminates the challenges and opportunities faced by these agencies. The implementation of anti-corruption reforms diverges across Central Asian nations, with different government bodies tasked with these responsibilities. Kazakhstan, for instance, employs a specialized body with significant powers, whereas in Turkmenistan, the prosecutor’s office assumes a pivotal role. The article underscores the critical need to scrutinize the effectiveness of these bodies. Furthermore, our research incorporates case studies from select Central Asian nations, providing nuanced insights into the contextual variations of anti-corruption endeavors. This article contributes to a deeper understanding of the challenges and prospects for combating corruption in the region.*

Keywords: *anti-corruption, special bodies, powers, Central Asia, corruption, region.*

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISH ORGANLARINING IMKONIYATLARINI O’RGANISH (MARKAZIY OSIYO MISOLIDA)

Norov Ilxom Ibroximovich,

Regensburg universiteti doktoranti,
“Markaziy Osiyoda huquqiy transfer
va huquqiy rivojlanish” kichik ilmiy guruhi a’zosi

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqola Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi korrupsiyaga qarshi kurashish idoralarining ko’p qirrali ko’lamini, ularning samaradorligi va ta’sirini belgilovchi dinamik jihatlarni o’rganadi. Mintaqaning o’ziga xos ijtimoiy-siyosiy manzarasi fonida biz korrupsiyaga qarshi kurashish bo’yicha idoralar tomonidan qo’llanadigan tarkibiy tuzilmalar, huquqiy mexanizmlar va operativ strategiyalarni ko’rib chiqamiz. Institutional tuzilmalar va tartibga solish muhitini har tomonlama tahlil qilish asosida tadqiqotimiz ushbu agentliklar duch keladigan muammolar va imkoniyatlarni yoritib beradi. Korrupsiyaga qarshi islohotlarni amalga oshirish Markaziy Osiyo mamlakatlarida turlicha bo’lib, bu mas’uliyat turli davlat organlariga yuklangan. Masalan, Qozog’istonda katta vakolatlarga ega ixtisoslashgan organ mavjud bo’lsa, Turkmanistonda prokuratura asosiy rol o’ynaydi. Maqolada*

ushbu organlarning samaradorligini chuqur o'rganish zarurligi ta'kidlangan. Bundan tashqari, izlanishimiz Markaziy Osiyoning tanlangan davlatlaridan olingan amaliy tadqiqotlarni o'z ichiga oladi, bu esa korrupsiyaga qarshi kurashishdagi kontekstli o'zgarishlarni batafsil tushunish imkonini beradi. Ushbu maqola mintaqadagi korrupsiyaga qarshi kurashish muammolari va istiqbollarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi kurashish, maxsus organlar, vakolatlar, Markaziy Osiyo, korrupsiya, mintaqqa.

ИЗУЧЕНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ АНТИКОРРУПЦИОННЫХ ОРГАНОВ (НА ПРИМЕРЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ)

Норов Ильхом Иброхимович,

докторант,

член младшей научной группы

«Правовой трансфер и правовое развитие

в Центральной Азии» Университета Регенсбург

Аннотация. Данная научная статья исследует многогранную сферу антикоррупционных агентств в странах Центральной Азии, исследуя динамические аспекты, которые определяют их эффективность и влияние. На фоне уникального социально-политического ландшафта региона мы исследуем структурные рамки, правовые механизмы и оперативные стратегии, используемые антикоррупционными агентствами для борьбы с коррупцией. Опираясь на всесторонний анализ институциональных структур и нормативной среды, исследование освещает проблемы и возможности, с которыми сталкиваются эти агентства. Реализация антикоррупционных реформ в странах Центральной Азии различается, и эти обязанности возложены на разные государственные органы. В Казахстане, например, имеется специализированный орган, наделённый значительными полномочиями, тогда как в Туркменистане ключевую роль играет прокуратура. В статье подчёркивается острая необходимость тщательного изучения эффективности работы этих органов. Кроме того, исследование включает тематический анализ исследования из отдельных стран Центральной Азии, что даёт детальное представление о контекстуальных вариациях антикоррупционных усилий. Эта статья способствует более глубокому пониманию проблем и перспектив борьбы с коррупцией в регионе.

Ключевые слова: противодействие коррупции, специальные органы, полномочия, Центральная Азия, коррупция, регион.

Introduction

The Central Asian region comprises landlocked countries, namely Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan. Until gaining independence in 1991, all were part of the Soviet Union, effectively under Moscow's control. This history has left them with limited experience in self-governance and unpreparedness for the transition from an authoritarian system to a democratic one, as noted in the report by "Voice of America" [1, pp. 81–97]. Consequently, after the dissolution of the

Soviet Union, the region faced challenges in transitioning from autocratic forms of governance, with some leaders remaining in power since the 1990s.

None of the Central Asian countries is classified as a "full democracy" according to the World Bank's International Governance Index [2]. In "The Economist's" Democracy Index for 2019 [3], Kyrgyzstan ranked 101st, falling into the category of a hybrid regime. Meanwhile, the other four countries in the region ranked between 139 and 162, categorizing them as authoritarian regimes

in the same index. Currently, according to the Democracy Index for 2022 [4], all Central Asian countries fall into the category of authoritarian states. Turkmenistan, ranking 161st, is surpassed only by Syria, the Central African Republic, the Democratic Republic of the Congo, North Korea, and others.

New leaders typically have their supporters, and loyalty is often rewarded or acquired through such campaigns. Overall, the majority of corruption cases in the region occur in sectors that have historically been susceptible to corruption, including areas such as public finance, natural resources, public administration, procurement, taxation, customs, healthcare, and education. The most frequently identified transgressions encompass the misappropriation of public funds, fraudulent activities, and abuse of official powers [5].

Major corporations in the region often fall under the control of “oligarchs, family clans, corrupt politicians, criminal groups, or other vested interests,” who continue to amass wealth by channeling state resources into their own companies, accounts in foreign banks, and assets. Due to the close intertwining of business and politics, the business environment in the region is fraught with risks, including legal uncertainty, selective law enforcement, and inadequate property protection.

The eradication of corruption is a long-term task. In the fight against corruption, there are no one-size-fits-all solutions; anti-corruption measures must always integrate various incentives, including preventive and punitive measures. As anti-corruption programs are implemented, it is crucial to identify what produces results and what does not, exchanging best practices.

Countries with high levels of corruption require the development of a dedicated state policy to combat corruption. Such a policy, in the form of a strategy or program, can provide a clear outline of government priorities and ensure disciplined execution. Efforts need

to be intensified to strengthen the analytical foundation of the fight against corruption. This should involve conducting research and surveys to identify the scale and patterns of corruption in individual countries, sectors, and institutions, as well as collecting and analyzing statistical data on the activities of law enforcement agencies combating corruption [6].

Problems related to corruption remain relevant and pressing in the modern world. Corruption is a phenomenon that has a destructive impact on the development of societies and economies, undermines citizens’ trust in government institutions, and infringes on justice. Despite significant efforts by international organizations, governments, and civil society, the fight against corruption remains a complex and lengthy task.

Also, the countries of Central Asia are taking measures to combat corruption. These measures are assigned to various bodies, including specialized bodies.

Materials and methods

This study employs a mixed-methods approach to comprehensively investigate the dimensions of anti-corruption agencies in Central Asian nations.

Quantitative data were obtained through a systematic review of legal documents, regulatory frameworks, and official reports related to anti-corruption efforts in Central Asian countries. This involved an extensive analysis of legislative texts, policy documents, and annual reports issued by anti-corruption agencies and relevant government bodies. The quantitative analysis focused on identifying key indicators of anti-corruption performance, such as the number of investigations initiated, cases prosecuted, and convictions secured.

Furthermore, comparative case studies were conducted to enrich the analysis by examining specific instances of anti-corruption interventions in selected Central Asian nations. The cases were selected based on their relevance to the research objectives

and the diversity of anti-corruption approaches within the region.

The triangulation of quantitative data analysis and case studies enhances the robustness of our findings, allowing for a comprehensive exploration of the intricate landscape of anti-corruption agencies in Central Asia. This methodological approach ensures a holistic understanding of the subject matter, contributing to the depth and reliability of our research outcomes.

Results of the research

The Republic of Kazakhstan

In the Republic of Kazakhstan, the bodies carrying out anti-corruption activities are the Commission under the President of the Republic of Kazakhstan [7] on Anti-Corruption and the Anti-Corruption Agency [8]. The Commission under the President of the Republic of Kazakhstan on Anti-Corruption Issues is a consultative and advisory body under the Head of State and was established in 2002.

The main objectives of the Commission are to develop and adopt coordinated measures aimed at strengthening the fight against corruption and violations of the rules of official ethics by civil servants, increasing the level of responsibility of civil servants [7].

The Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan was organized in 2019 and is a state anti-corruption body, directly subordinate and accountable to the President of the Republic of Kazakhstan, responsible for the formation and implementation of the anti-corruption policy of the Republic of Kazakhstan and coordination in the field of anti-corruption, as well as identification, suppression, disclosure, and investigation of corruption offenses [8].

The Anti-Corruption Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2015–2025 [9], as well as other successful reforms in the field of anti-corruption, have led to a

decrease in the incidence of corruption. Thanks to systematic preventive work and the transition to a three-tier model of criminal proceedings, the number of cases of corruption registered in Kazakhstan decreased by 29% [10]. Thus, in 2021, the number of registered corruption crimes was 1037, which is 37% less than in 2020 (1632 in 2020), while in the Ministry of Internal Affairs the figures decreased by 12%, in the prosecutor's office by 13%, and in the National Security Committee by 19%. In addition, the Anti-Corruption Policy Concept for 2022–2026 has been developed based on the experience of South Korea [11]. At the end of 2022, Kazakhstan received 37 points out of 100 possible in the Transparency International Corruption Perceptions Index, ranking 101st among 180 countries [12].

As a result of the implementation of the anti-corruption strategy, the following reforms were carried out:

The new Law “On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan” ensured the transition to a “career” model of public service and introduced the principles of meritocracy through mechanisms of open competitive selection and promotion based on competence [13].

Financial control measures have been improved. In 2021, civil servants, persons equated to them, as well as their spouses, as part of the general declaration, provided “entry” declarations, recording all their assets [14].

The Code of Ethics for Civil Servants is in force, and an institute of ethics commissioners has been created in local and central government bodies. Ethics councils are functioning [15].

There is a complete ban on receiving and giving gifts in connection with the performance of official duties by civil servants and other persons who have accepted anti-corruption restrictions, as well as members of their families.

The rules on the inadmissibility of joint service (work) of these persons with close relatives, spouses, and in-laws have been strengthened. Candidates for public office are required to notify working relatives in a government organization [16].

There is a lifetime ban on employment in the civil service and in quasi-public sector entities for persons who have committed corruption crimes [11].

Republic of Kyrgyzstan

For Kyrgyzstan, corruption has been a key problem in recent decades. It was Kyrgyzstan, after the collapse of the Soviet Union in 1991, that experienced two revolutions: the “Tulip Revolution” of 2005 and the revolution of 2010. The main reasons that prompted both the opposition forces and the Kyrgyz people to coups d’etat were: deeply rooted corruption in the republic, nepotism, nepotism, difficult economic situation of the population, and clan struggles for power between the north and south of the country [17].

After A. Atambayev came to power, the State Strategy for Anti-Corruption Policy and Anti-Corruption Measures was adopted, the main goal of which was to reduce the level of corruption in the country [18].

To combat crimes of a corruption nature, in 2011, the Anti-Corruption Service was created in the State Committee for National Security of the Kyrgyz Republic [19], which was a punitive body and interfered with business; later in 2021, this body was abolished by S. Zhaparov.

Instead of the Anti-Corruption Service, in 2021 the Anti-Corruption Business Council under the President of the Kyrgyz Republic was organized [20], which is a permanent consultative and advisory body that ensures the development of proposals and recommendations on the main directions of state policy in the field of anti-corruption to improve the business environment.

In addition, the State Strategy to combat corruption and eliminate its causes in the

Kyrgyz Republic for 2021–2024 was adopted [21]. According to the goal of this strategy, it was planned to improve its position by 30% from current indicators in the world rankings by 2024. But according to the Corruption Perceptions Index 2022, the Kyrgyz Republic is in 140th place among 180 countries in the world [12], which indicates the regression and ineffectiveness of the ongoing reforms.

The Republic of Tajikistan

According to the published rating for 2022, the situation with corruption in Tajikistan was worse than in Kazakhstan and Kyrgyzstan, and in Uzbekistan, it was better than in Turkmenistan [12].

Tajikistan remained in 150th place in the new Corruption Perceptions Index 2023, along with Afghanistan. The country scored 24 points on a 100-point scale, where 0 is the maximum level of corruption and 100 is its absence. In a report published last year, Tajikistan had a score of 25, indicating that corruption has become commonplace in the country [12]. Authoritarianism has been intensifying in Tajikistan in recent years, and the authorities are not carrying out the necessary reforms to combat corruption.

In 2021, the country adopted the State Anti-Corruption Strategy in the Republic of Tajikistan for the period until 2030, the goals of which are to increase the anti-corruption awareness of the population, create an atmosphere of intolerance towards corruption, eliminate the causes and conditions conducive to corruption, and generally reduce the intensity of corruption in the Republic of Tajikistan aimed at developing democratic values and improving people’s well-being [22].

Since 2007, the country has had a special body - the Agency for State Financial Control and Anti-Corruption, which: [23]

- implements state policy in the field of anti-corruption;

- develops regulatory legal acts of the Republic of Tajikistan in the field of combating corruption;

- coordinates the activities of anti-corruption entities in the field of anti-corruption;

- identifies and investigates crimes related to corruption, takes effective preventive measures, etc.

Turkmenistan

Turkmenistan, relative to other Central Asian countries, is a closed country. As the US State Department Office of Investment noted in its statement on Turkmenistan, the opaque nature of the country's economic system "creates fertile ground for corruption" [24].

"U.S. firms cited widespread government corruption, typically in the form of extortion of a percentage of revenue, as a barrier to investment and doing business across all economic sectors and regions. This phenomenon is most common in the areas of public procurement, licensing, and customs services," the department said in a statement [24].

The country adopted an Anti-Corruption Law in 2014 [25]. In accordance with the new law, the coordination of the fight against corruption in the country is carried out by the Prosecutor General of Turkmenistan and the prosecutors subordinate to him. The president of the country also has the right to establish a state anti-corruption body and determine its status and powers.

The Republic of Uzbekistan

The fight against corruption in Uzbekistan has become the highest priority direction of state policy. In particular, the Action Strategy for five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017–2021 (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, No. UP-4947, dated February 7, 2017, "On the Strategy for Further Development of the Republic of Uzbekistan"), which is the main document of the new reforms of Uzbekistan, is of great importance in increasing the effectiveness

of anti-corruption efforts. As an integral continuation of these reforms and as a logical continuation of the Action Strategy, the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022–2026 was adopted (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, No. UP-60, dated January 28, 2022, "On the Strategy for the Development of the New Uzbekistan").

In particular, over the past 5 years:

measures have been taken to systematically improve the regulatory framework in this area. As evidence, one can cite the entry into force of the anti-corruption law as well as the adoption of various by-laws. In particular, on January 3, 2017, the law "On Combating Corruption" was adopted.

for the effective implementation of measures, a special state body (Anti-Corruption Agency) has been created by the Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan, "On the Organization of the Activities of the Anti-Corruption Agency of the Republic of Uzbekistan," and the institutional foundations of state policy in this direction have been improved. In particular, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, No. UP-6013, dated June 29, 2020, "On Additional Measures to Improve the System of Combating Corruption in the Republic of Uzbekistan" was adopted.

ensuring openness and transparency of the activities of government bodies based on measures to combat corruption in the country is defined as a priority task. In particular, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to ensure the openness of the activities of government bodies and organizations, as well as the effective implementation of public control" dated June 16, 2021, was adopted.

another important aspect of the fight against corruption is being systematically, step by step implemented - optimization

of government bodies, increasing their compactness. In particular, on April 3, 2021, the decree on reducing the staffing levels of government and administrative bodies was adopted. According to the resolution, the number of government employees has been optimized to 15 percent (Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan, No. PP-5053, dated April 3, 2021, “On the Optimization of the Structure and Reduction of Staff Positions in the Bodies of State Authority and Administration”).

widespread introduction of information and communication technologies into state and public administration has been established in order to reduce the “human factor” in the public administration system - one of the most important aspects of preventing and eliminating corruption [26].

in the fight against corruption, the process of widespread implementation of the “compliance control” system in government bodies and business entities is being carried out (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan “On Measures to Organize the Activities of the Antimonopoly Committee of the Republic of Uzbekistan” No. 402 dated May 15, 2019).

In the Republic of Uzbekistan, the special government body carrying out anti-corruption activities is the Anti-Corruption Agency, formed in 2020. To coordinate the activities of bodies and organizations carrying out and participating in anti-corruption activities, the National Anti-Corruption Council of the Republic of Uzbekistan operates (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On Additional Measures to Improve the System of Combating Corruption in the Republic of Uzbekistan” No. UP-6013 dated June 29, 2020).

The powers of the Agency include:

formation and implementation of state policy in the field of preventing and combating corruption;

annually prepare a National Report on combating corruption in the Republic of Uzbekistan;

interaction with specialized anti-corruption committees;

conduct a comprehensive analysis of the results of investigations into corruption crimes;

exercise control over the achievement of full compensation for damage to the interests of society and the state caused by corruption crimes;

carry out an analysis of the effectiveness of the system of anti-corruption examination of regulatory legal acts and their projects, etc.

Analysis of research results

Unlike other similar bodies created in the countries of Central Asia, in the Republic of Kazakhstan, the Anti-Corruption Service can conduct independent investigations and is vested with greater powers in the field of combating corruption.

Despite the situation in Kazakhstan, the former Anti-Corruption Council of Kyrgyzstan was supposed to fight political corruption, but in the end, it began to punish the same doctors and teachers. And then it started fighting business,” noted Nuripa Mukanova, Secretary General of the Anti-Corruption Business Council.

Initially, the formation of the Anti-Corruption Service under the State Security Committee of the Kyrgyz Republic was incorrect, since the latter is a closed body and it is impossible to introduce corruption prevention methods there. And prevention lies in openness, close work with the population and civil society, and the ability to control and monitor the work of government agencies. It is too early to talk about any future changes in the anti-corruption fight. The Kyrgyz Republic does not yet have a body that would carry out systematic work in this direction. All over the world, working to prevent corruption

is a very important element. This suggests that when implementing anti-corruption reforms, international experience was not studied, and a thorough analysis of the reforms being undertaken was not carried out, which led to a worsening of the situation in the country [27]. Thus, in 2005, the Kyrgyz Republic was in 130th place on the Corruption Perceptions Index, and in 2016 it dropped to 136th place [28], which indicates unsuccessful reforms.

It is worth noting that, unlike Kazakhstan, this special body is not authorized to carry out investigative actions and only carries out a regulatory function.

The main obstacle to the success of anti-corruption efforts in Tajikistan lies in personnel management. The appointment of the Agency's director by the president often brings individuals from law enforcement backgrounds, and there is a need for technocrats with a solid understanding of economic issues. It is crucial to implement well-planned advertising campaigns involving civil society, universities, and students actively participating in development. Additionally, the lack of specific monitoring measures in the adopted strategy makes it challenging to assess its effectiveness. The financial crisis in the country further complicates addressing wage increases, creating conditions conducive to corruption.

The OECD report "Anti-Corruption Reforms in Tajikistan" published in 2017 indicated that the legislative measures taken regarding the declaration of property of civil servants and members of their families affected only administrative employees but not political ones [29]. The opaque judiciary, lack of full access to information, criminal legislation, and many other components of the anti-corruption strategy were also criticized. It is unknown whether the criticism will be taken into account in the new strategy. This

indicates that the fight against corruption is carried out only at lower and middle levels, while higher levels and politicians are not prosecuted. The established anti-corruption system is ineffective and does not have a well-formed system of checks and balances.

Tajikistan in 2020, according to the Corruption Perceptions Index, was in 149th place; in 2022, it took 150th place [12]. The country has not shown any development in the field of anti-corruption over the past decade.

In recent years, Turkmenistan has begun an active fight against corruption. One of the factors, of course, may be the economic recession observed in the country. In recent years, the living conditions of the population have been steadily deteriorating. Shortages of essential goods in stores have become commonplace, and prices are constantly rising [30]. Meanwhile, there is no special body that deals directly with anti-corruption policy. In 2019, the President of Turkmenistan ordered the development and adoption of a new program to combat bribery and corruption, but to this day, the program has not been adopted [31].

According to Transparency International's 2018 report, Turkmenistan ranked the worst of all countries in the Eastern Europe and Central Asia region, ranking with three other countries 167th out of 180 in a global corruption perception ranking [32]. The country is currently experiencing corruption at the highest level, and, according to research, there is an increase in poverty and a decrease in food supply in the country, which is still observed.

In turn, in Transparency International's 2022 Corruption Perceptions Index, Uzbekistan ranked 126th out of 180 countries with 31 points, rising 7 positions. If in 2021 Uzbekistan took 140th place

with 28 points, then in 2020 this figure was 146th place with 26 points. Uzbekistan has risen 20 levels in two years and has shown significant positive results in the fight against corruption in the Central Asian region. This, in turn, indicates that the country's anti-corruption reforms are producing effective results.

Unlike Kyrgyzstan, Kazakhstan, and Tajikistan, in Uzbekistan, the Agency cannot conduct investigations and prosecute civil servants; it only has the right to submit a presentation and report on the data studied.

In our opinion, the organization of this Agency without vesting it with special powers in the field of the prosecution of corruption makes it less efficient. So, on July 20, 2023, the Agency published a list of heads of government agencies who, contrary to the law, are engaged in entrepreneurial activities. Among them were 3 district khokims (mayors), the head of the Anti-Doping Committee, the chairman of the Committee for the Development of Sericulture and the Wool Industry, and others [33]. According to Article 13 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On State Civil Service" (No. ZRU-788 dated August 8, 2022), a state civil servant does not have the right to create business entities or be their founder (participant).

Also, in accordance with clause 13 of the Model Rules of Ethics for Civil Servants, officials should not engage in entrepreneurial or other paid activities (except for teaching, scientific, and creative activities) outside of work (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, "On Additional Measures to Ensure Compliance with the Code of Ethics and Conduct for Public Servants" No. 595 dated October 14, 2022).

Based on the results of this study, no disciplinary or administrative measures were taken; on the contrary, as of November

2023, these individuals are still engaged in entrepreneurial activities [34].

Over the 3 years of its existence, the Agency has not been able to justify its existence; no measures have been taken against corrupt officials; and the Agency's reports are only advisory in nature.

Currently, Uzbekistan has strengthened its position in the Corruption Perceptions Index, but again, the fight against corruption occurs mainly at the lower and middle levels of government, and corruption crimes at the highest levels remain unpunished [12].

According to official data, the damage from corruption in 2021 is 100 million US dollars [33].

Conclusion

In recent years, Central Asian countries have implemented reforms aimed at preventing corrupt practices and punishing corrupt officials, with the goal of improving the region's business climate and promoting sustainable economic development. In 2022, events in Central Asia have clearly demonstrated how high-level corruption breeds political instability, weakened institutions, and, in the most extreme cases, violent conflict. Caught in a vicious cycle of corruption and authoritarianism, governments impede democratic processes, reduce space for civic engagement, and restrict media freedom. As a result, the Central Asia region ranks second to last in the 2022 Corruption Perceptions Index (CPI). This is also evidenced by the mass protests that were held in Kazakhstan at the beginning of 2022; a state of emergency was declared in the country; and more than 200 people became victims of riots [35]. In 2020, there was a revolution in the Kyrgyz Republic, after which the country's president, S. Jeenbekov, resigned [36].

Currently, only in Kazakhstan and Uzbekistan have the reforms carried out shown positive growth, and in Tajikistan, the

Kyrgyz Republic, and Turkmenistan, on the contrary, the situation is worsening every year.

In conclusion, the exploration of anti-corruption agencies in Central Asian nations undertaken in this article sheds light on the intricate dynamics and challenges faced in the pursuit of transparent governance. As we navigate the diverse landscapes of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, it becomes evident that the effectiveness of anti-corruption agencies is intricately woven into the historical, cultural, and institutional fabric of each nation.

Examining the legal frameworks and institutional capacities, we observe a spectrum of approaches employed by these agencies. While some nations showcase robust legal mechanisms and well-established institutions, others grapple with

the need for continuous adaptation and strengthening. The comparative analysis highlights both successes and challenges, providing a nuanced understanding of the dimensions that contribute to or hinder effective anti-corruption efforts.

As Central Asian nations continue to evolve, so too must their strategies for combating corruption. This exploration serves as a foundation for future research, policymaking, and international collaboration. By learning from the experiences of these nations, we can foster a collective understanding that transcends borders and contributes to more resilient, transparent, and accountable governance across Central Asia. Ultimately, the journey through the landscape of anti-corruption agencies in this article invites ongoing dialogue and concerted efforts toward a region where integrity and accountability flourish.

REFERENCES

1. Ahrens J., Hoen H.W. The emergence of state capitalism in Central Asia: The absence of Normative Power Europe. M. Neuman (Ed.). Democracy promotion and the Normative Power Europe framework: The European Union in South Eastern Europe, Eastern Europe, and Central Asia. Cham, Switzerland: Springer, 2019, pp. 81–97.
2. World Bank. Worldwide Governance Indicators. 2023, September 28. Available at: <https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators>
3. The Economist Intelligence Unit. A year of democratic setbacks and popular protest. Democracy Index 2019. Available at: <https://www.in.gr/wp-content/uploads/2020/01/Democracy-Index-2019.pdf>
4. The Economist Intelligence Unit. The China Challenge. Democracy Index 2021. Available at: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>
5. Anti-Corruption Digest. Corruption in Eastern Europe & Central Asia is on the rise. Available at: <https://anticorruptiondigest.com/2019/02/05/corruption-in-eastern-europe-central-asia-is-on-the-rise/#axzz5pVaWYDXg>
6. United Nations. The costs of corruption: values, economic development under assault, trillions lost, says Guterres. Retrieved from official website of the United Nations. 2018. Available at: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2018-12-09/anti-corruption.shtml>
7. On the Establishment of the Commission under the President of the Republic of Kazakhstan on Fighting Corruption. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan 2002, April 2, No. 839,
8. On Combating Corruption. The Law of the Republic of Kazakhstan, 2015, no. 188-VII,
9. On the Anti-Corruption Strategy of the Republic of Kazakhstan for the Years 2015–2025. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. 2014, No. 986.

10. National Report on Anti-Corruption Efforts for the Year 2021. Anti-Corruption Agency, Nur-Sultan – 2021.
11. On Approving the Anti-Corruption Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2022–2026 and Amending Some Decrees of the President of the Republic of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. 2022, No. 802.
12. Transparency International. Corruption Perception Index 2022 review. Available at: https://images.transparencycdn.org/images/Report_CPI2022_English.pdf
13. On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan. The Law of the Republic of Kazakhstan. 2015, no. 416-V.
14. On Measures for Further Improvement of Ethical Norms and Rules of Conduct for Public Servants of the Republic of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. 2015, No. 153.
15. On Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Anti-Corruption Matters. The Law of the Republic of Kazakhstan. 2020, No. 365-VI.
16. On Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Strengthening the Protection of Citizens' Rights in Criminal Proceedings and Combating Corruption. The Law of the Republic of Kazakhstan. 2020, No. 384-VI
17. Knyazev A. State Coup on March 25, 2005, in Kyrgyzstan. Bishkek, Alexander Knyazev Public Foundation.
18. On the State Strategy for Anti-Corruption Policy of the Kyrgyz Republic and Measures to Combat Corruption. Decree of the President of the Kyrgyz Republic. 2012. Available at: http://www.president.kg/ru/news/ukazy/85_ukaz_prezidenta_kr_o_gosudarstvennoy_strategii_antikorruptsiionnoy_politiki_kyirgyizskoy_respubliki_i_merach_po_protivodeystviyu_korruptsii/
19. On the Establishment of the Anti-Corruption Service in the State Committee for National Security of the Kyrgyz Republic. Decree of the President of the Kyrgyz Republic. 2011, No. UP-199.
20. On the Anti-Corruption Business Council under the President of the Kyrgyz Republic. Decree of the President of the Kyrgyz Republic. 2021, No. UP-293.
21. On the State Strategy for Combating Corruption and Eliminating Its Causes in the Kyrgyz Republic for 2021–2024. Decree of the President of the Kyrgyz Republic. 2020, No. 180.
22. State Strategy for Combating Corruption in the Republic of Tajikistan for the Period Until 2030. Decree of the President of Tajikistan. 2021, No. UP-222.
23. On the Agency for State Financial Control and Anti-Corruption of the Republic of Tajikistan. Decree of the President of Tajikistan. 2007, No. 143.
24. Eurasianet. Available at: <https://russian.eurasianet.org/node/64296>
25. On Combating Corruption. Law of Turkmenistan. 2014, March 1.
26. Report on the Implementation Results of the Action Strategies for the Five Priority Areas of Development of the Republic of Uzbekistan for 2017–2021. 2023, October 21. Available at: <https://strategy.uz/index.php?news=1397&lang=ru>
27. OECD. Anti-Corruption Reforms in Eastern Europe and Central Asia: Achievements and Challenges, 2009–2013. Combating Corruption in Eastern Europe and Central Asia. Available at: <http://www.oecd.org/corruption/acn/library/>
28. Transparency International. Corruption Perception Index 2016 review. ISBN: 978-3-96076-233-1. Available at: https://images.transparencycdn.org/images/Report_CPI2016_English.pdf
29. Transparency International. Corruption Perception Index 2017 review. Available at: https://images.transparencycdn.org/images/Report_CPI2017_English.pdf
30. Bor A. Turkmenistan: Power, Politics, and Petro-Authoritarianism. Program on Russia and Eurasia.
31. Turkmen Portal. President of Turkmenistan instructs to prepare a new edition of the program to combat bribery and corruption. 2023, October 29. Available at: <https://turkmenportal.com/>

blog/22048/prezident-turkmenistana-poruchil-podgotovit-novuyu-redakciyu- programmy-po-borbe-so-vzyatochnichestvom-i-korruptsiei

32. Transparency International. Corruption Perception Index 2018 review. ISBN: 978-3-96076-233-1. Available at: https://images.transparencycdn.org/images/Report_CPI2022_English.pdf

33. Gazeta.uz. Conflict of interest in the fight against corruption. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2023/07/20/conflict-of-interest/>

34. Stat.uz. Available at: <https://stat.uz>

35. BBC Russian. 2023, October 27. Available at: <https://www.bbc.com/russian/features-64121146>

36. The 2020 Violent Change in Government in Kyrgyzstan Amid the Covid-19 Pandemic: Three Distinct Stories in One. 2023, October 24. Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-77489-9_8

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.6./EXBU2391>

UDC: 378.14:81:34(045)(575.1)

О РОЛИ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВЫХ ДИСЦИПЛИН В ЮРИДИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Матенов Рашид Бекимбетович,

и. о. доцента кафедры «Узбекский язык и литература»

Ташкентского государственного юридического университета

ORCID: 0000-0001-8055-3219

e-mail: r.matenov@tsul.uz

Аннотация. Современная педагогика нуждается в переосмыслении изменений в образовательном пространстве, которые произошли в последние годы и продолжают сегодня. Общество нуждается в качественно новых характеристиках педагогической деятельности. Свободная творческая личность, обладающая развитыми навыками критического мышления, способна к конструктивной и креативной деятельности. Именно языковые навыки способствуют развитию критического мышления личности в меняющихся событиях современного мира, что в свою очередь помогает корректно воспринимать учебный материал по специальности. Умение логически и грамотно обосновывать предлагаемые решения конкретной проблемы, анализировать и синтезировать конкретные факты, применяя языковые навыки, является приоритетом в профессиональной подготовке будущих юристов. Так, язык является инструментом, которым должен владеть каждый юрист, осуществляя многообразные функции как родного, так и русского языка. Именно с этой точки зрения основной целью обучения языкам в юридических вузах остаётся формирование и совершенствование навыков и умений в учебно-профессиональной сфере общения как в устной, так и письменной форме. В этой связи специфика преподавания русского языка предполагает необходимость обращения к различным теориям, концепциям, технологиям и методам обучения.

Ключевые слова: студенты-юристы, методика обучения, язык специальности, языковая компетенция, межпредметные связи, юридический текст.

YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING YURIDIK OLIYGOHLARDA TILLARNI O'QITISHDAGI AHAMIYATI

Matenov Rashid Bekimbetovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti v.b.

Annotatsiya. Zamonaviy pedagogika so'nggi yillarda sodir bo'lgan va bugungi kunda ham davom etayotgan ta'lim makonidagi o'zgarishlarni qayta ko'rib chiqishi kerak. Jamiyat pedagogik faoliyatning sifat jihatidan yangi xususiyatlariga muhtoj. Tanqidiy fikrlash qobiliyati rivojlangan erkin ijodiy shaxs konstruktiv va ijodiy faoliyatga qodir. Aynan til ko'nikmalari zamonaviy dunyoning o'zgaruvchan voqealarida shaxsning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi va bu o'z navbatida, mutaxassislik bo'yicha o'quv materialni to'g'ri idrok etishga yordam beradi. Muayyan muammoning taklif etilayotgan yechimlarini mantiqiy va malakali asoslash, aniq faktlarni tahlil qilish va sintez qilish,

til ko'nikmalaridan foydalanish bo'lajak yuristlarni kasbiy tayyorlashda ustuvor ahamiyatga ega. Shunday qilib, til har bir yurist o'zlashtirishi kerak bo'lgan vosita, yurist ona tili bilan bir qatorda rus tilining ham turli funksiyalaridan foydalanishni bilishi shart. Aynan shu nuqtayi nazardan, yuridik oliygohlarda tillarni o'qitishning asosiy maqsadi og'zaki hamda yozma ravishda o'quv va kasbiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish hisoblanadi. Shu munosabat bilan rus tilini o'qitishda turli nazariyalar, tushunchalar, texnologiyalar va o'qitish usullariga murojaat qilish zarurligini nazarda tutiladi.

Kalit so'zlar: yurist talabalar, o'qitish metodikasi, mutaxassislik tili, til kompetensiyasi, fanlararo aloqa, yuridik matn.

THE IMPORTANCE OF NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN LANGUAGE TEACHING AT LAW UNIVERSITIES

Matenov Rashid Bekimbetovich,

Acting Associate Professor of the Department
of Uzbek Language and Literature
Tashkent State University of Law

Abstract. *Modern pedagogy needs to rethink the changes in the educational space that have occurred in recent years and continue today. Society needs qualitatively new characteristics of pedagogical activity. A free creative person with developed critical thinking skills is capable of constructive and creative activities. It is language skills that contribute to the development of critical thinking of the individual in the changing events of the modern world, which, in turn, helps to correctly perceive educational material in the specialty. The ability to logically and competently justify proposed solutions to a specific problem, analyze and synthesize specific facts, and use language skills is a priority in the professional training of future lawyers. Thus, language is a tool that every lawyer must master, performing the diverse functions of both the native and Russian languages. It is from this point of view that the main goal of teaching languages in law schools remains the formation and improvement of skills and abilities in the educational and professional spheres of communication, both oral and written. In this regard, the specifics of teaching the Russian language presuppose the need to turn to various theories, concepts, technologies, and teaching methods.*

Keywords: law students, teaching methods, language of specialty, language competence, interdisciplinary connections, legal text.

Введение

В современных условиях методика обучения языкам по сравнению с совсем недавним временем очень изменилась. Актуальной необходимостью является создание оптимальных методик и эффективных учебных комплексов, отвечающих требованиям сегодняшнего дня, для обучения русскому языку в вузе.

В лингводидактической науке сейчас присутствует дефицит исследований об изучении языков в новых социально-экономических условиях, а в педагогической практике – лингводидактических произведений, учитывающих современные ре-

лии и дающих возможность использовать передовые педагогические и информационные технологии. Очень важным для практики преподавания языков вообще и в частности вузовского практического курса русского языка является разработка методики применения передовых технологий в обучении студентов вузов русскому языку как неродному [1].

В наше время весь ход общественно-го развития подготовил смену мировоззрений и революций в области коммуникаций и информации, которые достигли огромных масштабов. Массовая компьютеризация, внедрение и развитие новей-

ших информационных технологий привели к огромному рывку вперёд в сфере образования и научных педагогических исследований. На первый план в методике преподавания русского языка на нефилологических специальностях, в частности на нефилологических отделениях вузов, выдвигается обусловленная закономерными изменениями в обществе идея формирования и развития профессиональной коммуникативной компетенции в полном её объёме [2].

Язык специальности в вузе – особый аспект преподавания. В новых условиях решение этой задачи будет особенно эффективно, если в процессе обучения используются новейшие технические средства и достижения новых педагогических технологий, как показывают новейшие исследования лингводидактов.

Материалы и методы

В данной статье мы применили такие методы, как сравнительно-сопоставительный, прогностический (обобщение, самостоятельная оценка), а также педагогический эксперимент.

Результаты исследования

При работе по формированию языковой компетенции студентов иноязычных групп обучения в своей практике мы опираемся на современную теорию обучения русскому языку в вузе и общие дидактические принципы, устанавливая их взаимосвязь и взаимозависимость, так как они развиваются параллельно [3]. Исходя из этого, исследуя конкретную проблему формирования навыков употребления вариантных конструкций в речи студентов при обучении русскому языку как неродному, за основу берётся анализ педагогических особенностей обучения в современных условиях функционирования и преподавания русского языка и общедидактические принципы обучения.

Прежде чем говорить о принципах преодоления трудностей по формированию

навыков употребления вариантных единиц, необходимо охарактеризовать их как предмет обучения (о чём было сказано выше) и соотнести теоретические основы разработанной методики с дидактическими принципами обучения. Так как работа по формированию и активизации навыков употребления вариантных единиц в речи студентов-юристов является неотъемлемой частью учебной работы на занятиях по русскому языку и должна быть выполнена как обязательный минимум, в её основе лежат общеизвестные и общепринятые дидактические принципы обучения [4].

Система дидактических принципов включает в себя: принципы доступности, наглядности, систематичности, последовательности, комплексности в обучении; принципы сознательности, активности, самостоятельности при руководящей роли педагога; принцип индивидуального подхода к обучению; принцип рационального сочетания групповых и индивидуальных форм и способов обучения, прочности усвоения в обучении, прочности результатов обучения и развития познавательных сил студентов, гуманного, воспитывающего и развивающего характера обучения; принцип конкретности и т. п. (рис.)

При формировании речевых умений использования вариантных синтаксических единиц определённую ценность представляет принцип наглядности.

Этот принцип означает, что в обучении необходимо следовать логике процесса усвоения грамматических знаний. Формирование соответствующих речевых навыков, заявленных как конечная цель в настоящем исследовании, происходит с использованием электронных обучающих программ, слайдов, таблиц, раздаточного материала, фотографий, учебных пособий, методических разработок, схем, тестов с ключами и т. п.

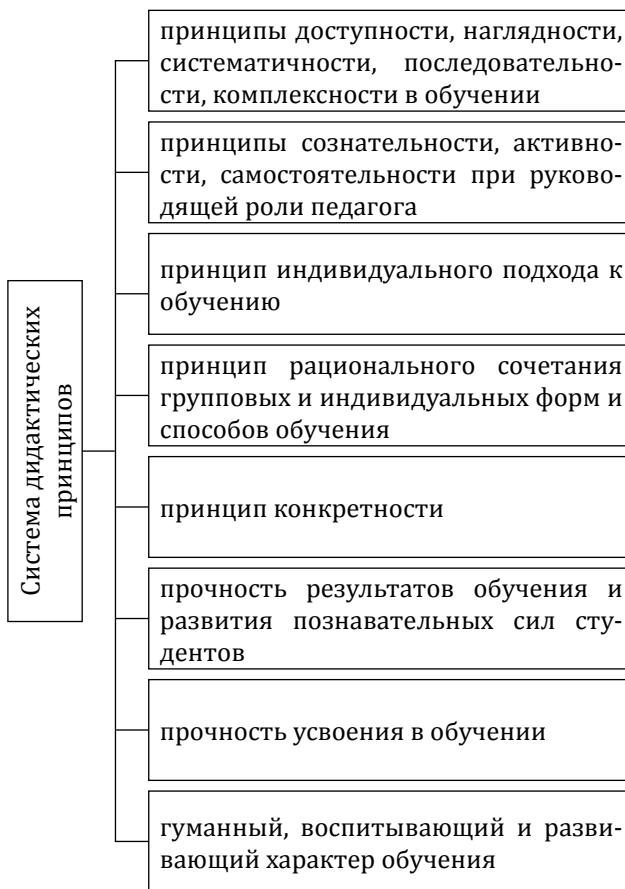

Рис. Система дидактических принципов

Согласно данному принципу преподаватель при работе по формированию вышеназванных навыков должен всё это предусмотреть. Во время опытно-экспериментального обучения мы больше всего использовали наглядные методы обучения, что дало положительные результаты. Как выяснилось, это явилось надёжным стимулом, порождающим речевое высказывание.

Готовясь к введению нового материала, преподаватель должен тщательным образом обдумать и отобрать учебный материал, продумать те средства, которые обеспечивают запоминание нового.

Студенты неязыковых вузов на занятиях русского языка усваивают в основном те же лингвистические понятия, что и в узбекском языке. Осмысливание языковых фактов неродного языка происходит успешнее и в более короткие сроки,

так как студенты, владея родной речью, быстро овладевают и теоретическими основами русского языка, то есть хорошо усваивают все те абстракции, которые характеризуют язык как научный предмет.

При овладении русским языком происходит овладение в том числе и грамматической системой русского языка. В теоретических работах по методике преподавания русского языка большое внимание уделяется положительному переносу знаний, навыков и умений, но в недостаточной степени акцентируется внимание на имеющем место отрицательном переносе, т. е. интерференции знаний, навыков и умений.

Наш педагогический опыт свидетельствует, что установление связей изучения русского языка с родным языком студентов не только способствует более эффективному и сознательному усвоению идентичных грамматических явлений и понятий, но и формирует устные речевые навыки, что является одним из главных условий овладения языком как средством коммуникации.

Межпредметные связи с родным языком студентов носят двусторонний характер: с одной стороны, они облегчают и ускоряют процесс формирования навыков использования в речи вариантных синтаксических конструкций, с другой, одновременно помогают совершенствованию знаний, навыков и умений по специальности [5].

Следует отметить, что использование текстовых материалов по юридическим дисциплинам и специальных заданий для формирования определённых навыков способствует активизации речевой деятельности студентов: они охотно участвуют в обсуждении или аналитическом изложении тем, содержание которых прочно усваивается ими в процессе изучения тех или иных специальных дисциплин на родном языке.

Таким образом, межпредметные связи при формировании навыков использования в речи вариантных синтаксических единиц способствуют более эффективному формированию речевых навыков и умений, развивая познавательные интересы и активизируя познавательную деятельность студентов юридических вузов. При этом, как показала практика, необходимым условием успешной, эффективной методики является учёт общедидактических принципов доступности, последовательности, сознательности, наглядности, активности и конкретности. Это служит исходными положениями созданной нами системной работы по формированию речевых навыков использования вариантных синтаксических единиц при обучении русскому языку как неродному и как языку специальности студентов иноязычных групп обучения [5].

Современный уровень развития лингводидактической науки позволяет создавать обучающую среду для эффективного обучения в виде мультимедиа – электронной образовательной системы средств, аудио, видеопродуктов и программ, а также в виде «виртуальной реальности», в которой используются мультимедиакомпоненты для построения системы вузовского образования. В частности, межпредметные связи и межпредметная координация в обучении языкам с привлечением информационно-коммуникационных технологий отражают комплексный подход к воспитанию и обучению, позволяют вычлнить главные элементы содержания образования и взаимосвязи между предметами. Межпредметные связи формируют конкретные знания учащихся, раскрывают гносеологические проблемы, без которых невозможно системное усвоение основ наук. Они включают современного студента в оперирование познавательными методами, имеющими общенаучный характер

(абстрагирование, моделирование, аналогия, обобщение и пр.) [5].

Компьютер и информационные технологии являются сегодня связующим звеном, платформой, базой, которая объединяет многие научные и учебные дисциплины. Современный студент не мыслит учебной, исследовательской и будущей профессиональной деятельности без Интернета. Глобальная информационная компьютерная сеть позволяет реализовать межпредметные связи в наиболее простой и доступной форме при изучении конкретной науки, любой учебной дисциплины.

Для профессионально ориентированного вузовского обучения русскому языку в современных условиях в учебных целях используются научные тексты, главной отличительной чертой которых является обилие специальной терминологии. Синтаксис этих текстов – предмет отдельного рассмотрения и изучения. В нашем исследовании, в частности, рассматриваются случаи вариантного употребления синтаксических единиц в текстах для обучения студентов нефилологических специальностей. Поэтому проблема отбора и классификации учебного материала, то есть наиболее коммуникативно значимых, ценных и частотных вариантных синтаксических единиц для построения системы обучения, – одна из важнейших.

В основу описания синтаксической организации предложений, вступающих в отношения вариативности, нами закладывались те свойства и признаки, которые являются операционными, то есть работающими в процессе применения русского языка студентами вуза, обучающимся неязыковым специальностям. С нашей точки зрения, только в этом случае учебные действия с синтаксическим материалом могли войти составной частью в модель реального процесса оперирования языком.

Когда речь идёт о принципах и критериях отбора лексического материала, то одним из главных называется статистический принцип частотности, под которым понимается суммарное количество употреблений того или иного слова в отдельном источнике или совокупности источников. Для нашего случая, то есть для рассмотрения вариативности синтаксических единиц как лингвистического явления и лингводидактического понятия, данный принцип также должен быть признан действенным и значимым [4].

В самой процедуре составления необходимого минимума варьируемых конструкций для создания системы обучения по конкретной методике есть ряд особенностей, обусловленных характером минимизируемых единиц, поэтому общие принципы и критерии отбора языкового материала должны быть учтены и представлены с определённой корректировкой. Назначение такого минимума – это представление в обозримом виде изучаемого материала и обеспечение им учебного процесса для совершенствования русской речи на занятиях по русскому языку, улучшения качества знаний по дисциплинам специальности, повышения уровня общей культуры и расширения кругозора.

В основу отбора положено понимание синтаксической вариативности, то есть производилась выборка конструкций, в которых содержится тождественное общесмысловое значение, создаваемое словами, лексически близкими по значению, выполняющими одинаковую функцию, но структурно различно организованными, однако способными замещать одна другую.

При анализе указанных синтаксических средств и их минимизации нами учитывались особенности синонимии различных грамматических форм и конструкций в зависимости от их смысловых и стилистических оттенков, степени рас-

пространённости в указанных текстах, функционально-стилистической принадлежности и экспрессивно-эмоциональной окраски, исходя из широкого учебного и профессионально значимого контекста. Главное внимание было сосредоточено на стилистических особенностях синтаксических средств языка, отдавалось предпочтение наиболее целесообразному использованию синтаксических синонимических вариантов в соответствии с содержанием текста, его функционально-стилистической принадлежностью, целевым назначением и общей экспрессивной направленностью, а также их лингводидактической ценностью и коммуникативной значимостью.

Необходимо сказать и об основных принципах подхода к тексту как главной единице обучения. При узком подходе к отбору текстового материала язык перестаёт восприниматься как средство передачи мысли, необходимой и актуальной информации, превращается в набор правил и схем. Необходимо учитывать реалии сегодняшнего положения вещей в преподавании русского языка как неродного и отбирать тексты, соответствующие разным уровням владения русским языком. Студенты, слабо владеющие языком, на наш взгляд, должны быть избавлены от необходимости переводить каждое слово, чтобы понять текст и научиться варьировать его формальные составляющие.

При отборе текстового материала также надо учитывать типовую семантическую структуру текста, помогающую студенту самому строить подобные высказывания, а также виды и жанры текстов. Помимо текстов учебников, нами подбиралась и текстовка для конкретной аудитории и определённого уровня владения языком. Чтобы отрабатывать варианты конструкций в диалогах, брались не только тексты для чтения, но и для аудирования. Некоторые газетные и журнальные тексты

и актуальные, занимательные материалы из Интернета помогают развить навык прогнозирования: например, по заголовку определить, о чём будет текст и передать общее содержание вариативными высказываниями. Основным же принципом при отборе текстов всегда оставалась методическая целесообразность. Мы всегда отбирали тексты в зависимости от того, чему обучали студентов. С нашей точки зрения, в работе над текстом и отборе материала необходима такая адаптация, чтобы можно было легко показать, как функционирует слово, словоформа, словосочетание, предложение, при каких условиях возможны варианты, а в каких случаях они отсутствуют. Чем элементарнее знание языка, тем проще текст старались отобрать. Так как не всегда удавалось найти нужный текстовый материал в учебном комплексе или пособии, привлекался широкий контент и производился отбор по вышеназванным критериям в соответствии с заявленными принципами [7].

Анализ результатов исследования

На основе анализа вышеприведённых материалов можно сделать вывод, что в отдельных своих аспектах проблема представлена и исследована, но можно заметить, что над созданием системы использования новых педагогических технологий для обучения русской научной речи студентов-узбеков юридического вуза специально никто не занимался.

Существующие методики обучения языкам ориентированы, как правило, на так называемого среднего студента. У преподавателей русского языка бытует практика освобождения от обязательных практических занятий русским языком студентов, свободно говорящих по-русски. В лучшем случае им предлагается работать самостоятельно по индивидуальному заданию: написать реферат на определённую тему или сделать сообщение на русском языке. Системной работы, име-

ющей целью дать новые для студентов знания о научном тексте и особенностях его функционирования и устройства, не ведётся. На наш взгляд, необходимо выделять группы студентов по уровню их владения русским языком и ориентировать обучение каждой группы на формирование грамотной научной письменной речи и коммуникативной компетенции в учебно-профессиональной деятельности в полном объёме.

Достаточно отчётливо прослеживается резкая дифференциация студентов по уровню владения русским языком, обнаруживаемая при проведении стартового контроля. В практике преподавания русского языка во многих вузах республики, а также в нашей педагогической практике имеет место выделение групп студентов, хорошо владеющих русским языком. Их обучение предмету может быть углублённым, построенным с учётом современных требований к специалистам юридического профиля, которые обучаются по двухуровневой системе и к моменту перехода на ступень магистра должны владеть языком специальности как на родном, так и на русском языке, поскольку в Интернете и публичных библиотеках научная литература по мировой юриспруденции по большей мере русскоязычная.

Выводы

Обобщая сказанное, нужно отметить, что на современном этапе развития независимого Узбекистана в стране складывается уникальная языковая ситуация, требующая пристального внимания и изучения. Русский язык является в нашей республике языком науки, политики, культуры. Актуальной проблемой является создание оптимальных методик по новым педагогическим технологиям, а также эффективных учебных комплексов для обучения языкам и в частности русскому языку как языку науки. Обучение должно быть дифференцированным. Современная

педагогическая практика диктует необходимость выделения групп студентов по уровню их владения русским языком и обучения их по специально разработанным

программам и научно обоснованным методикам, в основе которых лежит использование новейших педагогических технологий.

REFERENCES

1. Sheremeteva A.G. *Leksicheskaya variantnost v russkom yazyke* [Lexical variation in Russian]. Tashkent, 2000, 342 p.
2. Voinova M.G. *Pedagogicheskiye tekhnologii i pedagogicheskoye masterstvo (v prepodavanii yuridicheskikh distsiplin)* [Pedagogical technologies and pedagogical skills (in teaching legal disciplines)]. Tashkent, TSIL Publ., 2006, 148 p.
3. Akhmedova L.T. *Klyuchevye kompetentsii kak osnova kompetentnostnogo podkhoda v yazykovom obrazovanii* [Key competencies as the basis of a competency-based approach in language education]. Proceedings of the International scientific and practical conference: Andriyanovsky pedagogical readings. Tashkent, 2020, p. 503.
4. Matenov R.B. *O sintaksicheskoy organizatsii yuridicheskogo teksta* [On the syntactic organization of legal text]. Proceedings of the International scientific and practical conference: XV Vinogradov Readings. Tashkent, 2019, no.2 (15), pp. 66–69.
5. Matenov R. B. *Printsipy uchyota mezhpredmetnykh svyazey pri formirovaniy navykov upotrebleniya variantnykh yedinit v rechi studentov neyazykovykh vuzov* [Principles of taking into account interdisciplinary connections when developing skills in using variant units in the speech of students of non-linguistic universities]. *Young Scientist*, Moscow, 2012, no. 6, pp. 406–408.
6. Xashimova D.U. *Lingvodidakticheskiye osnovy izucheniya lakun v kontekste sovremennogo funktsionirovaniya russkogo yazika i mezh'yazykovykh vzaimodeystviy* [Linguodidactic foundations for the study of gaps in the context of the modern functioning of the Russian language and interlingual interactions]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2006, 72 p.
7. Akhmedova L.T., Lagay Ye.A. *Sovremennyye tekhnologii prepodavaniya russkogo yazika i literatury* [Modern technologies for teaching Russian language and literature]. Tashkent, 2016, 346 p.
8. Alimsaidova S.A. *Mesto pedagogicheskikh tekhnologiy v obuchenii v vuze* [The place of pedagogical technologies in university education]. *Young Scientist*, Moscow, 2017, no. 135, pp. 432–434.
9. Voinova M.G. *Kul'tura rechi yurista* [Culture said the lawyer]. Tashkent, TSIL Publ., 2011, 307 p.
10. Gorbachevich K.S. *Variantnost slova i yazykovaya norma* [Word variation and language norm]. Leningrad, Nauka Publ., 1978, p. 238.
11. Graudina L.K., Itskovich V.A., Katlinskaya L.P. *Grammaticheskaya pravilnost russkoy rechi. Opyt chastotnogo stilisticheskogo slovary variantov* [Grammatical correctness of Russian speech. Experience of frequency stylistic dictionary of variants]. Moscow, Nauka Publ., 1976, p. 453.
12. Sheremeteva A.G. *Yazikovaya variantnost i smezhnyye yavleniya* [Linguistic variation and related phenomena]. *Modern Philology: Theory and Practice*, Moscow, 2015, pp. 133–137.
13. Yartseva V.N. *Problema variativnosti na morfologicheskome urovne yazika* [The problem of variability at the morphological level of language]. *Semantic and Formal Variation*, Moscow, 1979, pp. 7–26.
14. Yartseva V. N. *Problema variativnosti i vzaimootnosheniye urovney grammaticheskoy sistemy yazika* [The problem of variability and the relationship between the levels of the grammatical system of language]. *Voprosy yazykoznaneya – Questions of Linguistics*, Moscow, 1983, no. 5, pp. 17–24.
15. Yatsyuk T.A. *O tochnosti slovosochetaniy v yazike prava* [On the accuracy of phrases in the language of law]. *Soviet Justice*, Moscow, 1991, no. 5, pp. 31–38.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2023-YIL 6-SON

VOLUME 3 / ISSUE 6 / 2023

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.3.6.

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, professor, yuridik fanlar doktori

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ergashev Ikrom

Ilmiy boshqarma boshlig'i, dotsent, yuridik fanlar doktori

Mas'ul muharrir: N. Ramazonov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, F. Muhammadiyeva, M. Sharifova,
Y. Yarmolik, E. Mustafayev

Musahhih: M. Sharifova

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Veb-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 21.12.2023-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli bosma tabog'i 7.

Adadi: 100. Buyurtma raqami: 131.

TDYU tipografiyasida chop etildi.